

บทที่ 3

การขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร พ.ศ.2506

วัตถุประสงค์สองประการของการศึกษาในบทนี้ เพื่อศึกษาสาเหตุปัจจัยที่ทำให้จอมพลถนอม กิตติขจร ได้ขึ้นสู่อำนาจในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2506 คำถามสำคัญคือ จอมพลถนอมได้ขึ้นสู่อำนาจนายกรัฐมนตรีเพราะปัจจัยของการเป็น “ทายาท” ผู้สืบทอดอำนาจจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เท่านั้น และโดยมิต้องดำเนินการหรือแสดงบทบาทใดๆ เลย จริงหรือ? อย่างไร? และทำไม? ซึ่งในการศึกษานี้จะพิจารณาจาก 3 ปัจจัยสำคัญของการเมืองไทยในขณะนั้นด้วยกัน คือ ปัจจัยการสืบทอดอำนาจทางการเมืองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ปัจจัยด้านพระมหากษัตริย์ ปัจจัยด้านกองทัพ การศึกษาต่อปัจจัยการขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจรในบทนี้ จะช่วยให้สามารถพิจารณาถึงวิธีการรักษาอำนาจทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร ในฐานะนายกรัฐมนตรีอันเป็นปฏิสัมพันธ์อย่างต่อเนื่องได้ในบทต่อไป

3.1 การอสังกรรมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ผู้บัญชาการทหารบก และรักษาการอธิบดีกรมตำรวจ ปรากฏเป็นข่าวในหน้าหนังสือพิมพ์ว่า “ป่วย” เป็นวันแรกเมื่อวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2506 ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว “โปรดเกล้าฯ ให้สมุหราชองครักษ์ไปเยี่ยมนายฯ”¹ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากข่าวที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์เดือนพฤศจิกายนปีนั้น ข่าวเกี่ยวกับจอมพลสฤษดิ์นั้นก็ยังคงดำเนินการกิจของผู้นำประเทศและผู้นำกองทัพอย่างปกติ กล่าวคือ จอมพลสฤษดิ์เป็นเจ้าภาพเลี้ยงรับรองเจ้าสุววรรณมา นายกรัฐมนตรีลาว เสด็จเยือนไทยอย่างเป็นทางการ ที่ทำเนียบรัฐบาลเมื่อวันที่

¹ ในบทนี้โดยทั่วไปจะเรียกยศและชื่อของถนอมว่า จอมพลถนอม กิตติขจร แต่เพื่อให้เข้าใจสถานภาพที่แท้จริงทางด้านทหารและการเมืองในขณะนั้นๆ ก็จะวงเล็บยศไว้ข้างท้าย เช่น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลตรี) หมายถึงในขณะนั้นกำลังมียศเป็น พลตรี ซึ่งจะเท่าเทียมกันในกรณีของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และ พลเอกประภาส จารุเสถียร ซึ่งในกรณีของประภาสนั้นจะได้ยศจอมพลในเดือนมิถุนายน พ.ศ.2516 ดังนั้น ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะใช้ศพลเอกจนกระทั่งถึงบทที่ 6 จึงจะเปลี่ยนไปเป็นยศจอมพล กล่าวโดยสรุป หากวิทยานิพนธ์นี้กล่าวถึงจอมพลถนอม หรือ จอมพลสฤษดิ์ หรือ พลเอกประภาส ให้หมายถึงการเอ่ยถึงบุคคลนั้นๆ ในลักษณะทั่วไป ไม่ว่าจะในขณะนั้นจะมียศอะไรก็ตามเป็นสำคัญ

¹ ประชาธิปไตย(28 พฤศจิกายน 2506): 1.

8 พฤศจิกายน² ถัดมาวันที่ 9 พฤศจิกายน จอมพลสฤษดิ์ในฐานะผู้บัญชาการทหารสูงสุด เป็นประธาน ในพิธีธงชัยเฉลิมพล ณ ลานพระบรมรูปทรงม้า พร้อมทั้งปราศรัยอย่างยาว ที่หนังสือพิมพ์หีบสาระ มาเป็นข่าวพาดหัวว่า “พร้อมกอดคอร่วมตายกับทหารทั้งหลายในยามที่ชาติต้องการ”³ ถัดจากข่าว วันนี้ จอมพลสฤษดิ์ไม่ปรากฏเป็นข่าวอีกคราวครึ่งเดือน ทว่าในระหว่างนี้ข่าวที่สำคัญ 3 ข่าวก็น่าจะ ช่วยให้การไม่ปรากฏตัวของจอมพลสฤษดิ์ถูกละลิมไปได้

ข่าวแรกก็คือวาระสำคัญของชาติในการเฉลิมฉลองครบ 3 รอบพระชนมายุของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีทั้งการรื้อฟื้นขบวนพยุหยาตราทางชลมารคที่ “มโหฬาร” ทั้ง “ถวาย สมโภชในหลวง 3 วัน 3 คืน จุดคบเพลิงสว่างไสวทั่วเมือง ในวาระครบ 3 รอบ” เมื่อวันที่ 5-6-7 พฤศจิกายน และ “ในหลวงจะเสด็จเปิดไฟฟ้าเขื่อนยันฮีแรงสูงแสนกิโลวัตต์ต้นพฤษภาคม”⁴ ปีที่กำลัง จะมาถึง หรือราวๆ อีก 6 เดือนข้างหน้า ทั้งนี้ เขื่อนไฟฟ้าพลังน้ำยันฮี (ต่อมาได้พระราชทานนามว่า เขื่อนภูมิพล) ที่จังหวัดตาก กล่าวได้ว่าเป็นหลักหมายสำคัญของ “การพัฒนา” ของประเทศ วาระของ การเฉลิมฉลองนี้จะมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่วันที่ 5 ธันวาคม ซึ่งเป็นวันคล้ายวันพระราชสมภพของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชนั่นเอง และวันเสาร์ที่ 7 ธันวาคม ช่วงบ่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค จาก พระบรมมหาราชวัง ไปบูชาพระรัตนตรัย ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร เนื่องในงานพระราชพิธี เฉลิมพระชนมพรรษาครบ 3 รอบ⁵ ดังนั้นพื้นที่ข่าวของหนังสือพิมพ์เช่น หนังสือพิมพ์สยามรัฐ และ หนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย จึงมีข่าวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เกือบทุกวันกระทั่งถึงวันที่จอมพล สฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม ซึ่งข่าวอสังกรรมของจอมพลสฤษดิ์จะปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ก็จะเป็น ฉบับวันอังคารที่ 10 ธันวาคม พ.ศ.2506

ข่าวที่สองเป็นข่าวการเมืองของเวียตนามใต้ เมื่อมีคณะทหารทำการยึดอำนาจจากรัฐบาล โงดิ่นห์เดียม (โงดิ่นห์เหี้ยม)⁶ รัฐบาลเผด็จการพลเรือนที่ได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐอย่างมากยิ่ง ที่ข่าวสรุปว่าเป็น “อวสานของระบบซึ่งเคยร่วมมือกับรัฐบาลอเมริกันมาช้านานในการทำสงครามขับ เคี่ยวกับคอมมิวนิสต์เวียตกง จนกระทั่งต้องหาว่าได้ทำการกดขี่พุทธบริษัท” ซึ่งมีพระได้เผาตัว

² ประชาธิปไตย(9 พฤศจิกายน 2506): 1.

³ ประชาธิปไตย(10 พฤศจิกายน 2506): 1.

⁴ ประชาธิปไตย(2, 10, 20 พฤศจิกายน 2506): 1.

⁵ ประมวลพระราชกรณียกิจสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, เล่ม 2 (จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสที่ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา 5 รอบ วันที่ 12 สิงหาคม พุทธศักราช 2535) (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชพิธี, 2539), หน้า 326.

⁶ ประมวลสรุปจากหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตยตลอดเดือนพฤศจิกายน โดยเฉพาะ ประชาธิปไตย(3, 5, 7, 8, 9 พฤศจิกายน 2506).

ประท้วงนโยบายการรุกรานพุทธศาสนาของรัฐบาลชุดนี้ การรัฐประหารที่ “นองเลือด” นี้ เมื่อวันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ.2506 ทำให้ประธานาธิบดีโงดิ่นห์เดียม และน้องชายที่เป็นผู้ช่วยคนสำคัญในการรักษาอำนาจของรัฐบาลนี้ตลอดมาคือ โงดิ่นห์หนู ในฐานะที่ปรึกษาทางการเมืองและหัวหน้าตำรวจลับทั้งสองได้ “ถูกฆ่าตาย” หรือ “ถูกยิงทิ้ง” หลังการยึดอำนาจเพียงไม่กี่ชั่วโมง ภรรยาของโงดิ่นห์หนู ซึ่งเรียกกันว่า “มาดามนู” ฉายา “นางพญามังกรไฟ” และถูกระบุว่าเป็นสตรี “ผู้อยู่เบื้องหลังระบอบทรราชย์” ซึ่งกำลังตระเวนรณรงค์ในสหรัฐเพื่อเรียกความสนับสนุนต่อรัฐบาลพี่เขยของตนเองจาก รัฐบาลสหรัฐมากขึ้น ได้ระบุว่า การรัฐประหารล้มรัฐบาลโงดิ่นห์เดียมครั้งนี้มีสหรัฐอยู่เบื้องหลัง เพราะ “หากเจ้าหน้าที่อเมริกันไม่ส่งเสริมหรือสนับสนุนแล้ว รัฐประหารในไซ่ง่อนคราวนี้จะอุบัติขึ้นไม่ได้เลย” ทั้งยังระบุจำนวนทหารอเมริกันในเวียดนามใต้ว่ามีถึง 15,000 คน ที่ไม่แสดงการปกป้อง รัฐบาลโงดิ่นห์เดียมแต่อย่างใด ขณะที่ฝ่ายสหรัฐให้ข่าวว่าฝ่ายสหรัฐได้เตือนรัฐบาลโงดิ่นห์เดียมมาเป็นเวลา 8 เดือนแล้วว่าจะมีการยึดอำนาจ และต่อมานายคิน รัสก์ รัฐมนตรีต่างประเทศ สหรัฐฯ ได้รายงานต่อคณะกรรมการวิเทศสัมพันธ์ของวุฒิสภาสหรัฐฯว่า คณะนายพลที่เข้าทำการยึดอำนาจในเวียดนามใต้ “ได้พยายามเกลี้ยกล่อมให้ประธานาธิบดีโงดิ่นห์เดียมยอมจำนนเสียแต่โดยดี เพื่อจะช่วยชีวิตไว้จากการรัฐประหาร แต่ทว่าประธานาธิบดีโงดิ่นห์เดียมยืนกรานปฏิเสธอยู่ตลอดเวลา” จึงถึงจุดจบดังกล่าว ส่วนสถานการณ์ในเวียดนามใต้นั้น การรัฐประหาร “สิ้นสุดลงด้วยเสียงไซโยโฮร้องของประชาชนชาวเวียดนามผู้เฝ้าหาประชาธิปไตยมาหลายปี” ขณะที่อดีตนายกรัฐมนตรีเวียดนามใต้ นายตรันวันหือ ซึ่งลี้ภัยการเมืองอยู่ในฝรั่งเศส ได้เรียกร้องให้ “เพื่อนร่วมชาติ...ให้ความสนับสนุนแก่คณะปฏิวัติโดยพร้อมเพรียงกัน เพื่อให้คณะปฏิวัติสามารถปฏิบัติการในการนำสันติภาพและเสรีภาพมาสู่ประชากรเวียดนามใต้” และเพื่อเป็นการแสดงให้เห็นว่า คณะรัฐประหารของคณะทหารมีวัตถุประสงค์เพื่อล้มระบบเผด็จการของประธานาธิบดีโงดิ่นห์เดียม จึงประกาศ “คืนเสรีภาพให้ประชาชน” ยกเลิกการเซ็นเซอร์หนังสือพิมพ์ และให้พรรคการเมืองทุกพรรคที่ถูกห้ามดำเนินกิจกรรมการเมืองที่ผ่านมาสามารถดำเนินกิจกรรมทางการเมืองได้

รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แห่งประเทศไทย เป็นรัฐบาลแรกของโลกที่ได้ประกาศรับรองรัฐบาลใหม่ที่มาจากการรัฐประหารของเวียดนามใต้เมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน หรือหลังการยึดอำนาจเพียง 4 วัน ทั้งนี้เพราะ “สหรัฐฯจะรับรองรัฐบาลใหม่ของเวียดนาม แต่จะไม่รับรองเป็นประเทศแรก หากมีความประสงค์ที่จะคอยให้ประเทศอื่นๆ ทำการรับรองก่อน เช่นประเทศออสเตรเลีย และประเทศไทย” การรับรองรัฐบาลเวียดนามใต้คณะใหม่ครั้งนี้ ในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีระบอบใหม่ที่ประชุมเมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน ว่า “ถ้า ๗ พณฯ นายกรัฐมนตรี เห็นชอบด้วย ก็

⁷ ประชาธิปไตย(7 พฤศจิกายน 2506): 1, 12.

ไม่ขัดข้องที่จะให้การรับรองต่อไป”⁸ ทั้งนี้เพราะจอมพลสฤษดิ์ “ไม่ใคร่สบาย ไม่ได้มาประชุม” โดยการประชุมคณะรัฐมนตรีที่ทำเนียบรัฐบาลครั้งนี้ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม เป็นประธานในที่ประชุม ดังนั้น แสดงให้เห็นว่า การตัดสินใจในนโยบายต่างประเทศของไทยขึ้นอยู่กับ “ผู้นำ” คือ นายกรัฐมนตรีเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ ทางกระทรวงการต่างประเทศจึงได้ดำเนินการปรึกษาและขออนุมัติจากจอมพลสฤษดิ์โดยตรง เมื่อ นายกรัฐมนตรี “เห็นชอบด้วย” รัฐบาลไทยจึงประกาศรับรองรัฐบาลใหม่ของเวียดนามใต้ในวันเดียวกันกับการประชุมคณะรัฐมนตรีไทยในครั้งนี้ และนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. สหรัฐฯ ได้ให้สัมภาษณ์มาจากสหรัฐฯว่า การรัฐประหารเปลี่ยนรัฐบาลใหม่ของเวียดนามใต้นั้น “ประชาชนเวียดนามใต้คงจะมีความสุขยิ่งขึ้นในขณะนี้ ในเมื่อรัฐบาลของประธานาธิบดีโงดinhห์เดียมได้ถูกโค่นลง”¹⁰

ข่าวที่สามเป็นข่าวที่สำคัญมากต่อทิศทางของสงครามเย็นและสงครามเวียดนาม คือ ประธานาธิบดีจอห์น เอฟ. เคนเนดี แห่งสหรัฐอเมริกา วัย 46 ปี ถูกลอบสังหารเมื่อวันที่ 22 พฤศจิกายน ที่เมืองดัลลัส รัฐเท็กซัส¹¹ โดยรองประธานาธิบดีลินดอน บี. จอห์นสัน ขึ้นดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีแทน ประธานาธิบดีคนใหม่ให้คำรับรองว่าจะดำเนินนโยบายสนับสนุนข้อตกลง 14 ประเทศ ที่เจนีวา เพื่อประกันความเป็นกลางของลาวต่อไป เพื่อหาทางแก้ไขปัญหาการแย่งชิงอำนาจด้วยกำลังของลาว 3 ฝ่าย คือ ลาวฝ่ายขวา ลาวฝ่ายซ้าย และลาวฝ่ายเป็นกลาง ในการเมืองลาว และในวันที่ 3 ธันวาคม รัฐบาลสหรัฐฯก็เริ่มถอนทหารอเมริกันรุ่นแรกจำนวน 300 คนจาก 1,000 คนออกจากไซ่ง่อนเมืองหลวงของสาธารณรัฐเวียดนาม หรือเวียดนามใต้ และจะถอนทหารออกทั้งหมดภายในสิ้นปีนี้

สองข่าวหลังแสดงให้เห็นถึงบริบทของสงครามเย็น อันหมายถึงการต่อสู้ระหว่างโลกเสรีที่มีสหรัฐอเมริกาเป็นผู้นำ กับโลกคอมมิวนิสต์ที่มีสหภาพโซเวียตและสาธารณรัฐประชาชนจีน หรือจีนคอมมิวนิสต์/จีนแดง เป็นผู้นำ ซึ่งได้รับการอธิบายประมวลสรุปโดยเจ้าหน้าที่กรมสารนิเทศ กระทรวงการต่างประเทศไทยว่า

⁸ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 44/2506, วันอังคารที่ 5 พฤศจิกายน 2506.

⁹ ประชาธิปไตย(7 พฤศจิกายน 2506): 1.

¹⁰ ประชาธิปไตย(8 พฤศจิกายน 2506): 1.

¹¹ ประชาธิปไตย(24 พฤศจิกายน 2506): 1. จอมพลถนอมทราบเรื่องนี้ตอนตี 5 และสั่งให้สถานทูตราชการลดธงครึ่งเสา 3 วัน; ประชาธิปไตย(25 พฤศจิกายน 2506): 1. ข่าวให้ความหมายว่า “เคนเนดี ‘ผู้นำโลกเสรี’ และในฐานะประมุขอเมริกันคนแรกที่สามารถจัดทำสนธิสัญญาควบคุมคลังอาวุธนิวเคลียร์บางส่วนกับโซเวียตสำเร็จ” และ ประชาธิปไตย(26 พฤศจิกายน 2506): 1. ข่าวว่า “ถนัด คอมันตร์ รุมว.ต่างประเทศ หานเครื่องบินไปสหรัฐฯเพื่อเข้าร่วมพิธีประธานาธิบดีไม่ได้”

สงครามเย็น หรือความสัมพันธ์ระหว่างประเทศตะวันออกและตะวันตกในปี 2506 คุณจะผ่อนคลายลงบ้าง ภายหลังจากลงนามในสัญญาระงับการทดลองอาวุธปรมาณูบางประเภทหรือบางส่วน ระหว่างมหาอำนาจปรมาณูทั้งสาม ซึ่งได้แก่ สหรัฐฯ อังกฤษ และสหภาพโซเวียต นับได้ว่าเป็นก้าวแรกที่น่าไปสู่ความคลี่คลายในสถานการณ์ระหว่างประเทศ และมีส่วนช่วยให้สถานการณ์ระหว่างประเทศแจ่มใสขึ้น สนธิสัญญานี้ได้รับการสนับสนุนจากประเทศทั้งหลายโดยทั่วไป ยกเว้นฝรั่งเศสและจีนคอมมิวนิสต์ ซึ่งถือว่าสนธิสัญญานี้เป็นอุปสรรคขัดขวางการประดิษฐ์คิดค้นการสร้างระเบิดปรมาณูของตน แต่ความผ่อนคลายในความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เป็นแต่เพียงบรรยากาศทั่วไปเท่านั้น มหาอำนาจทั้งสองฝ่ายยังไม่อาจตกลงกันได้ ปัญหาสงครามเย็นเรื่องอื่นๆ และปัญหาการลดกำลังรบ ปัญหาคิวบา การกำหนดอนาคตของเบอร์ลิน และปัญหาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ก็ยังคงเป็นปัญหาที่ตักค้ำอยู่ต่อไปอีกในปี 2507 ...

ในท่ามกลางความผ่อนคลายซึ่งกันและกันระหว่างชาติมหาอำนาจกับผู้นำคอมมิวนิสต์ การแตกแยกระหว่างค่ายเดียวกันกลับอุบัติขึ้นแทนที่ ความขัดแย้งระหว่างโซเวียตกับจีนคอมมิวนิสต์ซึ่งคุกรุ่นอยู่เป็นเวลานานแล้ว ได้ถึงจุดระเบิดในปี 2506 เมื่อโซเวียตถอนการช่วยเหลือและปกป้องประณามมอสโก ข้อขัดแย้งระหว่างสองประเทศนั้น เป็นที่เปิดเผยว่ามีสาเหตุเฉพาะในเรื่องลัทธิเท่านั้น หากยังรวมทั้งในเรื่องประโยชน์อีกด้วย การแตกร้าวระหว่างมอสโกและปักกิ่งได้ดูกลมและแลเห็นเด่นชัดในเมื่อรัสเซียได้ให้เจ้าหน้าที่ทางการทูตของจีนคอมมิวนิสต์ 5 นายออกนอกประเทศ โดยข้อหาว่าบุคคลเหล่านั้นได้เผยแพร่เอกสารโจมตีรัสเซีย ฉะนั้น การเจรจาของทั้งสองฝ่ายเมื่อเดือนกรกฎาคมที่แล้ว จึงเป็นไปอย่างขมขื่น และก็ปรากฏผลว่าไม่สามารถที่จะประสานรอยร้าวให้กลับคืนดีขึ้นมาได้ ทั้งๆ ที่อุดมคติของแต่ละฝ่ายจะยอมรับว่าลัทธิคอมมิวนิสต์จะต้องเป็นใหญ่ครองโลกเท่านั้นจะยังคงตรงกันอยู่ก็ตาม¹²

ข่าวจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เข้าโรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า พญาไท กรุงเทพฯ “เพื่อตรวจอย่างรอบคอบและพักผ่อน” ปรากฏครั้งแรกเมื่อวันที่ 30 พฤศจิกายน ถัดนั้นมาจึงปรากฏข่าวเกี่ยวกับจอมพลสฤษดิ์ทุกวัน ขณะที่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรีก็จะมีบทบาทอย่างสำคัญในการดูแลรักษาอาการเจ็บป่วยของจอมพลสฤษดิ์ นายกรัฐมนตรีในครั้งนี้อย่าง “สั่งให้พยาบาล

¹² กระบวน พร โสภณ, “ปฏิทินเหตุการณ์ในรอบปี 2506,” *สารานุกรม* (2507): 344-345.

จอมพลสฤษดิ์อย่างสุดกำลัง เพราะเป็นผู้มีพระคุณแก่ประเทศชาติ”¹³ และเมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2506 จอมพลสฤษดิ์ซึ่งกำลังป่วยหนักได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นการส่วนตัว โดย “ได้จัดให้นำเครื่องดนตรีห่อด้วยกระดาษทอง” เป็น “เครื่องบรรณาการ” ขึ้นทูลเกล้าถวาย “พร้อมคำกราบบังคมทูล” ที่ลงนาม จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และ ท่านผู้หญิงวิจิตรา ธนะรัชต์ ความว่า

ในมหามงคลดิถีวันคล้ายวันพระราชสมภพ ได้เวียนมาบรรจบ 3 รอบ อันถือว่าเป็นมิ่งมงคลยิ่งในวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยภริยาขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสทูลเกล้าฯถวายเครื่องบรรณาการ มาเป็นราชสักการะ และขอถวายพระพรชัย ด้วยเดชะ ...ข้าพระพุทธเจ้าขอตั้งสัตยาธิษฐาน ด้วยการเอาความสัตย์เป็นที่ตั้งมา ณ ที่นี้ ว่าข้าพระพุทธเจ้าจะขอสละชีวิตนี้เป็นราชพลีเพื่อสนองพระเดชพระคุณสืบไป¹⁴

นอกจาก “เครื่องบรรณาการ” และ “คำกราบบังคมทูล” ที่แสดงความ “ซื่อสัตย์และจงรักภักดี” แล้ว จอมพลสฤษดิ์ยังให้ไปเรียกนายฉันททีชย์ กระแสสินธุ์ “นักกีฬามีชื่อ” มาแต่งคำฉันท์ “มหาศิรพจนสคดี” ถวายเป็นครั้งสุดท้ายด้วย¹⁵ ต่อมาวันที่ 7 ธันวาคม เมื่อจอมพลสฤษดิ์ “ทราบข่าว

¹³ ประชาธิปไตย(1 ธันวาคม 2506): 1. ย้ายจอมพลสฤษดิ์จากบ้านพักเขาสามมุข บางแสน ชลบุรี มาที่โรงพยาบาลเมื่อช่วงเย็นวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ.2506

¹⁴ สมบูรณ์ วรพงษ์, จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์(พระนคร: เกษมสัมพันธ์การพิมพ์, 2507), หน้า 504-508.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 507-508. “มหาศิรพจนสคดี” มีเนื้อหา ดังนี้

“น้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อม ถวายพระพรชัยมงคล เนื่องในอภิถักจิตสมัยคล้าย

วันพระราชสมภพเวียนมาบรรจบ ทรงเจริญพระชนมายุครบสามรอบ

ศรีศรีศุภฤศิริมง-

คลองค์สยามเมศ

พระภูมิพลอดุลยเดช

ประอรอบพระชนมาน

ฉัตรแก้วโรคมสวัสดิ-

คิพิพัฒน์อลังการ

ครองไอศวรรย์รัฐติสราญ

สุชะราชะผ่องภิญ

ร่มเกล้าและร่มนครรั-

ตนะเทพโกสินทร์

กายศและศักดิ์กิตินรินทร

สุรก้องเลวไกร

กิดคุณพระหลังกรุงอาบ

มนชาบ - ศิดาลัย

ขอเดชะแห่งรัตนตรัย

อนุรักษ์พระภูมินทร โสติเทอญ

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ข้าพระพุทธเจ้า ท่านผู้หญิงวิจิตรา ธนะรัชต์”

ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จพระราชดำเนิน ไปเยี่ยมในตอนเช้า” จึง “กลับกระปรีกระเปร่า ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง” อย่างไรก็ตาม เนื่องจาก “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกรณียกิจต้องเสด็จเสียบพระนครในวันนั้น (จึง) ส่งเจ้าฟ้าชายวชิราลงกรณ์เสด็จฯ ไปเยี่ยมแทน” และในบ่ายวันนั้น จอมพลสฤษดิ์ “หมดหวังที่จะได้ชมการถ่ายทอดเสด็จเสียบพระนครทางโทรทัศน์ เพราะแพทย์ต้องการให้พักผ่อนมากๆ และในคืนนั้น อาการก็ทรุดหนัก แพทย์ต้องให้ออกซิเจน และเขาไม่รู้สึกตัว นับตั้งแต่วันที่นั้นจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต”¹⁶ อันเท่ากับว่า นับแต่วันที่ 7 ธันวาคม กลุ่มผู้นำทหารและการเมืองระดับสูงน่าจะคาดการณ์ได้แล้วอย่างแน่นอนว่าความเปลี่ยนแปลงตัวผู้นำทางการเมือง และการเมืองกำลังใกล้จะมาถึง

ในวันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2506 เวลา 17.00 น. จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรม แต่จากบันทึกเหตุการณ์ของนักข่าวได้แสดงให้เห็นว่า ตั้งแต่เวลา 15.00 น. เป็นต้นมา บุคคลที่มีบทบาททางการเมือง ได้แต่งเครื่องแบบเต็มยศเดินทางมายังโรงพยาบาลพร้อมภริยา ทั้งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรี ก็ “รีบไปเฝ้าในหลวง” รัฐมนตรี “ส่วนใหญ่มาถึงพร้อมหน้าตั้งแต่ก่อน 17 น. เล็กน้อย” และต่อมาได้มี “แถลงข่าวของสำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ฉบับที่ 11” เรื่องการถึงแก่อสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ เหตุการณ์ถัดมาคือ จอมพลถนอมในฐานะรองนายกรัฐมนตรีได้เรียกประชุมคณะรัฐมนตรีพิเศษ ณ ตึกจักรี ซึ่งอยู่ถัดจากตึกที่ไว้ร่างจอมพลสฤษดิ์ โดยประชุมเวลา 18.30 น. จอมพลถนอมเป็นประธานในที่ประชุม ทั้งนี้ “การประชุมผ่านไปชั่วคราว พลโทอำนาจ ไชยโรจน์ ก็ถือมติของคณะรัฐมนตรีออกมาแจ้งต่อผู้แทนหนังสือพิมพ์” โดยแถลงเรื่องการจัดการเกี่ยวกับการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ และคณะรัฐมนตรีมีมติให้หยุดราชการ 1 วัน คือวันจันทร์ที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2506 เพื่อเป็นการไว้อาลัย และในจำนวน 7 ข้อที่แถลงให้นักข่าวทราบนั้น กล่าวได้ว่าเนื้อหาตรงกับที่ปรากฏในบันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรีในครั้งนี้ โดยหัวข้อการแถลงข่าวข้อที่ 6 ของโฆษกประจำสำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ความว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการ โดยอาศัยพระบรมมัญญ
การปกครองแห่งราชอาณาจักรไทย โปรดเกล้าฯ ให้ พลเอกถนอม กิตติขจร ทำหน้าที่
นายกรัฐมนตรีต่อไปจนกว่าจะได้มีการแต่งตั้ง¹⁷

วันจันทร์ที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2506 เวลา 10.00 น. พลเอกสิทธิ สุทธิสารณกร ประธานสภา
ร่างรัฐธรรมนูญ “เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททูลเกล้าฯ ถวายประกาศพระบรมราชโองการแต่งตั้ง

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 503-504.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10-13.

พลเอกถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี เพื่อลงพระปรมาภิไธย ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน วันเดียวกัน เวลา 18.00 น. ทรงโปรดเกล้าฯให้ พลเอกถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท¹⁸ ดังนั้น เพียงชั่วเวลาข้ามคืน จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้เป็นนายกรัฐมนตรี อย่างสมบูรณ์

3.2 สาเหตุปัจจัยการขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร

3.2.1 ปัจจัยการสืบทอดอำนาจทางการเมืองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

การที่จอมพลถนอม กิตติขจร ขณะยศ “พันโท” ได้เข้าร่วมในการทำรัฐประหาร 8 พฤศจิกายน พ.ศ.2490 ส่งผลอย่างสำคัญในการที่ทำให้จอมพลถนอมได้เข้าสังกัดในกลุ่มของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พันเอก) และเติบโตทั้งในทางทหารและทางการเมือง กล่าวคือ หลังการรัฐประหารเพียงหนึ่งเดือน จอมพลถนอมก็ถูกดึงเข้ามาเป็นกำลังสำคัญของจอมพลสฤษดิ์ แม้ว่าโดยภูมิหลังประวัติที่ปรากฏในหนังสือต่างๆ เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทั้งสอง ก็ระหว่างจอมพลถนอมและจอมพลสฤษดิ์ จะไม่ถูกกล่าวอ้างถึงเลยทั้งในสมัยที่เรียนโรงเรียนนายร้อยทหารบกและสมัยรับราชการทหารแล้วก็ตาม ดังนั้น ปัจจัยสำคัญของการเลือกจอมพลถนอมมาเป็นกำลังสำคัญของจอมพลสฤษดิ์น่าจะเพราะ ประการแรก เป็นผลจากปรากฏการณ์ของหน่วยกำลังที่ใช้ในการยึดอำนาจปี 2490 นั้น กล่าวคือ หน่วยกำลังของนักเรียนนายร้อยกองร้อยที่ 4 ภายใต้การบังคับบัญชาของจอมพลถนอม ทำหน้าที่เป็นหน่วยทหารรักษาการณ์ของกองอำนวยการคณะรัฐประหารที่ยึดกระทรวงกลาโหมเป็นที่ตั้ง ขณะเดียวกัน จอมพลถนอมก็นำกำลังนักเรียนนายร้อยของตนราว 20 นาย เดินทางไปกับนาวาอากาศเอกจาง กาจสงคราม หนึ่งในผู้นำคนสำคัญของคณะรัฐประหาร เพื่อนำรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว พ.ศ.2490 ไปเข้าเฝ้าที่วังถนนวิฑูย กรุงเทพฯ เพื่อให้กรมขุนชัยนาทนเรนทร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ลงพระนาม และบรรลุลมุลสำเร็จเมื่อเวลาก่อนเช้าของวันที่ 9 พฤศจิกายน จากนั้นจึงพากันเดินทางไปบ้านพระยามานวราชเสวี อีกหนึ่งในคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่ไม่พบ¹⁹ แม้ว่าคณะรัฐประหารจะได้การลงพระนามจากผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เพียง 1 ใน 2 เท่านั้น แต่คณะรัฐประหารก็ประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่แทนรัฐธรรมนูญฉบับปี 2489 ที่ถูกยกเลิกไปในวันที่ 9 พฤศจิกายนนั่นเอง ดังนั้น ทั้งกองกำลังนักเรียนนายร้อยที่จอมพล

¹⁸ สยามรัฐ(11 ธันวาคม 2506): 1.

¹⁹ สุชิน ดันติกุล, รัฐประหาร พ.ศ.2490(พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2515), หน้า 97, 101; สุราชัย ยัมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2534), หน้า 97-100. กล่าวว่าเป็นการหลบหนีเพื่อไม่ลงนาม

ถนอมนำมาร่วม และปฏิบัติการเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ของฝ่ายรัฐประหาร เหล่านี้ก็น่าจะเป็นปัจจัยที่ทำให้จอมพลสฤษดิ์เล็งเห็นถึง “ความสำคัญ” บางประการจากในตัวของจอมพลถนอมเอง

ประการที่สอง เป็นผลจากสถานะความเป็น “ครู” หรือ “อาจารย์” ของจอมพลถนอม กิตติขจร ที่โรงเรียนนายร้อยทหารบกที่ได้เข้าร่วมการรัฐประหารครั้งนี้ “ครูถนอม” หรือ “ครูถนอม”²⁰ ได้สอนวิชาแผนที่ทหารให้นักเรียนนายร้อยมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2478 และต่อมาก็สอนนักเรียนเทคนิคทหารบกด้วย ในปี พ.ศ.2490 ที่เกิดรัฐประหารนั้น จอมพลถนอมเป็นผู้บังคับกองร้อยที่ 4 ของโรงเรียนนายร้อยทหารบก และเป็นอาจารย์วิชาทหารฝ่ายเทคนิค รับผิดชอบวิชาแผนที่ทหาร อีกตำแหน่งหนึ่ง²¹

สถานภาพของการเป็น “ครูถนอม” กว่าสิบปี ได้รับการประเมินผลของการเข้าร่วมรัฐประหารครั้งนี้ โดย “ไทยน้อย” นักหนังสือพิมพ์และเป็นนักเขียนสารคดีการเมืองในยุคนั้นว่า “เมื่อเพื่อนฝูงรุ่นราวคราวเดียวกันรู้ว่า ถนอมนำกำลังนักเรียนนายร้อยเข้ายึดอำนาจในปีนั้น ได้พากันแปลกประหลาดใจ จากเหตุผลที่วัดจากลักษณะและอุปนิสัยใจคอของเขานั้นเอง ก็ไม่อยากจะเชื่อสนิทนักว่าจะเป็นไปได้” และ “อิทธิพลของเขานั้น เมื่อกิตติศัพท์แพร่ออกไปยังหน่วยทหารในชนบท บรรดาที่เป็นลูกศิษย์ลูกหาทั่วไปทราบว่าคุณครูถนอมได้ตัดสินใจเข้าร่วมก่อการรัฐประหารด้วย ก็แสดงความมั่นใจว่า เป็นสิ่งที่ครูจะคิดไม่ผิดทีเดียว ทำให้หน่วยควบคุมกำลังในจังหวัดต่างๆ ตั้งอยู่ในความสงบและสนับสนุนงานในวันที่ 8 พ.ย. 90 ด้วยดี”²² การวิเคราะห์และประเมินบทบาทและผลสะท้อนของบทบาทจอมพลถนอมในครั้งนี้ อาจพิจารณาได้ว่าเป็นการประเมินแบบ “มากเกินไป” เพราะในขณะที่หนังสือพิมพ์ออกมานั้นคือปี พ.ศ.2502 อันอยู่ในบริบทอำนาจเบ็ดเสร็จของคณะปฏิวัติที่นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และมีจอมพลถนอม กิตติขจร เป็น รองหัวหน้าคณะปฏิวัติ รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาเทียบเคียงกับเหตุการณ์ “ปฏิวัติ 2475” ที่ผู้นำสายทหารบกนั้นต่างก็มีสถานภาพของการเป็นครูอาจารย์นักเรียนนายร้อยทหาร ซึ่งในวันปฏิบัติการยึดอำนาจเมื่อ 24 มิถุนายน พ.ศ.2475 นั้น ไม่เพียงแต่จะใช้กำลังของนักเรียนนายร้อยมาเป็นกำลังส่วนหนึ่งแล้ว ยังใช้ความเป็นครูอาจารย์ของนายทหารทำการเรียก

²⁰ ถนอม กิตติขจร ชีวิตที่ผ่านมามีในระยะเวลา 60 ปี (พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2514), หนังสือเล่มนี้จัดพิมพ์ในวาระเกษียณอายุราชการ 60 ปี โดยแนวหลักของบทความคือการระดม “ศิษย์” มาเขียนถึง “ครูถนอม” หรือ “ครูถนอม” ของพวกเขา

²¹ ถนอม กิตติขจร, บันทึกจากใจ(สระบุรี: ปากเพรียวการช่าง 2, 2532), หน้า 71.

²² ไทยน้อย - รุ่งโรจน์ ณ นคร, นายกรัฐมนตรีคนที่ 11 กับ 3 ผู้นำปฏิวัติ (พระนคร: แพร่พิทยา, 2502), หน้า 171-173.

ระดมพลที่ลานพระบรมรูปทรงม้าอีกด้วย²³ ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากสถานภาพและบทบาทของจอมพลถนอม ขณะเป็นพันโท อายุ 36 ปี และเป็นอาจารย์โรงเรียนนายร้อย ที่สอนหนังสือทหารมาแล้วกว่าสิบปี แม้จะไม่อยู่ในฐานะนายทหารชั้นผู้ใหญ่เมื่อเทียบกับผู้นำคณะราษฎร แต่ก็น่าจะส่งผลต่อประเด็นปัญหา “ความน่าเชื่อถือ” ของการรัฐประหารในหมู่ทหารหนุ่มในขณะนั้นอยู่บ้าง แม้ไม่น่าจะใช้ปัจจัยสำคัญของการตัดสินใจความสำเร็จล้มเหลวของการรัฐประหารครั้งนี้ หากทว่าผลที่สำคัญคือ การได้รับการ “ยอมรับ” จากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ในทางการทหาร หลังการรัฐประหาร 2490 เพียงเดือนเดียว จอมพลถนอม (พันโท) ก็ได้ย้ายจาก “สายการศึกษา” มาอยู่ใน “ส่วนกำลังรบ” ในตำแหน่ง ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 21 ซึ่งมี 2 กองพัน คือ กองพันที่ 1 ตั้งอยู่ที่จังหวัดลพบุรี กองพันที่ 2 ตั้งอยู่ที่จังหวัดสระบุรี อันเป็นสองกองพันที่มีชื่อเสียงในสงครามอินโดจีน พ.ศ.2483-2484 มีสมญานามว่า “กองพันทหารเสือ” และ “กองพันมรณะ” ตามลำดับ ซึ่ง “ผู้ที่ จะได้รับการพิจารณาให้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 21 จึงต้องผ่านการเลือกสรรอย่างดี”²⁴ การ “ยอมรับ” ในตัวจอมพลถนอม กิตติขจรจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ปรากฏอย่างสำคัญมากขึ้น คือการดึงเอาจอมพลถนอมมาอยู่ “อย่างใกล้ชิด” ภายใต้การบังคับบัญชาของจอมพลสฤษดิ์ที่กองพลที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อ 28 ตุลาคม พ.ศ.2491 โดยจอมพลถนอม (พันเอก) ได้ย้ายจากการเป็นผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 21 ซึ่งมีที่ตั้งบัญชาการที่จังหวัดสระบุรี มาเป็นผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 11 (มี 3 กองพัน กองพันที่ 1 และที่ 2 ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ ส่วนกองพันที่ 3 ตั้งอยู่ที่อยุธยา) ซึ่งมีที่ตั้งบัญชาการอยู่ภายในกองพลที่ 1 นั้นเอง ในปีถัดมา 26 สิงหาคม พ.ศ.2492 จอมพลสฤษดิ์ (พลตรี) ได้เลือกจอมพลถนอม (พันเอก) ให้ดำรงตำแหน่งทางทหารเป็น “รอง” ของตนเองในตำแหน่ง รองผู้บัญชาการกองพลที่ 1 และยังคงควบคุมกำลังรบไว้ด้วย ในตำแหน่งรักษาการผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 11 และในปีต่อมา (11 สิงหาคม พ.ศ.2493) จอมพลถนอม (พันเอก) ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็น ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ 1 และผู้บังคับการจังหวัดทหารบกกรุงเทพฯ

1) เริ่มบทบาททางการเมือง

ในทางการเมือง กว่าที่จอมพลถนอมจะได้เข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองในด้านนิติบัญญัติครั้งแรกก็เมื่อปลายปี พ.ศ.2494 และในตำแหน่งการเมืองฝ่ายบริหารก็เมื่อกลางปี พ.ศ.2498 ทั้งนี้ด้วยปัจจัยที่ว่า หลังการรัฐประหาร พ.ศ.2490 กลุ่มผู้นำส่วนใหญ่ของฝ่ายคณะทหาร (รวมทั้ง

²³ ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, 2475 และ 1 ปีหลังการปฏิวัติ (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543), หน้า 22-26.

²⁴ กองทัพบกในรอบสี่สิบปี (กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์, 2538), หน้า 33.

พลเอกฉิน ซุนหะว๋ณผู้นำฝ่ายรัฐประหารเองด้วย) ยังไม่ได้ “รับผล” ในการเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมือง ทั้งในตำแหน่งวุฒิสมาชิกและตำแหน่งรัฐมนตรี ทั้งนี้อาจเพราะต้องอยู่ภายใต้ภาพลักษณ์ของการ “ไม่ แสวงหาอำนาจ” ปัญหาภาวะความอาวุโสทางทหารที่คุ้มกำลังรบของทั้งสามเหล่าทัพ และปัญหาที่ต้องประนีประนอมกับพลังกดดันทางการเมืองจากกลุ่มอื่นๆ หากทว่าอีกราว 5 ปีต่อมา การทำ รัฐประหารอีกครั้งเมื่อ 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2494 ที่เรียกกันว่า “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” หรือ “รัฐประหารเงียบ” (มีประกาศแถลงการณ์ยึดอำนาจ แต่ไม่มีการนำทหารออกมายึดสถานที่ สำคัญๆ ทหารอยู่ในที่ตั้งของตนเองเท่านั้น)²⁵ โดยคณะทหารชุดรัฐประหาร 2490 หลังจากปราบปรามกลุ่มต่อต้านคณะทหารทั้งในกองทัพบก (กบฏเสนารธิการ ตุลาคม 2491) จากฝ่ายพลเรือน กลุ่มปรีดี พนมยงค์และเสรีไทย (กบฏวังหลวง กุมภาพันธ์ 2492) ฝ่ายทหารเรือ (กบฏแมนฮัตตัน มิถุนายน 2494) นั้นได้รับการสรุปว่าเป็นการยึดอำนาจที่ “ปิดฉากระบอบกึ่งเผด็จการ” และเป็นการ เริ่มต้น “ยุคเผด็จการทหารของคณะรัฐประหาร พ.ศ.2490”²⁶

แถลงการณ์ที่ประกาศในรัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง 29 พฤศจิกายน พ.ศ.2494 ได้ให้สาเหตุปัจจัยของการยึดอำนาจ “รัฐบาลตนเอง” ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไว้ว่า “เนื่องจากสถานการณ์ของโลกในปัจจุบันนี้ ตกอยู่ในความคับขันทั่วไป ภัยแห่งคอมมิวนิสต์ได้คุกคามเข้ามา อย่างรุนแรง ในคณะรัฐมนตรีปัจจุบันก็ดี ในรัฐสภาก็ดี มีอิทธิพลของคอมมิวนิสต์เข้าแทรกซึมอยู่ เป็นอันมาก แม้วรัฐบาลจะพยายามสักเพียงใด ก็ไม่สามารถจะแก้ปัญหาเรื่องคอมมิวนิสต์ได้ ไม่สามารถปราบปรามการทุจริตที่เรียกว่าคอร์รัปชัน ดังที่มุ่งหมายจะปราบนั้น ความเสื่อมโทรมมีมากขึ้นจนเป็นที่วิตกกันทั่วไปว่า ประเทศชาติจะไม่สามารถดำรงอยู่ได้ในสภาพการเมืองอย่างนี้” ดังนั้น เพื่อ “มุ่งความมั่นคงดำรงอยู่แห่งชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์บรมราชจักรีวงศ์ และระบอบรัฐธรรมนูญ ได้พร้อมใจกันเป็นเอกฉันท์กระทำการเพื่อนำเอารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับลงวันที่ 10 ธันวาคม พุทธศักราช 2475 กลับมาใช้ให้ความรุ่งเรืองสถาพรแก่ประเทศชาติสืบไป”²⁷

²⁵ ทักษิณ เจริญเศียรณ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์, ม.ร.ว. ประภาสทอง สิริสุข และ ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2548), หน้า 93-101.

²⁶ สุราชัย ชัยประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 243-247; รายละเอียดเกี่ยวกับกบฏและการปราบปราม ในช่วงดังกล่าวนี้ โปรดดูในเรื่องเดียวกัน, บทที่ 3 หน้า 131-244.

²⁷ ดู “คำแถลงการณ์ฉบับที่ 1 ของคณะบริหารประเทศชั่วคราว” ใน ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, “ข้ออ้าง” การปฏิวัติรัฐประหาร-กบฏในการเมืองไทยปัจจุบัน: บทวิเคราะห์และเอกสาร (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550), หน้า 143-144.

โดยรวมแล้วเห็นได้ว่า รัฐประหารเจียบครั้งนี้ไม่ได้มีขึ้นเพื่อมุ่งหวังกำจัดจอมพล ป. พิบูลสงครามและพวกออกจากอำนาจทางการเมือง เพราะวันเดียวกันนั้นก็มีการประกาศตั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง แต่รัฐประหารเจียบครั้งนี้มุ่งหวังที่จะกระชับอำนาจของฝ่ายทหารและลดทอนพลังการตรวจสอบและกดดันทางการเมืองของฝ่ายรัฐสภา ซึ่งเป็นกลุ่มการเมืองในระบบกลุ่มสุดท้ายที่ยังมีพลัง “คัดค้าน” หลังจากที่คณะรัฐประหารได้ปราบปรามกลุ่มพลังทางการเมืองที่มีกำลังทางทหารไปเกือบหมดแล้ว ทั้งรัฐธรรมนูญฉบับที่นำกลับมาใช้ใหม่ (ฉบับ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475) ก็สามารถนำทหารกลุ่มรัฐประหารเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมือง ทั้งฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายบริหารได้อย่างดีและดู “ชอบธรรม” ตามอย่างที่เคยใช้และปฏิบัติกันมาแล้วร่วม 14 ปี

ลักษณะพิเศษของการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม 2475 รวมทั้งฉบับแก้ไขเพิ่มเติมฉบับต่างๆ อีกครั้งในปี พ.ศ.2494 นี้ คือ เป็นการรัฐประหารที่ “ฉีก” รัฐธรรมนูญฉบับเดิม คือฉบับปี 2492 ทั้ง โดยฉบับใหม่ที่ประกาศใช้นั้น เป็นการประกาศใช้โดยอำนาจของ “คณะรัฐประหาร” หรือที่เรียกคณะที่ตั้งขึ้นมาชั่วคราวว่า “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” แต่ไม่ได้ประกาศใช้ในนาม “พระมหากษัตริย์” ทั้งนี้เพราะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงปฏิเสธที่จะลงพระนามในการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ทรงให้ฝ่ายทหารและนายกรัฐมนตรีนคนใหม่ “ขอให้ระลึกไว้ว่า อีก 3 วันเท่านั้น พระเจ้าอยู่หัวก็จะเสด็จกลับถึงพระนครไม่ควรจะคว่นทำลงไป ไว้ถวายให้ท่านทรงพระราชวิจารณ์จะดีกว่า”²⁸ ดังนั้น การประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่จึงปรากฏอยู่ใน “คำแถลงการณ์ฉบับที่ 1 ของคณะบริหารประเทศชั่วคราว” ไม่ได้ทำเป็น “พระราชบัญญัติ” หรือประกาศ “รัฐธรรมนูญ” ในราชกิจจานุเบกษาเช่นที่เคยกระทำกันเมื่อทั้งการปฏิวัติ 2475 และการรัฐประหาร 2490 แต่อย่างใด

“คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ประกอบด้วยนายทหาร 9 นาย²⁹ เป็นทหารบก 3 นาย คือ 1) พลเอกผิน ชุมพะวัน ผู้บัญชาการทหารบก (ตั้งแต่ 28 พฤษภาคม พ.ศ.2491) 2) พลโทเดช เดชประดิษฐ รองผู้บัญชาการทหารบก 3) พลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก เป็นทหารเรือ 3 นาย คือ 1) พลเรือตรี หลวงยุทธศาสตร์โกศล รองผู้บัญชาการทหารเรือ (ได้ขึ้นเป็นผู้บัญชาการทหารเรือ สืบแทน พลเรือโท หลวงสินธุวนัฒน์ ที่ลาออกจากตำแหน่งนี้เมื่อ 1 ธันวาคม พ.ศ.2494 หรือหลังการรัฐประหารเจียบครั้งนี้เพียง 2 วัน) 2) พลเรือตรี หลวงชำนาญอรอดุทธ ผู้บัญชาการกองเรือยุทธการ 3) พลเรือตรีสุนทร สุนทรนาวิน เสนาธิการทหารเรือ เป็นทหารอากาศ 3 นาย 1) พลอากาศเอกพิน รณนภากาศ ฤทธาณิน ผู้บัญชาการทหารอากาศ 2) พลอากาศโท หลวง

²⁸ สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 250.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 225, 250; ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517) (กรุงเทพฯ: กลุ่มรัฐกิจเสรี, 2517), หน้า 707.

เชิงดูอากาศ รองผู้บัญชาการทหารอากาศ 3) พลอากาศโท หลวงปรุงปรัชอากาศ เสนาธิการทหารอากาศ

เมื่อ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ประกาศยึดอำนาจในวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2494 ในวันเดียวกันนั้นก็ประกาศแต่งตั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม ให้กลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้ง (ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในสมัยคณะรัฐประหาร 2490 ตั้งแต่หลังการ “รัฐประหารทางจดหมาย” หรือ “จี๋นายควง” ต่อนายควง อภัยวงศ์ เมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ.2491)³⁰ และวันเดียวกันนี้ก็แต่งตั้งคณะรัฐมนตรีรวม 16 ตำแหน่ง ซึ่งคณะรัฐมนตรีชุดนี้ยังไม่มี “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ได้เข้าดำรงตำแหน่งด้วยแต่อย่างใด วันถัดมา คือวันที่ 30 พฤษภาคม “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ก็แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 จำนวน 123 คน และให้ทำหน้าที่ “สภาผู้แทนราษฎร” ไปก่อนจนกว่าจะมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 (รัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475 ให้ สภาผู้แทนราษฎร ประกอบด้วยสมาชิก 2 ประเภทในจำนวนเท่ากัน และมีอำนาจบทบาทหน้าที่เท่าเทียมกัน คือ ประเภทที่ 1 จากการเลือกตั้ง และประเภทที่ 2 จากการแต่งตั้ง) ซึ่งกล่าวได้ว่านายทหารตั้งแต่ระดับนายพลถึงนายพันของคณะรัฐประหาร 2490 และที่ยังคงสังกัดในกลุ่ม “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ใน “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” 2494 นี้ (ยกเว้นกลุ่มของ พลโท กาจสงคราม และ พลตรี กำนัน จานงภูมิเวท ที่ถูก “กำจัด” ออกจากกลุ่มคณะรัฐประหาร ตั้งแต่ช่วงต้นปี 2493 ในข้อหา “มีแผนการจะกบฏ”)³¹ ต่างก็ได้รับแต่งตั้งเข้าสู่วงการเมืองครั้งแรกโดยเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 นั่นคือแต่งตั้งตั้งแต่ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ระดับ “พลเอก” เช่น พลเอกผิน ชุณหะวัณ ลงมาถึงระดับ “พันโท” เช่น พันโทชาติชาย ชุณหะวัณ พันโท พงษ์ ภูณณกันต์³²

กลุ่มนายทหารบกในสังกัดของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พลโท) ที่ได้รับตำแหน่งทางการเมืองในฐานะสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในครั้งนี้ ได้แก่ พันเอกสุรใจ พูลทรัพย์ พันเอกประภาส จารุเสถียร พันเอกตรี บุญยกนิษฐ์ พันเอกชลอ จารุกัลสี ทั้ง 4 นายนี้คือ “ลูกน้อง” ของจอมพลสฤษดิ์ ซึ่งเป็น “สายตรง” ในสังกัดกรมทหารราบที่ 1 รอ. เมื่อครั้งทำรัฐประหาร 2490 ในตำแหน่ง รองผู้บังคับการกรมฯ เสนาธิการกรมฯ ผู้บังคับกองพันที่ 1 ที่ 2 และที่ 3 ตามลำดับ³³ ส่วนทหารในสังกัดจอมพลสฤษดิ์ที่จะพัฒนาต่อมาเป็น “กลุ่มสี่เสาเทเวศร์” ที่ได้ตำแหน่งทางการเมือง

³⁰ ชำรงค์ศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, “ข้ออ้าง” การปฏิวัติ-รัฐประหาร-กบฏในการเมืองไทยปัจจุบัน: บทวิเคราะห์และเอกสาร, หน้า 28-29, 127-129.

³¹ สุราชัย อิมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 145-150.

³² ดูรายชื่อสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทสองนี้ได้ใน ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 709-711.

³³ สุราชัย อิมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 91.

เมืองครั้งนี้ด้วยได้แก่ พันเอกกฤษ ปุณณกันต์ พันเอกจำเป็น จารุเสถียร พันเอกจิตติ นาวิเสถียร พันโทกฤษณ์ สีวะรา พันโทบุญชัย บำรุงพงษ์ พันเอกประเสริฐ รุจิรวงศ์ พันโทประยูร หนูนภักดิ์ พันเอกเชษฐ นิมิบุตร พันโทพงษ์ ปุณณกันต์ พันเอกวิชัย พงษ์อนันต์ พลตรีไสว ไสวแสนยากร และ พลตรีธนอม กิตติขจร ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งทางทหาร (ยศพันเอก) ที่ก้าวกระโดดข้ามกลุ่มนายทหาร “สายตรง” ของจอมพลสฤษดิ์แต่เดิม โดยได้รับแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งเป็น ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 สืบแทนจอมพลสฤษดิ์ เมื่อ 11 สิงหาคม พ.ศ.2493 ที่ในวันเดียวกันนี้ จอมพลสฤษดิ์ (พลโท) ได้ก้าวขึ้นเป็น แม่ทัพกองทัพอากาศที่ 1 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 คือ คุมกำลังรบและฝ่ายสนับสนุนทางทหารทั้งหมดของภาคที่ 1 หรือภาคกลางและกรุงเทพฯ ดังนั้นกล่าวสรุปได้ว่า กลุ่มนายทหารที่คุมกำลังสำคัญในช่วงของการ “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2494 นี้ ในส่วนของกองทัพบกก็คือหน่วยกำลังทัพที่บังคับบัญชาโดยกลุ่มสฤษดิ์และธนอมนั่นเอง

หลังการ “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” ครั้งนี้ น่าจะมีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ถึงความเหมาะสมของกระบวนการในการได้มาซึ่งรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี และสภาผู้แทนราษฎร กล่าวคือ เพียง 4 วันหลังการยึดอำนาจและการแต่งตั้ง นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี “ได้แจ้งไปยังประธานสภาผู้แทนราษฎร ขอให้ดำเนินการจัดตั้งนายกรัฐมนตรีตามวิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ” อันหมายความว่า นายกรัฐมนตรีได้ลาออก และคณะรัฐมนตรีก็สิ้นสุดลงตามไปด้วย ซึ่งกรณีนี้ดูเหมือนจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีเท่านั้น หากทว่าอีก 3 วันต่อมา คือ วันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2494 ได้เกิดลำดับชุดของเหตุการณ์ 3 เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันเดียวกัน ได้แก่

เหตุการณ์ที่หนึ่ง คือ ได้มี “ประกาศพระบรมราชโองการให้ใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย” โดยระบุว่า “มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ประกาศพระราชปรารภว่า ข้าราชการทหารบก ทหารเรือ และทหารอากาศ ได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกลับใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ซึ่งสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราชพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานไว้ เมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พุทธศักราช 2475 พร้อมทั้งรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมว่าด้วยนามประเทศ พุทธศักราช 2482 และรัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมว่าด้วยบทเฉพาะกาล พุทธศักราช 2483” และ “เมื่อได้ทรงพระราชวินิจฉัยถ้อยคำที่กระบวนความแล้ว ทรงพระดำริเห็นสมควรที่จะนำรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2475 กลับมาใช้ในสถานการณ์ปัจจุบัน เพราะเหมาะสมยิ่งกว่ารัฐธรรมนูญฉบับอื่นๆ ซึ่งได้เคยมีมาแล้ว” หากทว่ายังมีบทบัญญัติบางมาตราอันไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ให้สภาผู้แทนราษฎรปรึกษากัน ดำเนินการปรับปรุงฉบับใหม่เพื่อให้เป็นหลักถาวรแห่งประศาสนวิธีต่อไป”

จากพระราชปรารภในประกาศพระบรมราชโองการฉบับนี้ แสดงให้เห็นว่า ปัญหาสำคัญของการ “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” ครั้งนี้ คือ ปัญหาที่มาของรัฐธรรมนูญซึ่งประกาศใช้โดยแถลงการณ์ของ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” นั้น “ไม่ถูกต้อง” และ “ไม่ชอบธรรม” ด้วยขาดซึ่ง “พระปรมาภิไธย” ของพระมหากษัตริย์เนื่องจากผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ไม่ได้ลงพระนาม ดังนั้น ปัญหานี้จึงเป็นแรงกดดันทางการเมืองที่สำคัญที่ทำให้รัฐบาลที่ตั้งโดย “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” จึง “ไม่เป็นไป” ตาม “วิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ” อันทำให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องลาออกขณะที่ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้เป็นวันที่ 4 เท่านั้น

พระราชปรารภนี้ยังแสดงให้เห็นว่า น่าจะเกิดการประนีประนอมทางการเมืองเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับถึงพระนครแล้ว โดยการยอมรับให้การประกาศนำรัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475 กลับมาใช้อย่างถูกต้องและเป็นไปตามความมุ่งหมายของคณะผู้ยึดอำนาจ ด้วยเหตุผลว่าการนำรัฐธรรมนูญนี้ “กลับมาใช้ในสถานการณ์ปัจจุบัน เพราะเหมาะสมยิ่งกว่ารัฐธรรมนูญฉบับอื่นๆ ซึ่งได้เคยมีมาแล้ว” แต่ขณะเดียวกันก็ “ทรงพระราชดำริเห็นว่า” รัฐธรรมนูญฉบับนี้ “มีบทบัญญัติบางมาตราอันไม่เหมาะสมกับสถานการณ์” ดังนั้น จึงต้องมีการ “ดำเนินการปรับปรุงฉบับใหม่เพื่อให้เป็นหลักถาวร” ต่อไป เหตุการณ์นี้ทำให้สามารถเทียบเคียงได้กับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อการปฏิวัติ 2475 ด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงรับเป็นกษัตริย์ตามรัฐธรรมนูญของคณะราษฎรแล้ว พระองค์ก็ทรง “ต่อรอง” ทางการเมืองโดยการทำให้รัฐธรรมนูญฉบับแรกของระบอบใหม่ที่จะประกาศใช้นั้น อยู่ในสถานการณ์เป็นรัฐธรรมนูญฉบับ “ชั่วคราว” ด้วยพระราชหัตถเลขาของพระองค์เอง เพื่อที่จะได้มีกระบวนการจัดทำรัฐธรรมนูญฉบับใหม่เพื่อที่จะเป็นฉบับ “ถาวร” ต่อไป³⁴ “ประกาศพระบรมราชโองการให้ใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย” ฉบับนี้มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการเป็นนายทหารทั้ง 9 นายของ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว”

เหตุการณ์ที่สอง คือ มี “ประกาศให้สภาผู้แทนราษฎรประกอบด้วยสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2” โดยผู้รับสนองพระบรมราชโองการยังคงเป็นนายทหารทั้ง 9 นายของ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” แม้จะไม่มีประกาศแต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรชุด

³⁴ การประนีประนอมและการเจรจาต่อรองทางการเมืองเรื่องรัฐธรรมนูญเมื่อครั้งปฏิวัติ 2475 ใน คำเรียงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์, 2475 และ 1 ปีหลังการปฏิวัติ(กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2543)ม หน้า 96-98.

ใหม่ แต่โดยนัยของประกาศฉบับนี้ก็คือ เป็นการทำให้การดำรงอยู่ของสภาผู้แทนราษฎรที่ได้แต่งตั้งไปแล้วเมื่อ 30 พฤศจิกายน นั้น เป็นสภาที่ถูกต้องชอบธรรมตาม “วิถีทางแห่งรัฐธรรมนูญ”

เหตุการณ์ที่สาม คือ ประกาศตั้งนายกรัฐมนตรี โดยประธานสภาเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการแต่งตั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี และอีกสองวันต่อมาคือในวันที่ 8 ธันวาคม จึงมีประกาศตั้งคณะรัฐมนตรีรวม 25 ตำแหน่ง

กล่าวโดยสรุป การ “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” นั้นเป็นการทำผิดขั้นตอนที่ไม่ได้กระทำในนาม “พระปรมาภิไธย” ของพระมหากษัตริย์ โดยการ 1) ประกาศยึดอำนาจ 2) ประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่โดยไม่มีพระปรมาภิไธย 3) ประกาศตั้งนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีโดย “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” 4) ประกาศตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า เหตุการณ์ 3 เหตุการณ์อันเป็นลำดับชุดที่ต่อเนื่องกันเมื่อวันที่ 6 ธันวาคมนั้น ก็คือการกระทำให้การรัฐประหาร “ชอบธรรม” และระบอบทางการเมืองหลังการรัฐประหาร “ชอบธรรม” ตามไปด้วย ด้วยการยอมรับพระราชอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ แล้วทำการปรับเปลี่ยนลำดับชุดของ “ประกาศ” ใหม่ คือ 1) ประกาศใช้รัฐธรรมนูญโดย “พระบรมราชโองการ” 2) ประกาศ “แต่งตั้ง” หรือ “ยอมรับ” สภาผู้แทนราษฎรตามรัฐธรรมนูญ และ 3) คือประกาศตั้งนายกรัฐมนตรีโดยประธานสภาเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ตามจารีตทางรัฐธรรมนูญที่ว่าพระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจบริหารทางคณะรัฐมนตรี ดังนั้นจึงไม่ใช่อำนาจของ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ที่จะแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีตามอย่างการแต่งตั้งครั้งแรกนั้น

ผลที่แท้จริงของการรัฐประหารครั้งนี้ คือการทำให้ข้อจำกัดเกี่ยวกับข้าราชการประจำเข้าดำรงตำแหน่งทางการเมืองทั้งในรัฐสภาและในคณะรัฐมนตรีหมดสิ้นไป ในกรณีวุฒิสภาตามรัฐธรรมนูญฉบับปี 2492 (23 มีนาคม)³⁵ ระบุไว้ในบทเฉพาะกาลมาตรา 181 ว่า “ให้สมาชิกวุฒิสภาซึ่งได้รับการแต่งตั้งตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย (ฉบับชั่วคราว) เป็นวุฒิสภตามรัฐธรรมนูญนี้ และกำหนดเวลาแห่งสมาชิกภาพให้นับแต่วันที่ให้มีพระบรมราชโองการแต่งตั้งสมาชิกชุดนั้น” ซึ่งรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว หรือ “รัฐธรรมนูญฉบับได้ตุ้มแดง” ที่ประกาศใช้ในวันถัดมาของการรัฐประหาร คือ 9 พฤศจิกายน พ.ศ.2490³⁶ ระบุให้จำนวนวุฒิสภามีเท่ากับจำนวนของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และไม่มีบทบัญญัติที่ห้ามข้าราชการประจำดำรงตำแหน่งเป็นวุฒิสมาชิก (มาตรา 32-35) ดังนั้น การแต่งตั้งวุฒิสภาดังกล่าวตามรัฐธรรมนูญฉบับนี้เมื่อวันที่ 18 พฤศจิกายน จำนวน 100 คน ข้าราชการประจำจึงยังคงได้รับแต่งตั้งในเป็นวุฒิสมาชิก แต่เนื่องจาก ว่าคณะรัฐประหารมีปัญหา

³⁵ รวมรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย, เล่ม 1 (เอกสารโรเนียวเย็บเล่ม สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, ม.ป.ป.), หน้า 141-220.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-125.

ภาพลักษณ์ ที่ว่าการยึดอำนาจ จักรวรรดิราชธิปไตยตามรัฐธรรมนูญฉบับปี 2489 นั้น คณะทหารมิได้ประสงค์อำนาจ ดังนั้นเกือบทั้งหมดของทหารคณะรัฐประหารจึงยังไม่ได้เข้าสู่ตำแหน่งทางการเมือง แต่กลับต้องเสียพื้นที่นี้ให้กับข้าราชการทหารชั้นผู้ใหญ่อื่นๆ และในสังกัดของจอมพล ป.พิบูลสงคราม ตลอดทั้งกลุ่มอนุรักษ์นิยมและนิยมเจ้าที่ได้รับการรื้อฟื้นบทบาทขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง วุฒิสภานี้จะมีวาระ 6 ปี คือจะหมดวาระในวันที่ 17 พฤศจิกายน พ.ศ.2496 ซึ่งหากบังคับใช้รัฐธรรมนูญฉบับปี 2492 ต่อไป ก็ย่อมหมายความว่า หากมีการแต่งตั้งสมาชิกวุฒิสภาชุดใหม่ในปลายปี 2496 ข้าราชการประจำจะถูกห้ามเป็นวุฒิสภา อันหมายความว่าทหารของคณะรัฐประหารก็จะยังไม่ได้ตำแหน่งทางการเมืองนี้เลยเมื่อถึงวันนั้น

ในกรณีคณะรัฐมนตรี รัฐธรรมนูญทั้งฉบับชั่วคราว 2490 (มาตรา 74) และรัฐธรรมนูญฉบับปี 2492 (มาตรา 142) ระบุให้รัฐมนตรีเป็นข้าราชการประจำมิได้ ซึ่งก็คือข้อจำกัดอย่างมากที่ทหารคณะรัฐประหารแทบไม่มีใครสามารถเข้าดำรงตำแหน่งทางการเมืองในฝ่ายบริหารนี้ได้เลย เว้นแต่ว่าจะยอมสละตำแหน่งข้าราชการทหารของตนทั้งในแบบชั่วคราวหรือแบบถาวร

ดังนั้น การนำรัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม พ.ศ.2475³⁷ กลับมาบังคับใช้อีกครั้ง ย่อมเท่ากับเป็นการทำลายข้อจำกัดของฝ่ายทหารและข้าราชการประจำ ในการเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองทั้งในตำแหน่งวุฒิสภาและตำแหน่งในคณะรัฐมนตรี เพราะรัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม เป็นรัฐธรรมนูญที่เกิดขึ้นในท่ามกลางการต่อสู้ขัดแย้ง ระหว่างพลังสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับพลังข้าราชการ ดังนั้น หลังการปฏิวัติ 2475 การให้ข้าราชการประจำทั้งทหารและพลเรือนเข้าสู่วงการเมืองจึงสามารถเกิดขึ้นได้ แต่พลังข้าราชการประจำเหล่านี้ก็ถูกกำจัดออกไปหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ภายใต้กระแสการฟื้นฟูประชาธิปไตยดังปรากฏเป็นรัฐธรรมนูญฉบับปี 2489 (10 พฤษภาคม)³⁸ ที่ห้ามข้าราชการประจำเป็นทั้ง “พดุงสภา” (ฉบับต่อๆ มาจะเรียกสภานี้ว่า “วุฒิสภา”) และห้ามเป็นรัฐมนตรี แต่แล้วการรัฐประหาร 2490 ก็ได้ลดทอนข้อจำกัดของข้าราชการประจำทั้งทหารและพลเรือนในเข้าดำรงตำแหน่งการเมืองที่วุฒิสมาชิก โดยการบัญญัติยกเว้นในบทเฉพาะกาลเป็นเวลา 6 ปี แต่คณะทหารก็ยังไม้อาจยกเว้นข้อจำกัดเกี่ยวกับข้าราชการประจำทั้งทหารและพลเรือนในการดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีได้ ด้วยเหตุนี้ ภายใต้สภาพการณ์ที่ทหารกลุ่มที่ครองอำนาจอยู่ได้ปราบปรามทำลายกลุ่มฝ่ายต่อต้านต่างๆ ลงไปในช่วงระยะ 4 ปีที่ผ่านมา การ “รัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง” นี้จึงเป็นการกระชับอำนาจของฝ่ายคณะรัฐประหาร และเป็นการประกาศชัยชนะขั้นเด็ดขาดของฝ่ายทหาร โดยการเข้าสู่ตำแหน่งอำนาจทางการเมือง ทั้งโดยการแต่งตั้งข้าราชการประจำทหารและพลเรือนเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 จำนวน 123 คน ซึ่งสมาชิกสภาประเภทที่ 2 นี้ก็คือฐาน

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-40.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-92. มาตรา 85 เรื่องพดุงสภา มาตรา 67 เรื่องรัฐมนตรี

สนับสนุนรัฐบาล เพราะมีอำนาจหน้าที่และบทบาทเท่าเทียมกับสมาชิกสภาประเภทที่ 1 เลือกตั้ง และจะดำรงสภาพการมีสมาชิกสองประเภทนี้เป็นระยะเวลา 20 ปี (มาตรา 3 แก้ไขมาตรา 65 รัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคม แก้ไขปี 2483)³⁹ และข้าราชการประจำทหารและพลเรือนก็สามารถเข้าสู่ตำแหน่งอำนาจทางการเมือง ด้วยการเป็นรัฐมนตรีได้โดยไม่มีข้อจำกัดของระยะเวลาหรือบทเฉพาะกาลอีกต่อไป

คณะรัฐมนตรีที่จัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2494 ผู้นำคณะรัฐประหาร หรือ “คณะบริหารประเทศชั่วคราว” ได้เข้าเป็นรัฐมนตรี 6 ใน 9 คน ที่ไม่ได้เป็นรัฐมนตรีคือผู้ที่ดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารเรือและทหารอากาศ ส่วนทหารบกทั้งสามนั้น พลเอกผิน ชุณหะวัณ เป็นรองนายกรัฐมนตรี พลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม และพลเอกเดช ประคิยทุธ เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย ที่ผู้ดำรงตำแหน่งนี้อีกคนคือ พลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์

ในด้านสภาฯ เพื่อให้มีการ “ดำเนินการปรับปรุงฉบับใหม่เพื่อให้เป็นหลักถาวร” ต่อไปตามที่ระบุไว้ในประกาศพระบรมราชโองการเรื่องรัฐธรรมนูญนั้น วันที่ 24 มกราคม พ.ศ.2495 สภาผู้แทนราษฎรก็ได้ตั้งคณะกรรมการวิสามัญขึ้นคณะหนึ่ง เพื่อปรับปรุงแก้ไขรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2475 ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น โดยให้มีกรรมการจำนวน 25 คน ซึ่งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลตรี) ก็ได้รับเลือกให้เป็นหนึ่งในคณะกรรมการชุดนี้ ดังปรากฏรายชื่อคณะกรรมการวิสามัญดังต่อไปนี้⁴⁰

1. พลเอกผิน ชุณหะวัณ	2. พระนิติธารณ์พิเศษ
3. นายวรการบัญชา	4. พลโทสฤษดิ์ ธนะรัชต์
5. พลตำรวจโทเผ่า ศรียานนท์	6. พระยาลัดพลีธรรมประคัลย์
7. พระมณูเวทย์วิมลนาท	8. นายเสริม วินิจฉัยกุล
9. นายหยุด แสงอุทัย	10. พระพิจิตรราชสาส์น
11. พลตำรวจโท พระพิณิจชนคดี	12. หลวงวิจิตรวาทการ
13. พันโทชาติชาย ชุณหะวัณ	14. พันเอกช่วง เขวงศักดิ์สงคราม
15. นายสุวิซช พันธเศรษฐ	16. พันเอกประภาส จารุเสถียร
17. พันตำรวจโททม จิตรวิมล	18. พลตรี หลวงจุลบุทธุ์รยง

³⁹ “รัฐธรรมนูญแก้ไขเพิ่มเติมว่าด้วยบทเฉพาะกาล พุทธศักราช 2483” ประกาศใช้เมื่อวันที่ 4 ตุลาคม พ.ศ. 2483 ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-47.

⁴⁰ ประเสริฐ ปัทมเสถียร, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 720-721.

19. พันตำรวจเอกพิชัย กุลละวณิชย์	20. พลเรือตรีหลวงชำนาญอรอดยุทธ์
21. พลตรีถนอม กิตติขจร	22. พันเอกศิริ สิริโยธิน
23. พันเอกประมาธ อติเรกสาร	24. พลตรีบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา
25. พระยาประชาศรียศรเดช	

คณะกรรมการชุดนี้ ประกอบด้วยบุคคลสายของผู้เชี่ยวชาญจากพลเรือนตำรวจและทหาร 10 คน ที่เหลือเป็นกลุ่มคณะรัฐประหารที่มาจากสายของจอมพล ป. พิบูลสงครามและอื่นๆ สายกลุ่มชอชราชครู (ผิน-เผ่า-ชาติชาย-ประมาธ-ศิริ) สายกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ (สฤษดิ์-ถนอม-ประภาส-หลวงชำนาญฯ) ซึ่งได้ดำเนินการปรับปรุงแก้ไขรัฐธรรมนูญ และได้มีการประกาศใช้ “รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2475 แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2495”⁴¹ เมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ.2495 โดยสาระที่ปรับเปลี่ยนจากรัฐธรรมนูญฉบับ 10 ธันวาคมฉบับเดิมในด้านอำนาจทางการเมือง คือ

- 1) ให้สภาผู้แทนราษฎรมีวาระคราวละ 5 ปี (มาตรา 47)
- 2) ให้มีสองสภา คือประเภทที่ 1 เลือกตั้ง และประเภทที่ 2 แต่งตั้ง เป็นระยะเวลา 10 ปี (มาตรา 115) โดยเมื่อครบห้าปีไปแล้ว หากจังหวัดใดมีจำนวนผู้ได้รับการศึกษาจบชั้นประถมศึกษาเกินกึ่งหนึ่งของจำนวนผู้มีสิทธิเลือกตั้งทั้งหมดของจังหวัดนั้น “ก็ให้สมาชิกประเภทที่ 2 ออกจากตำแหน่งมีจำนวนเท่ากับจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรที่มีการเลือกตั้งในจังหวัดนั้น” (มาตรา 116) และให้เลือกตั้งผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 เพิ่มขึ้นแทนผู้แทนฯประเภทที่ 2 ที่ต้องหมดวาระไป (มาตรา 117) อันแปลความได้ว่า สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ที่ได้รับแต่งตั้งเมื่อ 30 พฤศจิกายน พ.ศ.2494 จะดำรงอยู่จนถึงสิ้นพฤศจิกายน พ.ศ.2504 แม้ว่าในระยะ 5 ปีหลังจะเป็นลักษณะที่จำนวนจะต้องค่อยๆ ลดลงไปเรื่อยๆ

3) “มาตรา 123 เมื่อเลิกมีสมาชิกประเภทที่ 2 ข้าราชการประจำต้องออกจากตำแหน่งก่อน จึงจะดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีหรือข้าราชการการเมืองอื่นได้” อันเท่ากับว่าทหารคณะรัฐประหารนี้จะกุมอำนาจรัฐบาลโดยเป็นนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีอย่างต่อเนื่องเป็นเวลา 10 ปีเป็นอย่างน้อย

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้เข้ารับตำแหน่งรัฐมนตรีในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2498 โดยได้เป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ อย่างไรก็ตาม พิจารณาประเด็นปัญหาการปรับคณะรัฐมนตรีทั้ง “ปรับเล็ก” เพียงหนึ่งหรือสองตำแหน่ง และ “ปรับใหญ่” มากกว่าสองตำแหน่งของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามตั้งแต่

⁴¹ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย, เล่ม 1, หน้า 225-264.

ต้น (24 มีนาคม 2495 หลังการเลือกตั้ง ส.ส.ประเภทที่ 1 เมื่อ 26 กุมภาพันธ์) จนถึงการปรับครั้งนี้ ในระยะ 3 ปีครั้งนั้น ก็ปรับรัฐมนตรีรวม 16 ครั้งด้วยกัน (และเมื่อครบวาระ 5 ปีในต้นปี พ.ศ.2500 ก็ปรับคณะรัฐมนตรีรวมทั้งสิ้น 20 ครั้ง)⁴² หรือเฉลี่ยคร่าวๆ ก็คือปรับคณะรัฐมนตรีปีละ 4.5 ครั้ง หรือมีการปรับคณะรัฐมนตรีในทุกๆ 3 เดือน ซึ่งหากพิจารณาจากภาพรวมของรัฐบาลในช่วง 5 ปีนี้ ที่ไม่ปรากฏเรื่องการกบฏหรือการรัฐประหารโดยกองทัพอีกเลย นั่นก็แสดงว่ารัฐบาลน่าจะมีเสถียรภาพอย่างมาก ยิ่ง แต่จากข้อมูลสถิติต่อการปรับคณะรัฐมนตรีก็แสดงให้เห็นว่า มีการต่อสู้คัดค้านแย่งชิงตำแหน่งและผลประโยชน์ของกลุ่มต่างๆ ในคณะรัฐประหารด้วยกันเองอย่างมากยิ่ง

การได้ตำแหน่งทางการเมืองเป็นรัฐมนตรีของจอมพลถนอมเป็นครั้งแรกในปีนี้ จะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงภายในกองทัพอย่างมาก กล่าวคือ จอมพลผิน ชุณหะวัณ (เกิด 14 ตุลาคม พ.ศ.2434) ซึ่งเป็นผู้บัญชาการทหารบกมาตั้งแต่ พ.ศ.2491 จะต้องเกษียณอายุราชการเมื่อ 55 ปีบริบูรณ์ (เท่ากับว่าจะต้องเกษียณเมื่อ พ.ศ.2489 หรือก่อนการรัฐประหาร 2490) ตามพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญข้าราชการทหารและพลเรือน แต่ผู้บังคับบัญชาอาจพิจารณาให้ต่ออายุราชการได้อีกคราวละ 1 ปี ไม่เกิน 60 ปี บริบูรณ์ ซึ่งเท่ากับว่าปลายปี 2494 จอมพลผินก็ต้องหมดวาระไม่อาจต่ออายุได้อีกต่อไปตามข้อกำหนดฯ แต่ในปี 2494 นี้ รัฐบาลได้เสนอแก้ไขพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญข้าราชการใหม่ โดยขออายุเกษียณให้เป็น 60 ปี และอาจต่ออายุได้อีกคราวละ 1 ปี แต่ไม่เกินอายุ 65 ปีบริบูรณ์⁴³ ดังนั้น จอมพลผินจึงยังสามารถดำรงตำแหน่งเป็นข้าราชการในตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกได้ต่อไปเพราะการต่ออายุเป็นรายปี

การที่จอมพลผิน ชุณหะวัณ สามารถต่ออายุราชการและคุมการบังคับบัญชากองทัพไว้ได้อย่างยาวนาน ด้านหนึ่งก็น่าจะเป็นเพราะกลุ่มชอยราชครุคุมกำลังที่แท้จริงทั้งใน ส่วนกองทัพบกและในส่วนของ “กองทัพตำรวจ” หรือกรมตำรวจผ่านทางบุตรเขย พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ ทว่าอีกด้านหนึ่งนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ผู้ยังคงมี “บารมี” ทางทหารและการเมือง แต่ไม่มีขุมกำลังที่แท้จริงในกองทัพ จึงต้องใช้ยุทธวิธีคานอำนาจของสองกลุ่มกำลังสำคัญ คือ กลุ่มชอยราชครุ กับกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (ซึ่งหลังจากได้เป็นผู้บัญชาการทหารบกแล้ว โดยทั่วไปจะเรียกกลุ่มนี้ว่า “กลุ่มสี่เสาเทเวศร์” ตามชื่อบ้านพักประจำตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกที่จอมพลสฤษดิ์ใช้พักอาศัย) บ้านที่กของจอมพลผิน ชุณหะวัณ⁴⁴ แสดงให้เห็นถึงแรงกดดันและการต่อสู้ในหมู่ทหารระดับสูงนั้นเป็นไปอย่างเข้มข้น ในราวปี 2497 เมื่อจอม

⁴² มนูญ บริสุทธี, คณะรัฐมนตรี (กรุงเทพฯ: คຸຸສຸກ, 2527), หน้า 176-184.

⁴³ ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 691.

⁴⁴ ผิน ชุณหะวัณ, ชีวิตกับเหตุการณ์ของจอมพลผิน ชุณหะวัณ (พระนคร: โรงพิมพ์ประเสริฐศิริ, 2513), หน้า 98-99.

พลผินตระหนักว่าตน “มีอายุย่างเข้า 63 ปีแล้ว ... คิดจะสละตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก ... จึงได้นำความคิดดังกล่าวเข้าปรารภกับจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ท่านก็เห็นใจและบอกว่าถ้าจะสละตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกแล้ว ท่านจะขอเป็นผู้บัญชาการทหารบกเสียเอง ซึ่งท่านก็มีเหตุผลที่น่าฟังมากกว่า ... ถ้าขึ้นให้ผู้อื่นมาครองตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกแล้ว เราทั้ง 2 จะเคียดแค้นภายหลัง” ขณะเดียวกัน จอมพลผินก็ว่า “อีกใจหนึ่งก็ตั้งใจจะมอบให้กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พลเอก) ซึ่งเป็นรองผู้บัญชาการทหารบกอยู่ ... ซึ่งผู้นี้ยังหนุ่มแน่นและร่างกายแข็งแรง สามารถจะควบคุมและเดินทางไปตรวจตราตามหน่วยทหารบกตั้งอยู่ทั่วราชอาณาจักรได้ทั่ว ทั้งได้แสดงว่าใครจะได้ตำแหน่งมานานแล้ว” และในที่สุดวันที่ 23 มิถุนายน พ.ศ.2497 จอมพลผิน ชูณหะวัณ ก็สละตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก โดยว่าได้ “นำเรื่องเสนอที่ประชุมคณะรัฐมนตรี ... และมอบให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกต่อไป” ซึ่งขณะนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม (เกิด 14 กรกฎาคม พ.ศ.2440 ขณะนั้นอายุ 57 ปี) เป็นทั้งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ส่วนจอมพลสฤษดิ์ (พลเอก) ธนะรัชต์ (เกิด 16 มิถุนายน พ.ศ.2451 ขณะนั้นอายุ 46 ปี) เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมด้วย และจากการสละตำแหน่งในครั้งนี้ สิ่งซึ่งจอมพลผิน “ขอต่อรอง” คือขอให้ยังคงได้รับราชการทหารต่อไป ได้ต่ออายุ และ “ขอดำรงตำแหน่งจเรทหารทั่วไป”⁴⁵ และก็ได้รับอนุมัติในอีกไม่กี่วันต่อมา ซึ่งการที่จอมพลผินได้ต่ออายุปีที่ 64 และปีที่ 65 ก็กล่าวได้ว่าเป็นสิ่งที่ไม่เคยมีทหารนายใดทำได้มาก่อน

ไม่เพียงการต่อรองทางทหาร แต่เห็นได้ว่าจอมพลผิน ชูณหะวัณ ก็ต่อรองตำแหน่งทางการเมืองด้วย กล่าวคือ จอมพลผินซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นรองนายกรัฐมนตรีมาตั้งแต่แรกเริ่มของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปีต่อมา (12 ธันวาคม พ.ศ.2496) ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรควบอีกตำแหน่ง และในปีถัดมาอันเป็นวันเดียวกันกับวันสิ้นสุดตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก จอมพลผินก็ได้ตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมอีกตำแหน่ง รวมเป็น 3 ตำแหน่ง ด้านหนึ่งก็คงพิจารณาได้ว่าจอมพลผินเป็นรัฐมนตรีที่ควบตำแหน่งที่ “ไม่ปกติ” คือเป็นรองนายกรัฐมนตรี ที่ลงมาควบตำแหน่ง “รัฐมนตรีช่วย” แต่ถ้าพิจารณาเหตุผลทางการเมือง ทหาร ก็จะเห็นได้ว่า นี่เป็นความพยายามของจอมพลผินที่จะยังขอมีส่วนร่วมในการควบคุมดูแลการโยกย้ายนายทหารอันเป็นการพิทักษ์กลุ่มและญาติของตน แม้จะต้องเผชิญหน้ากับปัญหาการควบตำแหน่งที่ “ไม่ปกติ” ที่ไม่เคยมีมาก่อนในประวัติการณ์คณะรัฐมนตรี อย่างไรก็ตาม ในปีต่อมาจอมพลผินก็ต้องพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมนี้ไปเมื่อ 5 สิงหาคม พ.ศ.2498 อันเท่ากับว่าสายทหารบกของกลุ่มชอพระราชครูก็ปราศจากบุคคลที่เป็นหลักในกองทัพบกตั้งแต่นั้นมา

⁴⁵ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ” ใน ราชกิจจานุเบกษา 73,49 (19 มิถุนายน 2499): 1696. ประกาศฉบับนี้ ให้ออมพลผิน ชูณหะวัณ พ้นจาก รองจเรทหารทั่วไป ไปเป็น จเรทหารทั่วไป

เหตุการณ์เป็นตรงกันข้ามในกรณีกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ขึ้นเป็นผู้บัญชาการทหารบก (23 มิถุนายน พ.ศ.2497) สิ่งแรกที่เห็นได้ในการปรับเปลี่ยนกลุ่มผู้นำของกองทัพบก คือ จอมพลสฤษดิ์ได้เปลี่ยนผู้บังคับบัญชาระดับสำคัญของกองทัพบกทั้งหมด ในวันที่ 16 กันยายน พ.ศ.2497 ได้แต่งตั้งให้ พลเอกสิทธิ สุทธิสารรองกร เลื่อนจากผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก เป็น รองผู้บัญชาการทหารบก ให้ พลโทไสว ไสวแสนยากร แม่ทัพกองทัพที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก พลตรีถนอม กิตติขจร จากรองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 เลื่อนขึ้นเป็น แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 สืบแทนจอมพลสฤษดิ์ ให้พลตรีรวุญ สุทธานินทร์ แม่ทัพกองทัพภาคที่ 3 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3 ย้ายมาเป็น แม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 ให้ พลตรีผ่อง บุญสม รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 เป็น แม่ทัพกองทัพภาคที่ 3 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3 ส่วนพลตรีประภาส จารุเสถียร เลื่อนจากผู้บัญชาการกองพลที่ 1 ที่สืบทำแหน่งต่อมาจากพลโทถนอมนั้น ก็เลื่อนขึ้นเป็น รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1

ในช่วงปีแรกของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ที่เข้าควบคุมการบังคับบัญชากองทัพบกนั้น ยังไม่เห็นความเคลื่อนไหวทางการเมือง แต่ในปีต่อมาเมื่อวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.2498 ก็ได้มีการปรับคณะรัฐมนตรีรวม 8 คน โดย 6 คนนั้นเป็นการปรับย้ายตำแหน่งรัฐมนตรี ส่วนอีก 2 คนเป็นรัฐมนตรีที่ได้รับแต่งตั้งเข้ามาใหม่ ซึ่งก็คือนายทหารจากกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ โดย พลโทไสว ไสวแสนยากร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคม และ จอมพลถนอม กิตติขจร (เป็น พลโท เมื่อ 1 มกราคม พ.ศ.2498) แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 เป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ การปรับคณะรัฐมนตรีในครั้งนี้แสดงให้เห็นถึงปัญหาแรงกดดันของการต่อรองตำแหน่งทางการเมืองของกลุ่มต่างๆ ที่มีสูงยิ่ง ด้วยเหตุนี้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม จึงเข้าควบเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย อีกตำแหน่งหนึ่ง ซึ่งผู้ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยก็คือ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ บุคคลสำคัญและ “เขยใหญ่” ของกลุ่มชอชราชครู อย่างไรก็ตาม การได้เข้าร่วมเป็นรัฐมนตรีของนายทหารทั้งสอง คือ พลโทไสว และ พลโทถนอม ที่สังกัดกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ในครั้งนี้ ก็ได้รับการวิเคราะห์จากสำนักข่าว บี.บี.ซี. แห่งอังกฤษ ว่า “เป็นการจัดดุลแห่งอำนาจของกลุ่มบุคคลผู้สนับสนุนจอมพลที่เหมาะสมยิ่ง และผลของดุลแห่งอำนาจใหม่นี้ ทำให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม กลายเป็นผู้มีอำนาจอันแท้จริงของกลไกบริหารของ

ไทย”⁴⁶ และมีข้อที่พึงสังเกตด้วยว่า พลเอกสิทธิ สุทธิสารธรรณกร รองผู้บัญชาการทหารบก นั้นไม่ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีในครั้งนี้อย่างไร เพราะไม่ใช่คณะรัฐประหาร ส่วนจอมพลถนอม ซึ่งอยู่ในตำแหน่งบังคับบัญชากำลังรบที่กองทัพภาคที่ 1 ได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรี เพราะเป็นคณะรัฐประหารที่ได้รับความสนับสนุนและไว้วางใจจากจอมพลสฤษดิ์อย่างมากยิ่ง

กลุ่มชอชราชครูจะถูกกดดันในตำแหน่งทางการเมืองอย่างต่อเนื่อง ซึ่งน่าจะเพราะขาดผู้นำที่กุมการบังคับบัญชาในกองทัพบก ดังนั้น เพียง 3 วันหลังจากมีการแต่งตั้งนายทหารของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์สองนายเข้าสู่ตำแหน่งทางการเมืองข้างต้น เมื่อวันที่ 5 สิงหาคมนั้น จอมพลผิน ชุณหะวัณ ก็ต้องพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม เหลือเพียงสองตำแหน่งคือ รองนายกรัฐมนตรี และ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร พลดำรงเอกเผ่า ศรียานนท์ ผู้เป็น “เขยใหญ่” และเป็นอธิบดีกรมตำรวจ ต้องพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง เหลือเพียงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยตำแหน่งเดียว ในปีถัดมาเมื่อ 19 เมษายน พ.ศ.2499 จะเป็นการต่อรองทางการเมืองครั้งสำคัญของกลุ่มชอชราชครู โดย จอมพลผิน ชุณหะวัณ ต้องสละตำแหน่ง รองนายกรัฐมนตรี โดยยังคงเป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร เพียงตำแหน่งเดียว แต่ทำให้ พลตรีประมาธ อติเรกสาร ผู้เป็น “เขยคนที่ 3” ของกลุ่มชอชราชครู ได้เลื่อนขั้นทางการเมืองจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการเป็นรัฐมนตรีว่าการของกระทรวงอุตสาหกรรมเดียวกันนี้

2) การขึ้นเป็นผู้นำอันดับที่สองของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์

การหมควาระ 5 ปีของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 ก็ทำให้มีการเลือกตั้งทั่วไปเมื่อ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2500 เพื่อจะได้ ส.ส.ประเภทที่ 1 จำนวน 160 คน และการเลือกตั้งครั้งนี้ก็กลายเป็นชนวนที่นำไปสู่การแตกหักของปัญหาต่อผู้ช่วงชิงอำนาจและผลประโยชน์ ภายในกลุ่มคณะรัฐประหาร และนำไปสู่จุดจบของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และอำนาจทางทหารทางตำรวจและทางการเมืองของกลุ่มชอชราชครู ในการรัฐประหารเมื่อวันที่ 16 กันยายน พ.ศ.2500 ขณะเดียวกันก็เป็นสภาพการณ์ที่เอื้อให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้ก้าวขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี “โดยบังเอิญ” ในสมัยแรกเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501

การเลือกตั้งต้นปี 2500 นี้ ฝ่ายคณะรัฐประหารก็ได้จัดตั้งพรรคการเมืองของตนเอง ชื่อ “พรรคเสริมนังคศิลา” มี จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นหัวหน้าพรรค และมี พลดำรงเอกเผ่า ศรียานนท์ เป็นเลขาธิการพรรค พรรคเสริมนังคศิลาจัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 29 กันยายน พ.ศ.2498 โดยมี

⁴⁶ ข่าวออกอากาศเมื่อวันที่ 8 สิงหาคม .ศ.2498 อ้างจาก เฉลิม มลิลิต, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 91.

สมาชิกแรกเริ่มคือส่วนใหญ่ของสมาชิกสภาประเทศที่ 2 ขณะที่ผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 ในขณะนั้นจำนวนมากก็หลังไหลเข้ามาเป็นสมาชิก “พรรครัฐบาล” พรรคนี้ ว่ากันว่าก่อนหมดวาระของสภาผู้แทนราษฎรชุดนี้ มีผู้แทนราษฎรในขณะนั้นได้เข้ามาสังกัดพรรคเสรีมนังคศิลาไปถึง 100 คนจากสมาชิกที่เหลืออยู่ 121 คน⁴⁷ (จำนวน ส.ส.ทั้งหมดมี 123 คน แต่มี ส.ส. พระนคร ถึงแก่กรรมหนึ่งคน ลาออกหนึ่งคน ในช่วงต้นปี 2500)

ผลการเลือกตั้ง 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2500 พรรคเสรีมนังคศิลา ได้รับเลือก 86 คนจากจำนวน ส.ส. ทั้งหมด 160 คน⁴⁸ แต่ผลการเลือกตั้งในจังหวัดพระนคร ซึ่งกลุ่มอดีตรัฐมนตรีและอยู่ในฐานะผู้นำของพรรคเสรีมนังคศิลาได้รับเลือกตั้ง 7 ที่นั่ง (จอมพล ป. พิบูลสงคราม รักษาการนายกรัฐมนตรี รมว.กลาโหม และ รมว.มหาดไทย เป็นหัวหน้าพรรค พลเอกเกา เพียรเลิศ บริภัณฑ์ยุทธกิจ รักษาการ รมว.คลัง พลอากาศโทมูณี มหาสันทนะ เวชยันตร์รังสฤษดิ์ รักษาการรองนายกรัฐมนตรี พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา รักษาการ รมว.คมนาคม พระยาอัศพลีธรรม ประคัลภ์ รักษาการ รมว.ยุติธรรม พลเอกมังกร พรหมโยธี รักษาการ รมว.ศึกษาธิการ พลเอก หลวงสวัสดิ์ศรียุทธ รักษาการ รมว.วัฒนธรรม) จากทั้งหมด 9 ที่นั่ง ที่เหลืออีก 2 ที่นั่งเป็นของพรรคประชาธิปไตย (พันตรี ควง อภัยวงศ์ หัวหน้าพรรค และ นาวาโท พระประยูทธชลธิ) ก็เป็นชนวนแห่งปัญหากลายเป็นเหตุการณ์ที่เรียกว่า “การเลือกตั้งที่ไม่เรียบร้อย” หรือ “การเลือกตั้งสกปรก”

ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์ ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ประจำสภาผู้แทนราษฎร และจะได้เป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรในอีก 3 ปี ต่อมา ได้บันทึกไว้ว่า “ในวันเลือกตั้งนั้น ปรากฏว่าได้มีประชาชนผู้ออกเสียงเลือกตั้งวิพากษ์วิจารณ์กันว่า เจ้าหน้าที่ผู้ดำเนินการเลือกตั้งกระทำการไม่สุจริต

⁴⁷ สุทธชัย อิมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 356.

⁴⁸ ผลการเลือกตั้งวันที่ 26 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2500 มีดังนี้ พรรคเสรีมนังคศิลา ได้ 86 คน พรรคประชาธิปไตย ได้ 30 พรรคธรรมาธิปไตย 9 พรรคเศรษฐกิจ 9 พรรคเสรีประชาธิปไตย 11 พรรคขบวนการไฮด์ปาร์ค 2 พรรคชาตินิยม 3 พรรคอิสระ 2 ไม่สังกัดพรรคใดๆ 8 รวม ส.ส. ประเภทที่ 1 จำนวน 160 คน อ้างจาก ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 861-866. แต่รายงานผลของกระทรวงมหาดไทย เรื่อง “รายงานการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร” (พ.ศ.2500) ระบุว่า พรรคเสรีมนังคศิลา ได้ 83 คน พรรคประชาธิปไตย ได้ 28 พรรคธรรมาธิปไตย 10 พรรคเศรษฐกิจ 8 พรรคเสรีประชาธิปไตย 11 พรรคขบวนการไฮด์ปาร์ค 2 พรรคชาตินิยม 3 พรรคอิสระ 2 ไม่สังกัดพรรคใดๆ 13 รวม ส.ส. ประเภทที่ 1 จำนวน 160 คน อ้างจาก จาก เฉลิมมิลลา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 107. ข้อมูลทั้งสองชุดที่แตกต่างกันนี้น่าจะหมายความว่า รายงานผลของกระทรวงมหาดไทยเป็นการรายงานตามที่มีผู้สมัครแต่ละคนระบุสังกัดพรรคการเมือง แต่ข้อมูลของประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์ ซึ่งเป็นเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎรระหว่างปี พ.ศ.2503-2514 นั้น น่าจะเป็นข้อมูลที่ใช้จากการบันทึกเมื่อ ส.ส. ที่ได้รับเลือกตั้งได้รายงานตัวแล้วที่สภา นั่นคือ มีผู้สมัครไม่สังกัดพรรคใด 5 คน และ พรรคเศรษฐกิจ 1 คน ได้ไปเข้าสังกัดพรรคเสรีมนังคศิลา 3 คน พรรคประชาธิปไตย 2 พรรคธรรมาธิปไตย 1

ไปใช้สิทธิเลือกตั้งไม่ได้โดยเสรี มีผู้อื่นไปใช้สิทธิเลือกตั้งแทนเสียก่อนบ้าง ไม่มีชื่อในบัญชีผู้ออกเสียงเลือกตั้งบ้าง ในตอนค่ำวันที่ 26 กุมภาพันธ์ นั้นเอง เฉพาะในจังหวัดพระนคร ได้มีประชาชน นักศึกษามหาวิทยาลัยหลายแห่ง เดินขบวนไปที่ทำเนียบนายกรัฐมนตรี เป็นทำนองคัดค้านการเลือกตั้งว่าดำเนินการโดยไม่สุจริต”⁴⁹ จะเห็นได้ว่าตั้งแต่วันเลือกตั้งเองก็เกิดวิกฤติปัญหาความชอบธรรมของการเลือกตั้ง และยิ่งกว่านั้นการแจ้งผลการเลือกตั้งที่ล่าช้าถึง 2 วัน ก็ทำให้มีการชุมนุมนิสิตนักศึกษาและประชาชนครั้งใหญ่เมื่อวันที่ 2 มีนาคม เพื่อเดินขบวนประท้วงการเลือกตั้งที่ “สกปรก” ในครั้งนี้

โดยบ่ายวันที่ 2 มีนาคมนั้น⁵⁰ หลังจากชุมนุมกันในหอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยแล้ว เวลา 15.00 น. นิสิตจุฬาฯ ก็เดินขบวนมายังกระทรวงมหาดไทยเพื่อขอคำชี้แจงเกี่ยวกับการเลือกตั้งสกปรก และยื่น “ข้อเรียกร้อง 6 ข้อ” โดย “1. ขอให้รัฐบาลประกาศเลิกภาวะฉุกเฉินโดยเร็ว และตอบด้วยว่าต่างชาติที่รัฐบาลอ้างในประกาศภาวะฉุกเฉินนั้นคือชาติใด 2. ขอให้รัฐบาลประกาศการเลือกตั้งทั่วประเทศครั้งนี้เป็นโมฆะ และจัดให้มีการเลือกตั้งใหม่ภายใน 1 เดือน 3. ในการเลือกตั้งครั้งใหม่ ขอให้แต่งตั้งนิสิตนักศึกษาเป็นกรรมการและเสมียนนับคะแนนการเลือกตั้งด้วย 4. ขอให้รัฐบาลสืบสวนผู้ทุจริตและลงโทษผู้กระทำความผิดในการเลือกตั้งครั้งนี้ 5. ขอให้รัฐบาลตอบคำเรียกร้องนี้ทั้งหมดภายใน 24 ชั่วโมง และ 6. ถ้าหากคำเรียกร้องต่อรัฐบาลดังกล่าวข้างต้นไม่เป็นผล ก็ขอเรียกร้องผู้ได้รับเลือกตั้งครั้งนี้ให้ลาออกทั้งหมด” จากนั้นจึงมีการชุมนุมที่สนามหลวงต่อ โดยมีนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยต่างๆ เข้าร่วมด้วย (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาลัยการศึกษา และวิทยาลัยเทคนิค) และเย็นนั้นเวลา 17.30 น. นิสิตนักศึกษาประชาชนก็เดินขบวนตามถนนราชดำเนินมุ่งสู่ทำเนียบรัฐบาล

ปรากฏการณ์ครั้งสำคัญทางการเมืองในวันที่ 2 มีนาคมนี้ทำให้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ออก “แถลงการณ์ฉบับที่ 1”⁵¹ ตั้งแต่ก่อนที่จะมีการเดินขบวนของนิสิตจุฬาฯ โดยระบุว่า “เนื่องด้วยปรากฏเป็นหลักฐานแน่นอนว่า มีคณะบุคคลบางส่วน และด้วยการสนับสนุนส่งเสริมของชาวต่างชาติ กำลังจะก่อกวนและดำเนินการร้ายขึ้นภายในประเทศ เพื่อให้มีความไม่สงบเกิดขึ้นแล้วฉวยโอกาสเข้าครองประเทศในที่สุด” ตามมาด้วยการ “ประกาศสถานการณ์ฉุกเฉิน”⁵² โดยให้เหตุผลว่า “เนื่องจากมีคณะบุคคลและนักหนังสือพิมพ์หลายฉบับ ดำเนินการยุยงส่งเสริมและปลุกปั่น

⁴⁹ ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 860.

⁵⁰ คุรายละเอียดของเหตุการณ์นี้ใน เฉลิม มลิลลา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 111-120; สุทธชัย ยิ้มประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 355-369.

⁵¹ เฉลิม มลิลลา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 112.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

ประชาชนให้กำเริบก่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง มุ่งหวังที่จะทำลายล้างรัฐบาล โดยกระทำการชักชวนให้ประชาชนเข้าใจผิด และคู่มือแก้ไขชังรัฐบาล ตลอดจนเจ้าพนักงานที่ปฏิบัติกรตามหน้าที่ นอกจากนี้ยังนัดให้มีการชุมนุมสาธารณะและเดินขบวนเพื่อปลุกปั่นยุยงประชาชนให้ก่อการจลาจลหวังใช้กำลังบังคับเพื่อล้มล้างรัฐบาล ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ของตนและพรรคพวกทางการเมือง” ดังนั้นจึงประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินตามพระราชบัญญัติว่าด้วยการบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉิน พ.ศ.2495 และในวันเดียวกันนั้นก็มีการ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี”⁵³ ตั้ง จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม และผู้บัญชาการทหารบก เป็น “ผู้บัญชาการฝ่ายทหาร ดำเนินการสั่งใช้กำลังกองทัพบก กองทัพเรือ กองทัพอากาศ และตำรวจได้โดยเด็ดขาด”

สถานการณ์วิกฤติทางการเมืองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และพรรคเสรีมนังคศิลาจากกรณีปัญหา “การเลือกตั้งสกปรก” ทำให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และคณะทหารของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์สามารถ “ได้ใจ” และได้การยอมรับจากมหาชนในแง่มุมมองของการเป็น “ผู้พิทักษ์” ระบอบประชาธิปไตยจากรัฐบาลเผด็จการ ทั้งนี้ ขณะที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รับแต่งตั้งเป็น “ผู้บัญชาการฝ่ายทหาร” มีอำนาจสั่งทั้ง 4 เหล่าทัพที่รวมถึงกรมตำรวจด้วยนั้น จอมพลสฤษดิ์ก็กลับพาคณะของเขาเดินทางไปยังหอประชุมจุฬาฯ เพื่อปราศรัยกับนิสิตจุฬาฯ โดย “นิสิตได้ขออนุญาตเดินขบวน ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ตอบว่าเป็นสิทธิที่จะทำได้ แต่ขอให้มีการระเบียบเรียบร้อย”⁵⁴ และ “ถ้ามีการเดินขบวนประท้วงรัฐบาล ก็จะหลีกเลี่ยงให้”⁵⁵ รวมทั้งเหตุการณ์เผชิญหน้าระหว่างฝ่ายทหารกับกลุ่มผู้ชุมนุมประท้วงที่สะพานมฆวานรังสรรค์ใกล้กับทำเนียบรัฐบาลในช่วงค่านั้น จอมพลสฤษดิ์ก็เดินทางไปถึงอย่างทันเวลา และสั่งให้ทหารเปิดทางให้ผู้ชุมนุมสามารถเดินขบวนต่อไปยังประตูทำเนียบด้านริมคลองผดุงกรุงเกษมได้ แทนที่จะปะทะกัน ก็ทำให้จอมพลสฤษดิ์กลายเป็น “ขวัญใจ” ของประชาชน

ในกรณีที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น นายทหารสำคัญ 2 นายที่เดินทางไปกับจอมพลสฤษดิ์ คือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) และพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท)⁵⁶ ซึ่งในภาวะวิกฤติของการต่อสู้ทั้งภายในกองทัพและในทางการเมืองของกลุ่มต่างๆ ในคณะรัฐประหารกล่าวได้ว่า นายทหารทั้งสองคือถนอมและประภาสนั้น เป็นนายทหารที่ได้อยู่ในสถานะที่เป็นเสมือน

⁵³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

⁵⁵ สุราชัย ชัยประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 358.

⁵⁶ 913,นามแฝง (สว่าง ลานเหลือ), จอมพลถนอม นายกฯ คนชื้อ (พระนคร: โอเคียนสตอร์, 2507), หน้า

แขนซ้ายขวาของจอมพลสฤษดิ์ทั้งในทางทหารและการเมือง เพราะในขณะนั้น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) "ได้ถูกปลดออกจากตำแหน่งการคุมกำลังรบของกองทัพบก จากตำแหน่งแม่ทัพกองทัพที่ 1 เหลือเพียงตำแหน่งฝ่ายสนับสนุนการรบหรือ "ส่วนภูมิภาค" ในตำแหน่งผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 เท่านั้นตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2500"⁵⁷ การปลดย้ายที่สำคัญครั้งนี้ได้รวมถึงแม่ทัพภาคอื่นๆ ด้วยเช่นกัน ได้แก่ พลโทสนิท สนธิยุทธการ ไทยานนท์ แม่ทัพกองทัพที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 ถูกย้ายจากการคุมกำลังไปเป็น เจ้ากรมยุทธศึกษาทหารบก พลโทผ่อง บุญสม แม่ทัพกองทัพที่ 3 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3 ถูกปลดจากการคุมกำลังให้เหลือเพียงตำแหน่งฝ่ายสนับสนุนการรบ คือ ผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3 และพลตรีวิชัย พงศ์อนันต์ เสนาธิการกองทัพที่ 1 ถูกย้ายไปเป็น พลาธิการทหารบก ส่วนพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลตรี) ถูกย้ายจากฝ่ายกำลังรบในตำแหน่งรองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 ไปเป็น "ที่ปรึกษากองทัพบก" ตั้งแต่ก่อนหน้าจอมพลถนอม คือเมื่อ 25 ธันวาคม พ.ศ.2499 อันเป็นคำสั่งที่ออกมาเพื่อย้ายพลเอกประภาสเพียงคนเดียวโดยเฉพาะ⁵⁸ โดยรวมเห็นได้ว่า กำลังอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ ในกองทัพบกถูกลดทอนลงไปตั้งแต่ก่อนจะมีการเลือกตั้งทั่วไปปี 2500 อันหมายความว่า กลุ่มสี่เสาเทเวศร์อยู่ในสถานะเป็นฝ่ายตั้งรับและต้องพิทักษ์หาทางรักษาอำนาจของกลุ่มตนเองไว้ให้ได้

การเลือกตั้งสกปรกและการเดินขบวนประท้วงรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตลอดทั้งการที่จอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการฝ่ายทหารระหว่างวันที่ 2-14 มีนาคม พ.ศ.2500 นั้น ก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้จอมพลสฤษดิ์ รัชชต์มีอำนาจต่อรองทางการเมืองกับกลุ่มจอมพล ป. พิบูลสงคราม และกลุ่มชอชราชครูอย่างมากยิ่งอีกครั้งหนึ่ง ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงครามเองซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีอีกสมัยเมื่อ 21 มีนาคม หรือหลังเหตุการณ์วิกฤตการเลือกตั้งสกปรกดูสงบลง แต่เนื่องจากไม่มีกำลังที่แท้จริงในกองทัพบกและกองทัพอื่นๆ นอกเหนือการเป็นผู้นำทางทหารที่ยังได้รับความยอมรับจากทุกฝ่าย จอมพล ป. พิบูลสงครามก็ปรารถนาที่จะให้มีการจัดตั้งรัฐบาลใหม่ขึ้นมาโดยการนำของพรรคเสรีมนังคศิลาและเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายด้วย จึงใช้วิธีการประชุมคณะทหารสูงสุด 6 คน⁵⁹ เพื่อพิจารณารับรองรายชื่อรัฐมนตรีร่วมกัน คณะทหารสูงสุดดังกล่าวได้แก่ จอมพล ป. พิบูลสงคราม จอมพลผิน ชุณหะวัณ ซึ่งถือได้ว่าเป็นสองผู้นำของคณะรัฐประหาร 2490 ที่เหลืออีก 4 คือผู้นำเหล่าทัพทั้ง 4 ได้แก่ จอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ ผู้บัญชาการ

⁵⁷ "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพ้นตำแหน่งหน้าที่," ใน ราชกิจจานุเบกษา 74,16 (19 กุมภาพันธ์ 2500): 474-476.

⁵⁸ "ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ," ราชกิจจานุเบกษา 74,14 (5 กุมภาพันธ์ 2500): 303-304.

⁵⁹ สุราชัย อิมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 361.

ทหารบก จอมพลอากาศพื้น รมณอากาศ ผู้บัญชาการทหารอากาศ จอมพลเรือ หลวงยุทธศาสตร์โกศล ผู้บัญชาการทหารเรือ และ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ อธิบดีกรมตำรวจ การต่อรองหรือการพิจารณาบุคคลที่จะเป็นรัฐมนตรีดำเนินไปเป็นเวลา 10 วัน ในที่สุดก็สามารถประกาศรายชื่อคณะรัฐมนตรี 30 ตำแหน่งได้เมื่อวันที่ 31 มีนาคมนั้น

คณะรัฐมนตรีของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในภาพรวมแล้วก็คือรัฐบาลพรรคเสรีมนังคศิลาที่ประกอบด้วยสมาชิกพรรคทั้งที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 เลือกตั้งและประเภทที่ 2 แต่งตั้ง ในรัฐมนตรีนี้จะมีผู้เดียวที่อยู่ในสถานะผู้เชี่ยวชาญและไม่สังกัดพรรคการเมือง คือ พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ในกรณีนายทหารทั้ง 6 ของคณะทหารสูงสุดนั้น จอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และนี่กล่าวได้ว่าเป็นครั้งแรกที่จอมพล ป. ไม่มีตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการอื่นใดควบด้วยเหมือนเช่นที่ผ่านมาตั้งแต่สมัยเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2481 และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง จอมพล ป. จะดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมควบด้วยทุกสมัย แต่ในครั้งนี้ ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมตกเป็นของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ส่วนจอมพลผิน ชุณหะวัณ ก็ดำรงตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรเพียงตำแหน่งเดียว พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ อธิบดีกรมตำรวจ ได้เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย มีเพียงสองนายทหารของคณะทหารสูงสุดที่ได้นั่งควบ 2 ตำแหน่ง คือ จอมพลอากาศพื้น รมณอากาศ ผู้บัญชาการทหารอากาศ เป็น รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ส่วนจอมพลเรือ หลวงยุทธศาสตร์โกศล ผู้บัญชาการทหารเรือ เป็น รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม

ในกรณีกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ การจัดตั้งคณะรัฐมนตรีครั้งนี้ถือได้ว่าเป็นจังหวะก้าวที่ประสบความสำเร็จมากยิ่ง เพราะจอมพลสฤษดิ์สามารถผลักดันนายทหารในสังกัดกลุ่มของตนเข้าเป็นรัฐมนตรีได้ 3 คน แม้ว่า 2 ใน 3 (คือ จอมพลถนอมและพลเอกประภาส) นั้นจะถูก “จำกัด” บทบาททางทหารลงไปแล้วก็ตาม นั่นคือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้รับความไว้วางใจจากจอมพลสฤษดิ์ให้มาดำรงตำแหน่งรองจากตนโดยเป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม พลเอกประภาส จารุเสถียร เป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย และพลอากาศโทเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ผู้บัญชาการกองบินยุทธการ เป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคม

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามชุดใหม่นี้มีระยะเวลาเพียง 5 เดือนครึ่งก็มาถึงจุดจบโดยการถูกรัฐประหาร ในช่วงระหว่างดังกล่าว การต่อสู้เพื่อ “จำกัด” และ “กำจัด” พื้นที่และบทบาททางการเมืองและผลประโยชน์ ระหว่างกลุ่มทหารภายในคณะรัฐประหารด้วยกันเองก็ดำเนินไปอย่างเข้มข้น ภายใต้เกมการเมืองระบบสภาผู้แทนราษฎรนี้ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เองก็สร้างพรรคการเมืองของตนขึ้น คือ พรรคสหภูมิ โดยให้นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ ส.ส. เชียงใหม่ ไม่สังกัดพรรค

ได้อธิบดีรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม 4 สมัยระหว่างปี 2492-2495 มาเป็นหัวหน้าพรรค และให้นายสงวน จันทรสาขาน้องชายต่างบิดา ส.ส. นครพนม สังกัดพรรคเสรีมนังคศิลา มาเป็นเลขาธิการพรรค มีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรร่วมก่อตั้งรวม 20 คน ซึ่งจำนวนครึ่งหนึ่งนี้ย้ายมาจากพรรคเสรีมนังคศิลา⁶⁰ เชื่อกันว่าฐานทางการเงินของพรรคนี้มาจากสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล⁶¹ ที่จอมพลสฤษดิ์เป็นประธานอำนวยการสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลมาตั้งแต่กลางปี 2495⁶² และนายสงวนนั้นเป็นเลขานุการทั่วไปของสำนักงานนี้ พรรคสหภูมิจดทะเบียนเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2500 แต่ในอีกสองวันถัดมา ในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีที่จอมพลสฤษดิ์ไม่ได้เข้าร่วมประชุมด้วย ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม และกลุ่มชอชราชครูก็ร่วมมือกันหาทางควบคุมดูแลการเบิกจ่ายเงินของสำนักงานกองสลาก โดยแต่งตั้งคนของฝ่ายตนเข้าไปดำรงตำแหน่งสำคัญในกองสลาก โดยย้ายคนของจอมพลสฤษดิ์ จากตำแหน่งหัวหน้ากองคลังไปเป็นผู้อำนวยการกองคลัง แล้วตั้งคนของ พล.ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ คือ นายปุ่น จาติกวณิช มาดำรงตำแหน่งแทนและให้มีหน้าที่ดูแลการเงินแทนนายสงวน จันทรสาขาคด้วย⁶³ ซึ่งจอมพลสฤษดิ์แปลความหมายนี้ได้ว่าเป็นการ “ส่งคนไปคุม”⁶⁴

ฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ รัชต์ ก็ตอบโต้โดยการให้พรรคสหภูมิเคลื่อนไหวเพื่อสร้างความร่วมมือกับพรรคฝ่ายค้านที่สำคัญคือพรรคประชาธิปัตย์และพรรคเล็กอื่นๆ เพื่อขอเปิดอภิปรายไม่ไว้วางใจรัฐบาลตามมาตรา 76 การเคลื่อนไหวดังกล่าวได้รับการแปลความจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม ฐานะผู้นำรัฐบาลซึ่งกำลัง “บาดหมาง” กับจอมพลสฤษดิ์ผู้นำกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ในทำนองว่า “การกระทำของฝ่ายค้านเป็นการก่อความวุ่นวายและขาดความรับผิดชอบ กล่าวคือ ประสงค์จะอาศัยการเปิดอภิปรายนั่นเองเป็นชนวนชักนำไปสู่การปฏิวัติรัฐประหาร อย่างเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นแก่รัฐบาลพลเรือตรีถวัลย์ ธำรงนาวาสวัสดิ์ เมื่อ พ.ศ.2490”⁶⁵ และบทสรุปของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็คือ “ผมไม่อยากจะเปิดอภิปรายทั่วไป เพราะเปิดอภิปรายทั่วไปคราวใด เป็นเกิดเรื่องปฏิวัติทุกที”⁶⁶

จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ตอบเกมกดดันทางการเมืองต่อจอมพลสฤษดิ์ รัชต์ โดยการนำมาตรการทางจริยธรรมและที่ฟังเป็นตามระบอบประชาธิปไตยมาใช้ นั่นคือมาตรการเรื่อง

⁶⁰ สุทธชัย ชัยประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 365-366.

⁶¹ อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, “สหรัฐอเมริกาถ่วงนโยบายเศรษฐกิจไทย (1960-1970),” (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 59.

⁶² “ประกาศกระทรวงการคลัง เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการสลากกินแบ่งรัฐบาล” ราชกิจจานุเบกษา 69,38 (17 มิถุนายน 2495): 1656-1657. ตั้งแต่ 3 มิถุนายน พ.ศ.2495 เป็นต้นไป

⁶³ อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, “สหรัฐอเมริกาถ่วงนโยบายเศรษฐกิจไทย (1960-1970),” หน้า 60.

⁶⁴ สุทธชัย ชัยประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 371.

⁶⁵ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย (พระนคร: ก้าวหน้า, 2508), หน้า 306-307.

⁶⁶ เฉลิม มลิล, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 146.

รัฐมนตรีต้องไม่ยุ่งเกี่ยวกับธุรกิจ หรือให้รัฐมนตรีถอนตัวจากการค้า โดยจอมพล ป. ได้ออกเป็นหนังสือเวียนของนายกรัฐมนตรีแจ้งไปยังรัฐมนตรีทุกคนเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ.2500 สรุปได้ว่ากิจการการค้า การธนาคาร และอุตสาหกรรมที่รัฐมนตรีต่างๆ ได้เข้าไปช่วยดูแลระดับประกอบมานั้น ในปัจจุบันได้มีความมั่นคงพอสมควรแล้ว ดังนั้น รัฐมนตรีก็สมควรที่จะได้ใช้เวลาอย่างเต็มที่มาบริหารราชการแผ่นดินเพื่อประชาชน⁶⁷ จึงให้รัฐมนตรีทุกคน “พิจารณาถอนตัวออกเสียจากองค์การค้าและสำนักธุรกิจทุกแห่ง ทั้งที่เป็นของรัฐหรือของเอกชนอย่างสิ้นเชิง ภายในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2500”⁶⁸ ซึ่งรัฐมนตรีของกลุ่มชอกราชครูต่างตอบรับนโยบายหรือคำสั่งนี้ของนายกรัฐมนตรีอย่างทันทีทันใด⁶⁹ โดย จอมพลผิน ชุณหะวัณ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร ลาออกจากตำแหน่งประธานกรรมการองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ องค์การสะพานปลา องค์การสวนยางบอน องค์การเผาถ่าน บริษัทส่งเสริมเศรษฐกิจแห่งชาติ บริษัทอุตสาหกรรมน้ำตาลแห่งประเทศไทย จำกัด บริษัทน้ำตาลชลบุรี จำกัด บริษัทส่งเสริมปอไทย ธนาคารเกษตรฯ บริษัทกระสอบไทยขององค์การทหารผ่านศึก พล.ต.อ.เผ่า ศรียานนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ลาออกจากประธานกรรมการองค์การเลี้ยงไก่ พลตรีประมาณ อติเรกสาร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ลาออกจากประธานกรรมการธนาคารอุตสาหกรรม บริษัทยางไทย พล.ต.ต.ละม้าย อุทยานนท์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตร ลาออกจากประธานกรรมการธนาคารมณฑล จำกัด รองประธานกรรมการองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ กรรมการองค์การสะพานปลา ประธานกรรมการองค์การห้องเย็นและโรงงานแข็ง รองประธานกรรมการบริษัทไม้อัดไทย จำกัด ผู้อำนวยการบริษัทเหมืองแร่บุรพาเศรษฐกิจ จำกัด กรรมการอำนวยการโรงงานยาสูบ พลโทบัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา รัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม ลาออกจากประธานกรรมการองค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (รสพ.) ประธานกรรมการองค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย ประธานกรรมการบริษัทเดินอากาศไทย จำกัด ประธานกรรมการองค์การลิกไนท์ ประธานกรรมการองค์การไฟฟ้าภาคใต้ รองประธานกรรมการบริษัทชลประทานซีเมนต์ จำกัด

ในวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ.2500 พรรคการเมืองฝ่ายค้าน 4 พรรค ได้แก่ พรรคประชาธิปไตย พรรคสหภูมิ พรรคเสรีประชาธิปไตย และพรรคเศรษฐกิจ ก็สามารถเสนอญัตติขอเปิดอภิปรายทั่วไปรัฐบาลในปัญหาการบริหารงาน 9 หัวเรื่อง (ด้านรักษากฎหมายบ้านเมือง ด้านการคลัง ด้านการต่างประเทศ ด้านการศึกษา ด้านมาตรฐานการครองชีพของประชาชน ด้านเศรษฐกิจ ด้านคอร์ปชั่น ด้านไม่รักษาสังจะวาจา ด้านไม่รับผิดชอบต่อเจตนารมณ์ประชาธิปไตย) ตามมาตรา 75

⁶⁷ สจข. ก/ป7/2500/สร.1 สยามนิกร(17 สิงหาคม 2500).

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 146; สุชาชัย อัมประเสริฐ, แผนชิงชาติไทย, หน้า 371.

⁶⁹ อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, “สหรัฐอเมริกาถ่วงนโยบายเศรษฐกิจไทย (1960-1970),” หน้า 61-62.

แห่งรัฐธรรมนูญ 2475 แก้ไขเพิ่มเติม 2495 ได้เท่านั้น แต่ไม่สามารถรวบรวมรายชื่อได้ 1 ใน 3 ของสมาชิกสภาทั้งหมด (ทั้ง ส.ส.ประเภทที่ 1 และประเภทที่ 2) หรือ 96 คน เพื่อเปิดอภิปรายไม่ไว้วางใจรัฐมนตรีเป็นรายบุคคลหรือทั้งคณะตามมาตรา 76 เพราะทั้ง 4 พรรคการเมืองรวมกันได้เสียงเพื่อขึ้นญัตตินี้เพียง 78 เสียง⁷⁰ ตามที่บัญญัติไว้ว่าจำนวนต้องไม่ต่ำกว่า 1 ใน 5 จึงขึ้นญัตติตามมาตรา 75 นี้ได้ ดังนั้น เกมซั๊กฟ็องที่จะมีพลังในการกดดันฝ่ายรัฐบาลก็ถูกลดทอนลงไป สำหรับพรรคฝ่ายค้านอื่นๆ นั้น การได้อภิปรายทั่วไปย่อมเป็นผลดีต่อพรรคเพราะได้แสดงบทบาททางการเมืองตามหน้าที่ของคุณ แต่เป้าประสงค์ของจอมพลสฤษดิ์ผ่านทางพรรคสหภูมินำจะมุ่งหวังกดดันรัฐบาลจอมพล ป. และกลุ่มชอวยราชครุมากไปกว่านั้น หากสถานการณ์กลับเป็นว่าจอมพลสฤษดิ์และรัฐมนตรีในกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ ในที่สุดก็ถูกกดดันจากอีกสองฝ่ายตรงข้าม ในประเด็นปัญหาจริยธรรมของนักการเมืองและความเป็นประชาธิปไตยเรื่องรัฐมนตรีกับการค้า

ด้วยเหตุนี้ จอมพลสฤษดิ์และรัฐมนตรีของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์จึงตัดสินใจ “สละตนเอง” ออกจากรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม โดยวันที่ 20 สิงหาคม มีรัฐมนตรีลาออกรวม 5 คน ได้แก่ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม แต่ยังเป็นผู้บัญชาการทหารบก พลโทถนอม กิตติขจร ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม แต่ยังเป็นผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 พลตรีประภาส จารุเสถียร ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย แต่ยังเป็นทีปรีชากองทัพบก พลอากาศโทเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตร (เพิ่งปรับย้ายจากตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคมเมื่อ 10 สิงหาคม ที่ผ่านมาเอง) ส่วนพลตรีศิริ สิริโยธิน ซึ่งไม่ได้สังกัดกลุ่มสี่เสาเทเวศร์นั้นลาออกจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสหกรณ์ด้วยประสงค์จะดำเนินธุรกิจต่อไป ขณะที่จอมพลสฤษดิ์อ้างการลาออกด้วยปัญหา “สุขภาพไม่ค่อยจะสมบูรณ์” และ “มีนโยบายไม่ตรงกันกับรัฐบาล” ส่วนจอมพลถนอม กิตติขจร ให้คำอธิบายการลาออกว่า

ผมนั้นนโยบายประจำมากกว่าการเมือง จึงอยากจะรับใช้ในทางทหาร อันเป็นงานประจำแต่เพียงหน้าที่เดียว และเพื่อให้เป็นไปตามคำสั่งของท่านนายกรัฐมนตรีด้วย จึงได้เลือกเอาตำแหน่งประจำแทนตำแหน่งการเมือง⁷¹

⁷⁰เฉลิม มลิลลา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 143-144.

⁷¹ไทยน้อย – รุ่งโรจน์ ณ นคร, นายกรัฐมนตรีคนที่ 11 กับ 3 ผู้นำปฏิวัติ, หน้า 182.

และเมื่อ 27 สิงหาคมนั้น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ก็ได้รับการแต่งตั้งให้มีตำแหน่งสูงขึ้น คือ ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกอีกตำแหน่งหนึ่ง นอกจากนี้ยังคงเป็นผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1⁷² แต่โดยรวมแล้วกล่าวได้ว่า จอมพลถนอมได้ตำแหน่งสัญลักษณ์ของการเป็นกลุ่มผู้นำกองทัพบก แต่หากยังขาดนายทหารสายกำลังรบที่สำคัญที่ยอมรับอำนาจในทางปฏิบัติของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ ในอีกสองวันต่อมา ก็มีการเปิดอภิปรายทั่วไปรัฐบาล โดยไม่มีการลงมติไว้วางใจหรือไม่ของกลุ่มพรรคฝ่ายค้าน ที่มีระยะเวลาการอภิปรายรวม 2 วัน 2 คืน ของวันที่ 29 และวันที่ 30 สิงหาคม ในประเด็นนโยบายและการดำเนินงานของรัฐบาลรวม 9 ข้อ⁷³ แม้รัฐบาลจะไม่อนุญาตให้มีการถ่ายทอดเสียงการประชุมทางสถานีวิทยุ แต่การรายงานของหนังสือพิมพ์อย่างละเอียดก็เป็นปัจจัยในการทำลายความชอบธรรมทางการเมืองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

เมื่อการเล่นเกมผ่านพรรคการเมืองและกลุ่มสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 นั้นไม่บรรลุผลในการสร้างแรงกดดันและการต่อรองทางการเมือง ดังนั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จึงเริ่มใช้มาตรการตัดความสัมพันธ์กับรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นลำดับขึ้น โดยวันที่ 5 กันยายน จอมพลสฤษดิ์ลาออกจากตำแหน่งรองหัวหน้าพรรคเสรีมนังคศิลา วันที่ 10 กันยายน จอมพลสฤษดิ์เรียกประชุมคณะกรรมการที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ณ หอประชุมกองทัพบก เพื่อหารือเกี่ยวกับปัญหาของสถานการณ์ทางการเมือง และได้มี “มติของคณะกรรมการ” ให้ทหารที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ลาออกจากการเป็นสมาชิกภาพของพรรคเสรีมนังคศิลา ซึ่งในวันนั้นมีนายทหารลาออกจากการเป็นสมาชิกพรรคเสรีมนังคศิลาตามมตินี้ 46 คน (ทหารอากาศ 4 นาย ทหารเรือ 4 นาย พลเรือน 2 คน ที่เหลือเป็นทหารบก) ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ด้วย โดยการให้เหตุผลในหลักการประชาธิปไตยว่า สมาชิกประเภทที่ 2 มีบทบาทหน้าที่ “เป็นที่เล็งของสมาชิกประเภทที่ 1 ในสภาผู้แทนราษฎร เพราะสมาชิกประเภทที่ 2 เป็นผู้รอบรู้และคุ้นเคยกับการบริหารราชการมาแล้ว สมาชิกประเภทที่ 2 จึงไม่สมควรที่จะสังกัดพรรคการเมืองใด เพราะเหตุที่พรรคการเมืองนั้น ย่อมอาจผลัดเปลี่ยนกันเป็นรัฐบาลบริหารราชการแผ่นดินได้ตามกาลสมัย หากสมาชิกประเภทที่ 2 ที่สังกัดพรรคการเมืองพรรคใดพรรคหนึ่งแล้ว หากภายหลังพรรคการเมืองนั้นมีได้เป็นรัฐบาล กลายเป็นฝ่ายค้านไป สมาชิกประเภทที่ 2 ที่สังกัดพรรคการเมืองฝ่ายค้าน ก็ต้องกลายเป็นฝ่ายค้านของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปด้วย เป็นการขัดกับเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญดังกล่าวข้างต้น”⁷⁴ และในวันถัดมา 11 กันยายน ก็มี ส.ส. ประเภทที่ 2

⁷² “ประกาศเรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,76 (17 กันยายน 2500): 2247. ประกาศฉบับนี้ลงนามโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตั้งแต่วันที่ 27 สิงหาคม 2500

⁷³ เฉลิม มลิลิต, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 154-160.

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

ลาออกสมาชิกพรรคเพิ่มเติมอีก 53 คน รวมทั้งสิ้น 96 คน หรือประมาณสามในสี่ของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ที่มีทั้งหมด 123 คน แต่ที่สำคัญคือเหตุการณ์นี้เท่ากับว่า นายทหารบกระดับสูงของกองทัพเกือบทั้งหมดตัดความสัมพันธ์กับพรรคเสรีมนังคศิลา อันทำให้รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามขาดเสถียรภาพทันที ซึ่งถึงตอนนี้ฝ่ายจอมพล ป. และกลุ่ม ขอยราชครูก็กลายเป็นฝ่ายที่ต้องหาทางออกเพื่อรักษาสถานภาพของรัฐบาล โดยการส่งจอมพลฟื้น รณนภากาศ ฤทธาคนี ไปเจรจากับฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ แต่ก็ไม่บรรลุผลในการประนีประนอม

วันที่ 13 กันยายน จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เรียกประชุมคณะกรรมการที่กองบัญชาการกองพลที่ 1 มีนายทหารมาเข้าร่วมประชุม 58 นาย (มีนายพลทหารเรือ 4 นาย นายพลทหารอากาศ 4 นาย นายพลตำรวจ 1 นาย พลเรือน 3 นาย ที่เหลือเป็นทหารบก) ซึ่งคณะกรรมการได้มีมติให้ “ยื่นคำขาด” ไปยังรัฐบาล โดยข้อแรก ให้นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีชุดของจอมพล ป. พิบูลสงครามนี้ลาออก เพื่อให้มีการจัดตั้งคณะรัฐบาลชุดใหม่ตามวิถีทางรัฐธรรมนูญ ข้อที่สอง ให้พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ ทั้งนี้ “ให้นายกรัฐมนตรีริบปฏิบัติโดยด่วน”⁷⁵ ทั้งนี้ฝ่ายคณะกรรมการได้ให้ พลตรีประเสริฐ รุจิรวงศ์ ผู้บัญชาการทหารปืนใหญ่ต่อสู้อากาศยาน เป็นผู้นำ “คำขาด” ไปมอบแก่จอมพล ป. พิบูลสงคราม และให้ พลตรีประภาส จารุเสถียร ที่ปรึกษากองทัพบก เป็นผู้แถลงข่าวแก่หนังสือพิมพ์

คำขาดของคณะกรรมการฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ไม่ส่งผลให้จอมพล ป. ตัดสินใจลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หากทว่าจอมพล ป. เรียกประชุมคณะรัฐมนตรีและมีมติของที่ประชุมว่าไม่ลาออก ด้วยฝ่ายรัฐบาลยืนยันว่า “การเข้าหรือออกนั้น ต้องให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญที่บัญญัติไว้” ทั้งยังมีการพิจารณากันด้วยว่า การกระทำของฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และคณะกรรมการ เข้าข่ายว่าเป็นการกระทำความผิดฐานเป็นกบฏ ต้องโทษประหารชีวิตหรือจำคุกตลอดชีวิตหรือไม่ ตามกฎหมายว่าด้วยความผิดต่อความมั่นคงของราชอาณาจักร อันหมายความว่า ฝ่ายรัฐบาลก็ประกาศ “คำขู่” ที่จะจัดการกับฝ่ายจอมพลสฤษดิ์และคณะกรรมการเช่นกัน อย่างไรก็ตาม คำขาดของฝ่ายคณะกรรมการก็ส่งผลในข้อเรียกร้องที่สองในวันที่ 14 กันยายนถัดมาที่ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ต้องลาออกจากตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ และตำแหน่งอธิบดีกรมประมวลราชการแผ่นดิน ทบวงคณะรัฐมนตรีฝ่ายการเมือง⁷⁶ แต่ยังคงเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ทั้งนี้รัฐบาลได้ตั้งให้ พลตำรวจเอก หลวงชาติตระการโกศล ย้ายจากอธิบดีกรมมหาดไทยมาเป็นอธิบดีกรมตำรวจ และให้ พลตำรวจตรี หลวง

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 170-173. ส่วนรายชื่อ นายทหารที่เข้าร่วมประชุม 58 นายนั้น ดู ผนวก ข. หน้า 313-314.

⁷⁶ “ประกาศเรื่องอนุญาตให้ข้าราชการลาออกจากตำแหน่ง,” ราชกิจจานุเบกษา 74,79 (21 กันยายน 2500): 8-9.

สนิทศุลารักษ์ รองอธิบดีขึ้นเป็นอธิบดีกรมประมวลราชการแผ่นดินเดียวกันนี้ ซึ่งประมาณได้ว่า ฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม คาดคำนวณว่าเป็นการพบกันครั้งทางของทั้งสองฝ่าย และประเมินว่าปัญหาที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ความขัดแย้งของผู้นำสองกองทัพคือจอมพลสฤษดิ์แห่งกองทัพบก กับพลตำรวจเอกเผ่าแห่งกรมตำรวจ ด้วยเหตุนี้ หากยอมต่อปัญหาความขัดแย้งทั้งเชิงตัวบุคคลและกองทัพทั้งสองนี้ ก็น่าจะเป็นการประนีประนอม หรือพบกันครั้งทางนั่นเอง ซึ่งในค่ำวันที่ 14 กันยายนนั้น รัฐบาลก็ออกแถลงการณ์ผ่านสถานีวิทยุยืนยันว่าเมื่อพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้ลาออกไปแล้ว “ข้อเสนอของคณะกรรมการเห็นว่าควรตกไปด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงไม่มีเหตุผลอะไรที่จะต้องทำให้คณะรัฐบาลจำเป็นต้องลาออกไปทั้งคณะ” แต่ฝ่ายคณะกรรมการก็ยังยืนยันเงื่อนไขให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม นำคณะรัฐบาลลาออกเท่านั้น⁷⁷

ในเย็นวันที่ 15 กันยายน “ปลาทอง” ได้บันทึกเหตุการณ์ช่วงนี้ไว้ว่า “ได้มีประชาชนไปชุมนุมกันที่ท้องสนามหลวง ซึ่งนอกจากบรรดานักพูดไฮด์ปาร์คหน้าเก่าๆ แล้ว ก็ปรากฏว่ามีนักพูดหน้าใหม่ๆ อีกหลายคน ต่างพากันแสดงความคิดเห็นตำหนิติเตียนรัฐบาลอย่างรุนแรง พอดตก้าก็เดินขบวนไปยังทำเนียบรัฐบาล และเมื่อไปถึงก็โห่ร้องตะโกนขับไล่จอมพลแปลก พิบูลสงคราม ให้ลาออกจากตำแหน่งตามข้อเสนอของคณะกรรมการ เสร็จแล้วก็เดินกลับไปยังท้องสนามหลวง วนเวียนและตะโกนเรียกร้องให้รัฐบาลฟังเสียงประชาชนโดยลาออกเสีย จนกระทั่งใกล้เวลา 20.00 น. จึงเดินขบวนมุ่งไปยังสี่เสาเทเวศร์ และไปจับกลุ่มชุมนุมกันอยู่บริเวณบ้านพักของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ... (ซึ่ง) ในบรรดาประชาชนที่ร่วมในการเดินขบวนวันนั้นก็ดูเหมือนจะมีผู้รู้ล่วงหน้ามาแล้วว่า จอมพลสฤษดิ์มีได้อยู่ที่บ้านพัก หากแต่คาดเวลาได้ว่าจะต้องกลับมาในเวลาใกล้เคียงกัน” และเมื่อจอมพลสฤษดิ์กลับมาถึงบ้านพัก ฝ่ายผู้ชุมนุมก็ “เปล่งเสียงไชโยต้อนรับ” และ “ขอให้เป็นผู้นำประชาชนในการต่อต้านการปกครองของรัฐบาลเสริมนังคศิลา” ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ก็ปราศรัยในนาม “กองทัพบกและสมาชิกประเภท 2 จะได้ปฏิบัติการโดยถือมติมหาชนเป็นพื้นฐาน” หลังจากนั้นจึงขอให้ประชาชนแยกย้ายกันกลับไป ในกรณีนี้ “ปลาทอง” (ประจวบ ทองอุไร) ในฐานะนักหนังสือพิมพ์ (สยามรัฐ) ที่เฝ้าดูความเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ทางการเมืองได้สรุปเหตุการณ์ไว้ว่า “เรื่องที่มีประชาชนไปพบกับจอมพลสฤษดิ์ ขอร้องให้เป็นผู้นำในการต่อต้านรัฐบาลพรรคเสริมนังคศิลานี้ จะเป็นความคิดริเริ่มของใครนั้น รายงานข่าวมิได้ยืนยัน แต่ก็เป็นการแสดงให้เห็นได้ว่า สถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น ไม่มีทางที่รัฐบาลและคณะกรรมการจะทำการตกลงปรองดองกันได้เสียแล้ว”⁷⁸

⁷⁷ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 328-329.

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 330-332.

ส่วนฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็มุ่งหมาย “ดำเนินแผนการบางอย่างที่จะรักษาเก้าอี้ นายกรัฐมนตรีต่อไปให้นานที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ยิ่งกว่าเหตุผลอื่น” นั้น ซึ่ง “ตามความเข้าใจของคนทั่วไปเวลานั้นเชื่อกันว่า” จอมพล ป. มีทางเลือกอยู่ 2 ทาง คือ ทางที่หนึ่ง “กราบบังคมทูลขอพระบรมราชโองการปลดจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ออกเสียจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกเพื่อทำลายอำนาจบังคับบัญชาที่มีอยู่ในเวลานั้น” แต่ทางที่หนึ่งนี้น่าจะ “ไม่บรรลุผล” เพราะหลังจากกลับจากฝ่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในราวเวลา 13.00 น. ของวันที่ 16 กันยายนแล้ว จอมพล ป. “ไม่ยอมหยุดรถชี้แจงอะไรแก่ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์อย่างที่เคยปฏิบัติมา” ดังนั้น แนวทางที่สองที่จะใช้เจ้าหน้าที่ตำรวจ “หน่วยกักตายน” ทำการจับกุมนายทหารคนสำคัญๆ ของฝ่ายจอมพลสฤษดิ์แบบจู่โจม จึงเริ่มดำเนินการ⁷⁹

งานศึกษาด้านประวัติศาสตร์ของ เกลิม มลิตา เรื่อง “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย”⁸⁰ ได้ประมวลสรุปถึงสาเหตุการรัฐประหารครั้งนี้ไว้ถึง 7 ประการ ได้แก่ ประการแรก มีสาเหตุที่เกิดจากการสร้างอำนาจทางการเมืองและการทหารอย่างเกินขอบเขตของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ประการที่สอง มีสาเหตุมาจากการที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ไม่สามารถบริหารประเทศให้เป็นที่พอใจประชาชน ประการที่สาม มีสาเหตุมาจากการที่รัฐบาลโครงการเลือกตั้งและขัดมติมหาชนที่แสดงออกด้วยการเดินขบวน ประการที่สี่ มีสาเหตุมาจากการแตกแยกภายในพรรคเสรีมนังคศิลา และการขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ระหว่างผู้มีอำนาจทางการเมือง ประการที่ห้า มีสาเหตุมาจากการเปิดอภิปรายทั่วไปรัฐบาลของกลุ่มพรรคการเมืองฝ่ายค้าน ประการที่หก มีสาเหตุมาจากการลาออกของ ส.ส. ประเภทที่ 2 ฝ่ายทหาร ประการที่เจ็ด ประชาชนแสดงมติเรียกร้องให้รัฐบาลลาออก ในขณะที่สถานการณ์ทางการเมืองกำลังทรุดหนัก ด้วยเหตุที่มีความเลื่อมโทรมทางการเมือง ขณะที่ “คำกล่าวอ้าง” ถึงสาเหตุของการรัฐประหารใน “แถลงการณ์ฉบับที่ 1” จะมีลักษณะกว้างๆ และสั้นๆ เพียงแค่ “บัดนี้ บ้านเมืองอยู่ในสถานการณ์แสนยุ่งยาก และมีแต่จะนำความทุกข์ลำบากมาสู่ประชาชนชาวไทยทัพบทวิขึ้นทุกวัน ฉะนั้น คณะทหารจึงเห็นว่าเป็นภาวะอันสุดแสนจะดำเนินการโดยวิธีสงบ เพื่อแก้ไขสถานการณ์ได้ต่อไป จึงจำเป็นต้องส่งกำลังเข้ายึดพระนครและตำบลสำคัญต่างๆ ไว้แล้วโดยสิ้นเชิง”⁸¹ แต่เกลิม มลิตาก็ได้สรุปไว้ในหน้าสุดท้ายของบท “สาเหตุของการ

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 332-336.

⁸⁰ เกลิม มลิตา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 193-203. (บทที่ 5 สาเหตุของการเกิดรัฐประหาร)

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, ผนวก ฉ. หน้า 315. ขณะที่ในคำปราศรัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร (หน้า 318) เพียงแต่ระบุชื่อรัฐบาลให้ชัดเจนลงไปอีกหนึ่งประโยคที่ว่า “บัดนี้ บ้านเมืองอยู่ในสถานการณ์แสนยุ่งยาก หากทนให้รัฐบาลนี้ ซึ่งมีจอมพล ป. พิบูลสงคราม บริหารราชการแผ่นดินสืบไป ก็มีแต่จะนำความทุกข์ยากมาสู่ประชาชนชาวไทยทัพบทวิขึ้นทุกวัน...”

รัฐประหาร” นี้ว่า “เหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ช่วยเร่งให้รัฐประหารเกิดเร็วยิ่งขึ้น” เพราะการที่ฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม กำหนดแผนการใช้หน่วยกล้าตายของตำรวจตระเวนชายแดนจับกุมบุคคลฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ในเวลา 03.00 น. ของวันที่ 17 กันยายน พ.ศ.2500 อันเป็นผลจากการเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ “ปรากฏข้อเท็จจริงในภายหลังว่า “เพื่อการกราบถวายบังคมทูลเกี่ยวกับสถานการณ์บ้านเมืองในฐานะนายกรัฐมนตรีให้ทรงทราบ พร้อมกับขอให้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ปลดจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ออกจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก” แต่ในการดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย” ดังนั้น จึงส่งผลให้เกิดการตัดสินใจซึ่งการใช้กำลังของฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ก่อนปฏิบัติการฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เพียง 4 ชั่วโมง

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตัดสินใจเรียกประชุมคณะทหาร ณ กองบัญชาการกองพลที่ 1 เมื่อเวลา 18.00 น. มีนายทหารสำคัญเข้าร่วมประชุม 23 นาย และมีมติทำการยึดอำนาจรัฐบาลโดยลงมือปฏิบัติการเวลา 23.00 น. คณะทหารกลุ่มนี้ต่อมาภายหลังการรัฐประหารสำเร็จจะเรียกกันว่า “คณะเสนาริการ” ซึ่งส่วนใหญ่จะกลายเป็นกลุ่มที่คุมอำนาจทั้งทางการเมืองและการทหารอย่างเด็ดขาดต่อเนื่องมาอีกถึง 16 ปี (พ.ศ.2500-2516) ผ่านยุคสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และยุคสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร คณะเสนาริการที่เข้าประชุมในเย็นวันนี้ ได้แก่⁸²

1. จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารบก
2. พลโทถนอม กิตติขจร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก (ตั้ง 27 สิงหาคม 2500) และ
ผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1
3. พลตรีประภาส จารุเสถียร ที่ปรึกษากองทัพบก
4. พลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร รองผู้บัญชาการทหารบก
5. พลเอกไสว ไสวแสนยากร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก
6. พลตรีประเสริฐ รุจิรวงศ์ ผู้บัญชาการกองพลทหารปืนใหญ่ต่อสู้อากาศยาน
7. พลอากาศโทเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ผู้บัญชาการกองบินยุทธการ
8. พลอากาศโทบุญชู จันทร์เบกษา จเรทหารอากาศ
9. พลเรือเอก หลวงชำนาญอรุณยุทธ ผู้บัญชาการกองเรือยุทธการ

⁸² รายชื่อคณะเสนาริการของฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ มาจาก เฉลิม มลิลลา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 180. ส่วนตำแหน่งของทหารแต่ละนายนั้นประมวลจาก “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพื้นตำแหน่งหน้าที่,” ราชกิจจานุเบกษา 71,5 (19 มกราคม 2497):266-267; 71,61 (28 กันยายน 2497): 2088-2090; 74,16 (19 กุมภาพันธ์ 2500): 474-476; 74,79 ฉบับพิเศษ (21กันยายน 2500): 1-4; 75,10 ฉบับพิเศษ (28 มกราคม 2501): 1-4.

10. พลโทจิตติ นาวิเสถียร ผู้ช่วยเสนาธิการทหารบกฝ่ายยุทธบริการ
11. พลจัตวาเกษม สี่วะรา ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 1 รอ.
12. พลตรีวิชัย พงษ์อนันต์ พลาธิการทหารบก
13. พลตรีชลอ จารุกัลป์ รองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1
14. พลตรีพงษ์ ปุณณกันต์ เจ้ากรมการขนส่งทหารบก
15. พลตรีฤกษ์ ปุณณกันต์ ผู้บัญชาการศูนย์การทหารม้า
16. พลตรีเชษฐา นิมิบุตร เจ้ากรมทหารสื่อสาร
17. พลตรีอร่าม เมนะคงคา
18. พลจัตวาจำเริญ จารุเสถียร ผู้บัญชาการกองพลทหารม้า
19. พลจัตวาจิตต์ สุนทานนท์
20. พันเอกโชติ หิรัญชัยจิตติ
21. พันเอกประจวบ สุนทรางกูร
22. ม.ล. ปิ่นไทย มาลากุล
23. นายกมล พหลโยธิน

จากรายชื่อนายทหารบกและหน่วยสังกัด เห็นได้ว่า นอกเหนือจากตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์แล้ว นายทหารระดับรองลงมาต่างอยู่ในตำแหน่งด้านสนับสนุนการรบ หน่วยทหารที่สำคัญในการควบคุมพื้นที่กรุงเทพฯและภาคกลาง คือ กองทัพอากาศที่ 1 และกองพลที่ 1 นั้น ไม่ได้อยู่ในสายบังคับบัญชาของฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ในขณะนั้น นายทหารของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ที่คุมกำลังนั้นมีเป็นหน่วยๆ มากกว่า และมีเพียงไม่กี่หน่วย หน่วยฝ่ายกำลังรบ เช่น พลจัตวาเกษม สี่วะรา ผู้บังคับการกรมทหารราบที่ 1 มหาดเล็กรักษาพระองค์ พลตรีประเสริฐ รุจิรวงศ์ ผู้บัญชาการกองพลทหารปืนใหญ่ต่อสู้อากาศยาน พลจัตวาจำเริญ จารุเสถียร ผู้บัญชาการกองพลทหารม้า หน่วยสนับสนุนการรบที่มีกำลังพลในสังกัด เช่น พลตรีวิชัย พงษ์อนันต์ พลาธิการทหารบก พลตรีพงษ์ ปุณณกันต์ เจ้ากรมการขนส่งทหารบก พลตรีฤกษ์ ปุณณกันต์ ผู้บัญชาการศูนย์การทหารม้า ดังนั้น การทำรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 ของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ในครั้งนี้ สำระสำคัญหลักของการทำรัฐประหารคือการต่อสู้เพื่อพิทักษ์การควบคุมกองทัพโดยเฉพาะกองทัพบกของฝ่ายตนเอาไว้วันนั้นเอง เพียงแต่ว่าเป็นการต่อสู้ในท่ามกลางปัญหาการเลือกตั้งสกปรกและปัญหาความชอบธรรมทางการเมืองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ผู้นำกลุ่มของฝ่ายนี้ทั้งจอมพล ป. พิบูลสงคราม และจอมพลผิน ชุณหะวัณ ต่างก็อยู่ในสถานภาพเกษียณอายุราชการ ทำให้ก็

มีปัญหาต่อการสร้างผู้สืบทอดตำแหน่งทางทหารที่จะขึ้นสู่ตำแหน่ง ผู้บัญชาการทหารบก ที่จอมพลสฤษดิ์กำลังดำรงตำแหน่งอยู่ด้วยเช่นกัน

เมื่อยึดอำนาจไว้ได้เรียบร้อยแล้วตามแผนเมื่อเวลา 23.00 น. ของวันที่ 16 กันยายน พ.ศ.2500 ประมาณอีกหนึ่งชั่วโมงต่อมา จึงมี “ประกาศพระบรมราชโองการตั้งผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร” ที่ระบุว่า

เนื่องด้วยปรากฏว่า รัฐบาลอันมีจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรี ได้บริหารราชการแผ่นดินไม่เป็นที่ไว้วางใจของประชาชน ทั้งไม่สามารถรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ คณะทหารซึ่งมีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นหัวหน้า ได้เข้ายึดอำนาจการปกครองไว้ได้ และทำหน้าที่เป็นผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ข้าพเจ้าจึงขอตั้งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ขอให้ประชาชนทั้งหลายจงอยู่ในความสงบ และให้ข้าราชการทุกฝ่ายฟังคำสั่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป⁸³

ประกาศฉบับนี้ได้รับการวิเคราะห์อย่างน่าสนใจยิ่งจาก “ปลาทอง” นักหนังสือพิมพ์สยามรัฐที่เกาะติดสถานการณ์การเมืองในยุคนั้น และหนังสือ “พรรคการเมือง” เล่มนี้ก็ตีพิมพ์ในปี พ.ศ.2508 อันเป็นสมัยรัฐบาลคณะปฏิวัติภายใต้การนำของจอมพลถนอม กิตติขจร ที่ว่า

ถ้าหากพิจารณาดู ประกาศพระบรมราชโองการตั้งผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ลงวันที่ 16 กันยายน 2500 ให้ตลอดแล้วก็จะสังเกตเห็นว่า เป็นพระบรมราชโองการฉบับแรก ในประวัติศาสตร์การปกครองระบอบประชาธิปไตยของเมืองไทย ซึ่งมิได้มีผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ ทั้งนี้เพราะเป็นระยะเวลาที่รัฐบาลได้ว่างลงชั่วขณะหนึ่ง และอำนาจในการปกครองประเทศ ได้กลับคืนไปสู่พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระประมุขอย่างสิ้นเชิง การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร และให้ข้าราชการทุกฝ่ายฟังคำสั่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่ผู้เดียว จึงเท่ากับทรงใช้พระราชอำนาจอันสมบูรณ์นั้นแทน ราชฎม มอบหมายให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เข้าทำหน้าที่ควบคุมการบริหาร

⁸³ ประเสริฐ ปัทมสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 883-884. เน้นโดยผู้เขียน

ประเทศเป็นการชั่วคราว หรือพูดอีกนัยหนึ่งก็ต้องว่า พระราชทานความไว้
วางพระราชหฤทัยแก่จอมพลสฤษดิ์นั่นเอง และอาศัยพระบารมีอันหาที่
เปรียบมิได้นี้โดยแท้ ที่ทำให้คณะทหารยึดอำนาจการปกครองไว้ได้ด้วยความ
เรียบร้อย ปราศจากการต่อสู้ขัดขวาง หรือมีผู้ใดต่อต้านช่วงชิงอำนาจคืน⁸⁴

3) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม

การรัฐประหารครั้งนี้ส่งผลให้เส้นทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจรเติบโต
ขึ้นอย่างมากยิ่งพร้อมกันกับการเติบโตทางการเมืองของพลเอกประภาส จารุเสถียร กล่าวคือ ภายใต้อำนาจ
“เบ็ดเสร็จ” ในฐานะ “ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร” ของจอมพลสฤษดิ์ ทัศนะระหว่างวันที่
16-27 กันยายน พ.ศ.2500 นั้น จอมพลสฤษดิ์ได้ออก “ประกาศเรื่องการใช้รัฐธรรมนูญแห่ง
ราชอาณาจักรไทย” เมื่อ 18 กันยายน พ.ศ.2500 จริงอยู่การรัฐประหารครั้งนี้ไม่มีการ “ฉีก” ทำลาย
รัฐธรรมนูญฉบับปี 2475 แก้ไขเพิ่มเติม 2495 เพราะข้ออ้างหรือเหตุแห่งปัญหาที่นำมาสู่การ
รัฐประหารคือเรื่องการเลือกตั้งสกปรกอันทำให้ได้รัฐบาลที่ไม่ชอบธรรมทางการเมือง ดังนั้น
เพื่อที่จะเตรียมการให้มีการเลือกตั้งที่ “สะอาดบริสุทธิ์” ครั้งใหม่ ประกาศฉบับนี้จึงยังคงให้
รัฐธรรมนูญคงอยู่ แต่ “บังคับใช้ภายใต้เงื่อนไข” คือ ประการแรก ให้ยกเลิกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
ประเภทที่ 1 ที่เลือกตั้งเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ของปีเดียวกันนี้ และยกเลิกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
ประเภทที่ 2 ที่แต่งตั้งและดำรงอยู่มาตั้งแต่ปลายปี พ.ศ.2494 หรือหลังการรัฐประหารทาง
วิทยุกระจายเสียง ประการที่สอง ให้อำนาจผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ซึ่งก็คือจอมพลสฤษดิ์เป็นผู้
แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ขึ้นมาใหม่มีจำนวนไม่เกิน 123 คนทำหน้าที่สภาไป
พลางก่อนที่จะมีสมาชิกสภาผู้แทนฯประเภทที่ 1 ได้รับเลือกตั้งชุดใหม่เข้ามา และประการที่สาม ให้
อำนาจการบริหารราชการแผ่นดิน เป็นของผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารก่อนที่คณะรัฐมนตรีชุดใหม่จะ
เข้ารับหน้าที่อย่างสมบูรณ์

ในการแต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 จำนวน 122 คน (เมื่อวันที่ 18
กันยายน และมีการตั้งนายพจน์ สารสิน เป็น ส.ส. ประเภทที่ 2 เพิ่มอีก 1 คนเมื่อวันที่ 26 กันยายน)
นั้นกล่าวได้ว่าบุคคลทั้งหมดเป็นข้าราชการ มีพลเรือน 16 คน ตำรวจ 3 นาย ทหารอากาศ 15 นาย
ทหารเรือ 14 นาย ที่เหลือเป็นทหารบก 74 นาย และเห็นได้อย่างชัดเจนว่า คณะทหารรุ่นรัฐประหาร
2490 และรัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียง 2494 ที่เคยครองพื้นที่ในตำแหน่งสมาชิกสภาประเภทที่
2 นั้น ได้หายไปเกือบทั้งหมด ดังนั้น ทหารและพลเรือนที่ได้รับแต่งตั้งเข้ามาครั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็น
คนอีกรุ่นหนึ่งและส่วนใหญ่มีระดับอายุต่ำกว่า 50 ปีลงมา (จอมพลสฤษดิ์ ทัศนะ ผู้นำทหารใน

⁸⁴ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 338-339. เน้นโดยผู้เขียน

ขณะนั้นอายุ 51 ปี) ซึ่งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) หนึ่งในคณะเสนาธิการที่ทำการยึดอำนาจก็ได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกประเภทที่ 2 นี้ด้วย ขณะนั้นอายุ 46 ปี (พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) อายุ 45 ปี)

หากพิจารณาเปรียบเทียบสมาชิกสภาประเภทที่ 2 ในส่วนของสี่เหล่าทัพ ซึ่งจะมีนัยสำคัญของการเมืองของตำแหน่งในคณะรัฐมนตรีนับแต่รัฐบาลหลังการรัฐประหารครั้งนี้ จนถึงสมัยรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจรในช่วงปี 2506-2512 (ดู ตารางที่ 1) พบว่า

ตารางที่ 1 สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 (แต่งตั้งวันที่ 18 กันยายน พ.ศ.2500)

	ทหารบก	ทหารอากาศ	ทหารเรือ	ตำรวจ	พลเรือน
จอมพล	2	-	-	-	-
พลเอก/พลอากาศเอก/พลเรือเอก/พลตำรวจเอก	6	-	1	-	-
พลโท/พลอากาศโท/พลเรือโท/พลตำรวจโท	14	3	1	-	-
พลตรี/พลอากาศตรี/พลเรือตรี/พลตำรวจตรี	21	2	9	-	-
พลจัตวา/พลอากาศจัตวา/พลเรือจัตวา/ พลตำรวจจัตวา	11	3	-	1	-
พันเอก/นาวาอากาศเอก/นาวาเอก/พันตำรวจเอก	17	6	3	1	-
พันโท/นาวาอากาศโท/นาวาโท/พันตำรวจโท	3	1	-	1	-
รวม 122 คน	74	15	14	3	16

ที่มา: แฉงนับจากรายชื่อที่ปรากฏใน ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517)

(กรุงเทพฯ: กลุ่มรัฐกิจเสรี, 2517), หน้า 885-888.

หมายเหตุ: จำนวน ส.ส. ประเภทที่ 2 รวม 122 คนนั้น แต่งตั้งเมื่อวันที่ 18 กันยายน จำนวน 121 คน

และแต่งตั้งนายพจน์ สารสิน เพิ่มอีก 1 คนเมื่อวันที่ 26 กันยายน พ.ศ.2500

ในส่วนของกองทัพบก นอกจากจะมีจำนวนสมาชิกสภาประเภทที่ 2 มากที่สุด คือมากกว่าทหารเรือ และทหารอากาศประมาณ 5 เท่า มากกว่าตำรวจ 25 เท่าตัวแล้ว สมาชิกสภาประเภทที่ 2 ที่เป็นทหารบก 74 นายนั้นมีระดับยศตั้งแต่จอมพล 2 นาย คือ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และจอมพลผิน ชุณหะวัณ ระดับพลเอก 6 นาย พลโท 14 นาย พลตรี 21 นาย พลจัตวา 11 นาย พันเอก 17 นาย พันโท 3 นาย ส่วนทหารอากาศ 15 นายนั้น มียศระดับพลอากาศโท 3 นาย พลอากาศตรี 2 นาย พลอากาศจัตวา 3 นาย นาวาอากาศเอก 6 นาย และนาวาอากาศโท 1 นาย ในส่วนทหารเรือที่มีจำนวน 14 นายนั้น มียศระดับพลเรือเอก 1 นาย ยศพลเรือโท 1 นาย ส่วนระดับยศพลเรือตรีมี 9 นาย ลงมาถึงระดับนาวาเอกมี 3 นาย ตำรวจ 3 นาย ยศพลตำรวจจัตวา 1 นาย พันตำรวจเอก 1 นาย และพันตำรวจโท 1 นาย

จากสถิติดังกล่าว ที่เห็นปริมาณของทหารบกจำนวนมากในตำแหน่งสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติที่แต่งตั้งขึ้นใหม่นี้ กล่าวได้ว่าน่าจะเป็นผลของการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ. 2500 อันเป็นบทบาททางการเมืองของฝ่ายคณะทหารบกเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะในช่วงวิกฤตการณ์ทางการเมือง ผู้นำทหารของกองทัพเรือ (จอมพลเรือ หลวงยุทธศาสตร์โกศล) และกองทัพอากาศ (จอมพลอากาศพื้น รณนภากาศ อุทธาคณี) ต่างประกาศสนับสนุนและอยู่ข้างฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตลอดมา⁸⁵ ดังนั้น กลุ่มนายพลระดับสูงของกองทัพอากาศและกองทัพเรือจึงมีแนวโน้มที่จะแสดงออกในการอยู่ฝ่ายรัฐบาลหรือวางเฉยต่อสถานการณ์มากกว่า และก็สอดคล้องกับข้อมูลที่ว่า ในขณะเสนาธิการที่มาประชุมกัน 23 คนในค่ำวันที่ 16 กันยายนนั้น มีทหารอากาศยศพลอากาศโท เพียง 2 นาย คือ พลอากาศโทเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ผู้บัญชาการกองบินยุทธการ และพลอากาศโท บุญชู จันทร์เบกษา จเรทหารอากาศ และทหารเรือยศพลเรือเอกเพียง 1 นายเท่านั้น คือ พลเรือเอก หลวงชำนาญอรอดยุทธ ผู้บัญชาการกองเรือยุทธการ สำหรับฝ่ายตำรวจแล้วซึ่งเป็นคู่ปฏิปักษ์กับกลุ่มสี่เสาเทเวศร์โดยตรง จะถูกกวาดล้างทางอำนาจราชการและอำนาจทางการเมืองทั้งหมด โดยผู้นำของฝ่ายตำรวจ คือ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ได้รับการอนุมัติจากผู้นำฝ่ายทหารบกในฐานะ “อดีต

⁸⁵ เฉลิม มลิตา, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 175-176. แม้ในการประชุมคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 14 กันยายน พ.ศ.2500 ที่รัฐมนตรีจะต้องเลือกระหว่างการดำรงตำแหน่งข้าราชการการเมือง หรือข้าราชการประจำตามเกมที่กำลังใช้กลคิดฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้นำทัพทั้งสองนี้ต่างก็เลือกที่จะดำรงตำแหน่งข้าราชการประจำ โดยจอมพลอากาศพื้น รณนภากาศ อุทธาคณี ผู้บัญชาการทหารอากาศ ลาออกจากตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี แต่ก็ให้สัมภาษณ์ว่า “กองทัพอากาศจะไม่ยอมให้ใครล้มรัฐบาลโดยผิดวิธีทางรัฐธรรมนูญ” ส่วนจอมพลเรือ หลวงยุทธศาสตร์โกศล ผู้บัญชาการทหารเรือ ลาออกจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม แต่ก็ให้สัมภาษณ์ว่า “ได้ออกคำสั่งห้ามการเคลื่อนย้ายกำลังทุกๆ ส่วน ทั้งทหารเรือ ทหารอากาศ แม้แต่การเดินน้ำมันเชื้อเพลิง การซ่อมซิงก็ห้าม เพราะเกรงว่าประชาชนจะเข้าใจผิด และเกิดความหวาดกลัว”

เพื่อน” ให้ “เนรเทศ” หรือ “ลี้ภัย” ไปอยู่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ตลอดชีพ ดังนั้นตำรวจ 3 นายที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติจึงเป็นตำรวจระดับกลางเท่านั้น

คณะรัฐมนตรีของรัฐบาลนายพจน์ สารสิน (ตั้งนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 18 กันยายน และประกาศตั้งคณะรัฐมนตรีเมื่อ 23 กันยายน) ซึ่งน่าจะคัดสรรโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารเป็นสำคัญ ประกอบด้วยกลุ่มทหารจำนวนครึ่งหนึ่งของคณะรัฐมนตรี คือ 15 ตำแหน่ง จาก 29 ตำแหน่ง (ไม่นับรวมตำแหน่งนายกรัฐมนตรี) โดยแบ่งเป็นกลุ่มคณะรัฐประหารโดยตรง 15 ตำแหน่ง คือ พลโทถนอม กิตติขจร เป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม พลโทประภาส จารุเสถียร เป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย พลอากาศโทบุญชู จันทร์เบกษา เป็น รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม พลเรือโทสนอง ณะศักดิ์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงกลาโหม พลโท หลวงกัมปนาทแสนยากร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย พลโทเจียม ญาโณทัย รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคลัง พลเรือตรีจรูญ เฉลิมเตียรณ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคม พลตรีฤกษ์ ปุณณกันต์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตร พลตรีพงษ์ ปุณณกันต์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคม พลตรีอัมพร จินตกานนท์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงยุติธรรม พลตรีเชษฐา นิมิบุตร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงวัฒนธรรม และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการ พลโทจิตติ นาวิเสถียร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ และ พลตรีชโล จารุกิตส์ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ พลเอก หลวงสวัสดิ์กัลยบุตร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม

รัฐมนตรีที่เป็นกลุ่มนักการเมืองในสังกัดและเครือญาติจอมพลสฤษดิ์ มี 3 ตำแหน่ง ได้แก่ นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ นายเจ๊ะ อับดุลลา หลังปูเต๊ะ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสาธารณสุข และนายสงวน จันทรสาขา รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม

กลุ่มข้าราชการและพลเรือนผู้ชำนาญการ 11 ตำแหน่ง ได้แก่ นายพจน์ สารสิน นายกรัฐมนตรี เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง (อีก 3 วันต่อมา ก็ได้ตั้งให้นายเสริม วินิจฉัยกุล ดำรงตำแหน่งนี้แทน) พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ พระยาอรรณการีย์นิพนธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม นายวิบูลย์ ธรรมบุตร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสหกรณ์ นายสพรั่ง เทพหัสดิน ณ อยุธยา รัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม นายเฉลิม พรหมมาส รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสาธารณสุข นายวิสูตร อรรถยุกติ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการต่างประเทศ นายทวี แรงขำ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย

คณะรัฐมนตรีของนายพจน์ สารสิน ได้แสดงให้เห็นถึงบทบาทที่สำคัญของนายทหารในสังกัดของกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 2 คน คือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) และ พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) ที่ได้ขึ้นเป็นรัฐมนตรีว่าการที่ดูแลด้านความมั่นคงของประเทศ โดยว่าการกระทรวงกลาโหมและมหาดไทย ตามลำดับ จากบทบาทของนายทหารทั้งสองในตำแหน่งดังกล่าวนี้ จึงได้มีการ “สรุปแล้ว คณะรัฐบาลของนายพจน์ สารสิน จึงมีฐานะเป็นเสมือนรัฐบาลของคณะทหารโดยตรงนั่นเอง”⁸⁶ และนายทหารทั้งสองนี้จะครองตำแหน่งทางการเมืองนี้รวม 16 ปี กระทั่งหมดอำนาจทางการเมืองในคราวเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ.2516 ในขณะที่นายทหารระดับยศรองจากจอมพลสฤษดิ์ในกองทัพบก เช่น พลเอกสุทธิ สุทธิสารธณกร รองผู้บัญชาการทหารบก จะถูกกำหนดให้ไปมีบทบาททางการเมืองในตำแหน่ง ประธานสภาผู้แทนราษฎร และตั้งแต่ปี 2502 มา ก็ดำรงตำแหน่งเป็นประธานสภาร่างรัฐธรรมนูญกระทั่งถึงแก่อสัญกรรมเมื่อ 17 เมษายน พ.ศ.2511⁸⁷ ส่วน พลเอกไสว ไสวแสนยากร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ก็ย้ายไปคุมกรมตำรวจ ในยศ พลตำรวจเอก ในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ⁸⁸ อย่างไรก็ตาม เพียงสองปีหรือหลังรัฐประหารโดย “คณะปฏิวัติ” พ.ศ.2502 ของกลุ่มจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์อีกครั้งนั้น จอมพลสฤษดิ์จะเข้ามาคุมกำลังส่วนนี้ในตำแหน่งผู้รักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจด้วยตนเอง ส่วนพลเอกไสวจะถูกย้ายไปดำรงตำแหน่งผู้ว่าการรถไฟแห่งประเทศไทย

ภารกิจสำคัญของรัฐบาลนายพจน์ สารสิน ที่เรียกกันในช่วงนั้นว่า “รัฐบาลชุด 90 วัน” ก็คือ จัดให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 อย่างบริสุทธิ์และยุติธรรม การเลือกตั้งเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ.2500 เป็นการจัดการเลือกตั้งที่บรรลุล่วงวัตถุประสงค์ดังกล่าว โดยไม่มีข่าวครหาถึงความไม่เป็นกลางของรัฐบาล⁸⁹ ทั้งนี้ปัจจัยสำคัญน่าจะเพราะว่าคณะรัฐประหารเองไม่ได้

⁸⁶ ปลายทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 355.

⁸⁷ ประเสริฐ ปัทมเสถียร, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 888, 980.

⁸⁸ “ประกาศตั้งและแต่งตั้งข้าราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,79 ฉบับพิเศษ (21 กันยายน 2500): 1-4; อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกไสว ไสวแสนยากร (กรุงเทพฯ: หนึ่งเจ็ดการพิมพ์, 2524). ดู พลเอกจิตตินาวีเสถียร, “คำไว้อาลัยแก่พลเอกไสว ไสวแสนยากร ด้วยความเคารพและอาลัยยิ่ง” หน้า 44-46. ที่บันทึกว่าการเสนอให้ย้ายไปเป็นอธิบดีกรมตำรวจนั้น กระทำกัน “ในการประชุมนายทหารชั้นผู้ใหญ่” ของคณะรัฐประหาร และ “คำปราศรัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อเข้ารับตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ” (15 กันยายน พ.ศ.2502), หน้า 189-199. และ สจข. ก/ป7/2502/สร.1.1 สารเสรี, 10 กันยายน 2502. จอมพลสฤษดิ์เข้าดำรงตำแหน่งรักษาการในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ ตั้งแต่วันที่ 11 กันยายน พ.ศ.2502 ไป

⁸⁹ บทบาทดูแลการเลือกตั้งเป็นของ พลโทประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ซึ่ง ปลายทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 359. ได้สรุปว่า การเลือกตั้งครั้งนี้ “พลเอกประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ก็ได้รับการสดุดีจากประชาชนโดยทั่วกันในข้อที่สามารถควบคุมการเลือกตั้งให้ดำเนินไปด้วย

มีพรรคการเมืองของตนเข้าแข่งขันในการเลือกตั้งครั้งนี้โดยตรง มีเพียงพรรคที่หัวหน้าคณะ
รัฐประหาร จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สนับสนุนมาตั้งแต่สมัยรัฐบาลก่อนคือ พรรคสหภูมิ ที่มีนายสุกิจ
นิมมานเหมินท์ เป็นหัวหน้าพรรค และนายสงวน จันทรสาขา เป็นเลขาธิการพรรค และการที่ฝ่าย
รัฐประหารต้องตระหนักอย่างมากยิ่งก็คือ หากจัดการเลือกตั้งครั้งนี้อย่างไม่บริสุทธิ์และไม่ยุติธรรม ก็
จะเป็นเหตุในการทำลายความชอบธรรมทางการเมืองของฝ่ายตนเอง เช่นที่ฝ่ายคณะรัฐประหารได้
อ้างเหตุ “การเลือกตั้งสกปรก” ของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ทำให้เกิด “มติมหาชน” ที่
ต้องการขับรัฐบาลออกไป เข้ายึดอำนาจล้มรัฐบาลชุดก่อน

4) นายกรัฐมนตรี

ผลการเลือกตั้ง ส.ส. ประเภทที่ 1 จำนวน 160 คน พรรคสหภูมิ ได้ 44 ที่นั่ง พรรค
ประชาธิปไตย 39 ที่นั่ง พรรคเศรษฐกิจ 6 ที่นั่ง พรรคเสรีประชาธิปไตย 5 ที่นั่ง พรรคเสริมสังคม 4 ที่
นั่ง พรรคชาตินิยม 1 ที่นั่ง พรรคขบวนการไฮด์ปาร์ค 1 ที่นั่ง พรรคอิสระ 1 ที่นั่ง ไม่สังกัดพรรคใด 59
คน ผลการเลือกตั้งที่แม้พรรคสหภูมิ “ของ” จอมพลสฤษดิ์ได้ที่นั่งมากที่สุด แต่ก็ไม่มากพอที่จะสร้าง
ความชอบธรรมในการดำเนินการจัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่ เพราะแม้ว่าหากรวมเสียง ส.ส. ประเภทที่ 1
ของพรรคสหภูมิ เข้ากับ ส.ส. ประเภทที่ 2 แต่งตั้งที่เสมือนเป็น “พรรคของคณะรัฐประหาร” อีก 122
คนแล้ว จะมีจำนวนสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรรวมกันเกินกว่าครึ่งของจำนวนสมาชิกสภาทั้งหมด แต่ก็
อาจกลายเป็นเหตุของการกล่าวหาได้ว่า รัฐบาลที่มาจากฐานสนับสนุนส่วนใหญ่จาก ส.ส. ประเภทที่
2 แต่งตั้ง ย่อมไม่แสดงถึงการเป็นรัฐบาลของประชาชนอย่างแท้จริง แต่เป็นรัฐบาลของคณะ
รัฐประหาร อันเท่ากับว่า เป็นการแสดงออกอย่างชัดเจนว่าคณะทหารที่ทำรัฐประหารนั้น ก็เพื่อ
ต้องการอำนาจเท่านั้นเอง

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ สร้างทางออกให้กับการรักษาอำนาจของคณะรัฐประหาร
ด้วยการจัดตั้งพรรคการเมืองใหม่หลังการเลือกตั้งเพียง 6 วัน (ตั้ง 21 ธันวาคม) ชื่อว่า

ความเรียบร้อยและสุจริตยุติธรรม”; ทหารหน้า (นามแฝง), “สำหรับหญ้าแพรก,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 4,37(2
มีนาคม 2501): 11. ได้ชื่นชมไว้ว่า “ใครๆ ก็เห็นว่า คุณประภาสรัฐมนตรีมหาดไทยได้ใช้ความพยายามอย่างสุจริต
ดำเนินการเลือกตั้งครั้งที่แล้วมาได้ผลเป็นที่พอใจยิ่ง แล้วใครๆ ก็ชมเชยคุณประภาสอยู่เสมอ แสดงความไว้วางใจใน
ความสุจริตอันนั้น”; อย่างไรก็ตาม จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ก็ได้รับการตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยว่า “ได้ยินว่าใน
คราวเลือกตั้งทั่วประเทศครั้งก่อน พลโทถนอมไม่ยอมให้ความช่วยเหลืออะไรในทางจะเป็นการผิกระเบียบหรือ
ก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรม แม้แต่บุคคลที่เป็นพ่อตาตนเอง นับว่าถึงกับจะเคืองๆ กันไปทีเดียว” สำหรับพ่อตาของ
จอมพลถนอมนี้ก็คือ พันตรี หลวงจวบกระบวนยุทธ อดีต ส.ส. พระนครศรีอยุธยา 2 สมัย ปี 2495 และ 26 กุมภาพันธ์
2500 สังกัดพรรคเสริมสังคม แต่ไม่ได้รับการเลือกตั้งในครั้งนี ด้ ุปลาทอง, “ขวัญใจยังมีกรม,” สยามรัฐสัปดาห์
วิจารณ์ 4,42(6 เมษายน 2501): 16.

พรรคชาติสังคมนิยม⁹⁰ มีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นหัวหน้าพรรค พลโทถนอม กิตติขจร และนายสุกิจ นิมมานเหมินท์ เป็นรองหัวหน้าพรรค พลโทประภาส จารุเสถียร เป็นเลขานุการพรรค และนายสงวน จันทรสาขา เป็นรองเลขานุการพรรค จากรายนามของผู้นำพรรคเห็นได้ว่าเป็นการนำเอากลุ่มผู้นำของคณะรัฐประหารกับผู้นำพรรคสหภูมิมารวมกัน และเมื่อพิจารณาในส่วนของทหาร จะเห็นว่าบทบาทของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้ขึ้นมาอยู่ในฐานะเป็นผู้นำทางการเมืองที่เป็นลำดับรองจากจอมพลสฤษดิ์ในกลุ่มทหารของคณะรัฐประหาร และลำดับถัดมาเป็นบทบาทของพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) หรือนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า หาก “เรื่องอาวุโสในกองทัพพกถือกันมาก”⁹¹ ในที่นี้ก็จะเห็นว่า การจัดลำดับสถานะและบทบาททางการเมืองของทหารก็จะเป็นไปตามภาวะ “อาวุโสในกองทัพ” ด้วยเช่นกัน ด้วยเป็นบริบททางการเมืองในยุคสมัยที่ว่า เรื่องทหารและเรื่องการเมืองเป็นเรื่องเดียวกัน

พรรคชาติสังคมนิยมได้แจ้งต่อประธานสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 28 ธันวาคม ว่า พรรคนี้นี้มี ส.ส. ประเภทที่ 1 จำนวน 80 คน และมี ส.ส. ประเภทที่ 2 จำนวน 122 คน รวมพรรคชาติสังคมนิยมสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในสังกัด 202 คน⁹² นั้นหมายความว่า เป็นพรรคที่มีเสียงข้างมากในสภาผู้แทนราษฎรที่มีสมาชิกรวมทั้งหมดรวม 282 คน และในส.ส. ประเภทที่ 1 เลือกตั้งนั้น ซึ่งเป็นการรวมเอา ส.ส. พรรคสหภูมิ⁹³ และ ส.ส. ไม่สังกัดพรรค ที่โดยส่วนใหญ่ก็คืออดีตสมาชิกพรรค

⁹⁰ เฉลิม มลิลิต, “รัฐประหาร พ.ศ.2500 ในประเทศไทย,” หน้า 292-293. และ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 359. รายชื่อคณะกรรมการพรรคชาติสังคมนิยมตั้งที่งานศึกษาของ ชัยวัฒน์ สารสมบัติ. “ทหารกับพรรคการเมืองและการเลือกตั้ง (2500-2526).” (วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), หน้า 107-108. ได้อ้างมาจากงานเขียนของ ชัยกฤษ บุรุษพัฒน์, การเมืองและพรรคการเมืองของไทย, (ปี 2511), หน้า 297 นั้น นำตั้งข้อสงสัยอย่างยิ่ง เพราะมีแต่ นายทหารคณะรัฐประหารเป็นคณะกรรมการบริหารพรรคทั้ง 20 ลำดับ โดยไม่มีนักการเมืองหรือ ส.ส. ประเภทที่ 1 เลยสักคนเดียว ทั้งยังระบุให้พลเอก ไสว ไสวแสนยากร ซึ่งขณะนั้นได้ย้ายไปเป็น พลตำรวจเอกในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ แล้ว เป็นรองหัวหน้าพรรค นอกจากนั้น ขนายทหารแต่ละนายยังเป็นยศสูงสุดของปี 2511 อันเป็นปีที่พิมพ์หนังสือเล่มนี้ของชัยกฤษ และเป็นปีที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของคณะทหารที่ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องยาวนานมาถึง 10 ปีแล้ว อาจเป็นได้ว่า จึงเห็นแต่รายชื่อทหารในพรรคชาติสังคมนิยมของปี 2500-2501

⁹¹ คำอธิบายของจอมพลประภาส จารุเสถียร ข้อเขียนไว้ท้ายใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกไสว ไสวแสนยากร, หน้า 38.

⁹² ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 900-901.

⁹³ สจข. ก/ป7/2500/บ.6.7 สยามรัฐ (1 มกราคม 2501). นายทง นิยมสินธุ ส.ส. นนทบุรี พรรคสหภูมิ ให้สัมภาษณ์ว่า ที่ “ได้ยอมเข้าไปสังกัดพรรคชาติสังคมนิยม เนื่องจากได้รับการขอร้องจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งเป็นผู้อุปการะพรรคสหภูมิมานแต่ต้น”

เสริมนั่งศศิลา ก็มีจำนวนเท่ากับครึ่งหนึ่ง 80 คนของ ศ.ส. ประเภทที่ 1 ทั้งหมดที่มี 160 คน⁹⁴ อันเท่ากับว่าพรรคชาติสังคมนั้นเป็นพรรคเสียงข้างมากที่ดูจะมีความชอบธรรมในการจัดตั้งรัฐบาล และสามารถที่จะช่วยให้พ้นการวิพากษ์วิจารณ์ไปได้บ้างในประเด็นปัญหาเรื่องรัฐบาลกับความชอบธรรมตามระบอบประชาธิปไตย และประเด็นการสืบทอดอำนาจของคณะรัฐประหารแบบที่ชัดเจนจนเกินไป จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้ให้เหตุผลว่า “เรื่องการจัดพรรค (ชาติสังคมนั้น – ผู้อ้าง) ซึ่งก็ได้กราบบังคมทูล (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว – ผู้อ้าง) ว่าที่ตั้งพรรคก็ด้วยความจำเป็น เพราะรัฐบาลต้องมีพรรคการเมืองสนับสนุน ทรงรับสั่งเตือนว่า เวลานี้ก็เป็นพรรคใหญ่แล้ว ให้ระวังคนไม่ดีจะแทรกเข้ามา”⁹⁵

อย่างไรก็ตาม การก่อตั้งพรรคชาติสังคมนั้นของจอมพลสฤษดิ์และทหารในครั้งนี้ ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในภาพรวมทางการเมืองของระบอบประชาธิปไตยว่า การที่ “คณะทหารและรัฐบาล ได้พยายามควบคุมอำนาจการเลือกตั้งให้ดำเนินไปโดยสุจริตเที่ยงธรรมเป็นส่วนใหญ่ แต่ครั้งต่อมาภายหลังการเลือกตั้ง คนไทยก็ต้องพากันสลดใจอีกครั้งหนึ่ง เพราะการเลือกตั้งอันสุจริตนั้น แท้จริงเป็นแต่เพียงจัดให้มีขึ้นเพื่อเอาใจประชาชน ภายหลังที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างหนึ่งนั้น คณะทหารและบุคคลสำคัญที่กระทำการรัฐประหารเปลี่ยนแปลงรัฐบาล หาได้ยอมรับรองผลแห่งการเลือกตั้งอย่างใดไม่ กลับจัดตั้งพรรคการเมืองของตนเองขึ้นใหม่ เข้าทำหน้าที่จัดตั้งรัฐบาลบริหารราชการแผ่นดินไปตามนโยบายที่ตนเห็นดีเห็นชอบ โดยไม่คำนึงว่าประชาชนทั่วไปจะต้องเห็นด้วยหรือไม่แต่อย่างใดเลย”⁹⁶

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ในฐานะรองหัวหน้าพรรคชาติสังคมนั้น และเป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ได้ขึ้นดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501 โดยจอมพลถนอมอธิบายถึงการก้าวขึ้นสู่ตำแหน่งทางการเมืองสูงสุดอย่างฉับพลันในครั้งนี้ว่า “ผมถูกขอร้องให้รับตำแหน่ง” ทั้ง “ไม่เคยคิดฝันมาก่อนเลยว่าจะต้องมาเป็นนายกรัฐมนตรี”

⁹⁴ ปลาทอง, “จะเลือกใครดี?” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 4,37(2 มีนาคม 2501): 16. ว่า ศ.ส. ประเภทที่ 1 ของพรรคชาติสังคมนั้น “ได้รับเลือกตั้งเข้ามาในนามของพรรคการเมืองต่างๆ บ้าง ไม่สังกัดพรรคใดบ้าง รวมทั้งผู้ที่เคยสังกัดเป็นสมาชิกพรรคเสริมนั่งศศิลาที่คณะทหารเห็นว่าสนับสนุนให้รัฐบาลประพฤติกเล็ดหลก นำความเสื่อมโทรมมาสู่บ้านเมือง ถึงแก่ต้องใช้กำลังอาวุธเข้าทำการขับไล่ออกไปด้วย” และที่มาเข้าสังกัดพรรคชาติสังคมนั้น “เท่าที่ฟังดูก็ว่าใจต้องกระตือรือร้น เพื่อเห็นแก่ท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ซึ่งเคยมีบุญคุณกันในทางส่วนตัวมาก่อน (นับว่าเคยช่วยสวดคำในการหาเสียงเลือกตั้งหรืออะไรทำนองนั้นแหละครับ)”

⁹⁵ สจช. กป/7/2500/กท.4 ชาวไทย(28 ธันวาคม 2500).

⁹⁶ ประจวบ, “บ้านเรา,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 4,38(9 มีนาคม 2501): 3-4.

ดังนั้น จอมพลถนอมจึงขึ้น “เป็นนายกฯ โดยบังเอิญ”⁹⁷ เหตุแห่งความบังเอิญนี้วิเคราะห์ได้ว่าน่าจะมาจาก 2 ปัจจัยด้วยกัน

ประการแรก ปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยทั่วไปคำอธิบายที่ว่า เหตุใดจอมพลสฤษดิ์จึงยังไม่ยอมขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หลังการเลือกตั้งทั่วไปเดือน ธันวาคม ปี 2500 ขณะที่จอมพลสฤษดิ์ก็ได้ “ลงทุนลงแรง” ก่อตั้งพรรคชาติสังคม และจอมพลสฤษดิ์ ก็ดำรงตำแหน่งหัวหน้าพรรคเองอีกด้วย ก็คือ “จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ปฏิเสธอย่างแข็งขันที่จะเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งนี้ โดยอ้างว่าจะทำให้ผู้คนเข้าใจผิดว่าก่อการรัฐประหารเพื่อหวังตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ซึ่งตัวท่านเองก็มีได้หวังหรือต้องการเช่นนั้น การกระทำรัฐประหารในครั้งนี้ขึ้นก็เพื่อประชาชน เพื่อความสันติสุขยุติธรรมเท่านั้น มิได้หวังลาภสการอันใดเลย”⁹⁸

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ก็ได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ก่อนหน้าที่จะถึงวันเลือกตั้งราว 6 วันว่า “คณะทหารได้เคยไปทาบถามจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด มาครั้งหนึ่งแล้วเมื่อพลโทถนอมกลับจากได้หวนใหม่ฯ หากแต่ผู้บัญชาการทหารสูงสุดได้ปฏิเสธและบอกว่า ถ้าสมัยต่อไปละก็อาจจะเป็นได้”⁹⁹ ซึ่งจากคำสัมภาษณ์ดังกล่าวก็ได้แสดงให้เห็นว่า คณะทหารของคณะรัฐประหารเอง ก็ได้ตระเตรียมการในการจัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่หลังการเลือกตั้งไว้แล้วเช่นกัน และคำตอบของจอมพลสฤษดิ์ก็ได้แสดงอย่างชัดเจนว่ามีความประสงค์ต่อการขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอันเป็นสิ่งตรงข้ามกับคำอธิบายดังปรากฏในหนังสือ “พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์” ปี 2507 ซึ่ง “ปลาทอง” นักหนังสือพิมพ์ผู้เฝ้าวิเคราะห์สถานการณ์ทางการเมืองในสมัยนั้น (พิมพ์เล่มนี้ปี 2508) ก็ได้ตั้งข้อสังเกตไว้เช่นกันว่า หากฟังคำอธิบายดังแนวทางที่ปรากฏในหนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพฯ “ถ้าหากพิจารณาดูเพียงเผินๆ ก็ชวนให้เข้าใจว่าน่าจะเป็นเช่นนั้น แต่ถ้าได้พิจารณาดูพฤติกรรมในทางการเมืองและในทางส่วนตัวของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มาแต่ต้นจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต กลับจะทำให้เห็นว่าสิ่งที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ไม่ยอมรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ทั้งที่อุตสาหกรรมพรรคการเมืองชาติสังคมขึ้นมาแล้ว หากได้เนื่องมาจากเหตุดังกล่าวไม่” ด้วย “ปรากฏว่าสุขภาพอนามัยได้เสื่อมโทรมลงอย่างน่าวิตกด้วย”¹⁰⁰

⁹⁷ ถนอม กิตติขจร, บันทึกจากใจ, หน้า 107-108.

⁹⁸ กองทัพบก, พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พระนคร: ธารการพิมพ์, 2507), หน้า 115.

⁹⁹ สจข. ก/ป7/2500/กท.4 สยามรัฐ(10 ธันวาคม 2500).

¹⁰⁰ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 364, 368.

ปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จะเป็นเรื่อง “ลับ” ในขณะนั้นอย่างมาก เพราะในโลกของข่าวสารและสื่อมวลชน จะไม่ปรากฏการเปิดเผยหรือติดตามประเด็นข่าวนี้เลยหากไม่ใช่เพราะเป็นการแถลงหรือเปิดเผยจากนายทหารวงในของจอมพลสฤษดิ์เอง ปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นี้ น่าจะอยู่ในสภาพการณ์ที่รุนแรงและมีความสำคัญยิ่ง เพราะเพียงวันที่ 4 ของการขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ในการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 2 (พิเศษ)/2501 วันเสาร์ที่ 4 มกราคม 2501 เวลา 10.20-12.25 น. ที่มีเพียง 3 วาระการประชุม คือ วาระแรกเรื่องนายกรัฐมนตรีแจ้งเรื่องการให้สัมภาษณ์ผู้สื่อข่าวต่างประเทศ ณ ทำเนียบรัฐบาล วาระที่ 2 เรื่องการพิจารณาร่างนโยบายของรัฐบาลที่จะแถลงต่อสภาผู้แทนราษฎรที่กำหนดไว้เป็นวันที่ 9 มกราคม พ.ศ.2501 นี้ วาระที่ 3 เรื่อง “อนุมัติให้ข้าราชการไปดูกิจการทหาร ณ ต่างประเทศ” ดังบันทึกการประชุมที่ว่า

กระทรวงกลาโหมเสนอขออนุมัติให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ไปดูและสังเกตการณ์กิจการทหารในสหรัฐอเมริกา และประเทศต่างๆ ในยุโรป โดยมีพันเอกวิรัช เพ็ชรโยธิน ผู้ช่วยนายทหารฝ่ายเสนาธิการประจำตัวผู้บัญชาการทหารสูงสุดติดตามไปด้วย สำหรับค่าใช้จ่ายในการนี้รวมทั้งสิ้นเป็นเงินปอนด์ 9,628-11-4 กับเงินเหรียญอเมริกันอีก 19,289.32 เหรียญ จ่ายจากงบประมาณกระทรวงกลาโหม (งบป้องกันราชอาณาจักร)

มติ - อนุมัติตามที่กระทรวงกลาโหมเสนอ¹⁰¹

เอกสารของฝ่ายสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นโทรเลขจากสถานทูตสหรัฐฯ ในประเทศไทย ไปยังกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐฯ ได้บันทึกว่า พันเอกเฉลิมชัย จารุวัตร นายทหารคนสนิทของผู้บัญชาการทหารบก จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ขอพบ แมกซ์ ดับเบิลยู. บิชอป (Max W. Bishop) เอกอัครราชทูตสหรัฐฯ ประจำประเทศไทย (ระหว่างมกราคม พ.ศ.2499 ถึง มกราคม พ.ศ. 2501) อย่างกะทันหัน และแจ้งว่าเมื่อเวลา 01.00 น. ของวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ.2500 จอมพลสฤษดิ์ได้ป่วยอย่างรุนแรงเกี่ยวกับเส้นเลือดแตกใกล้กับตับภายในร่างกาย จึงขอให้เอกอัครราชทูตสหรัฐฯ ช่วยประสานงานเกี่ยวกับโรงพยาบาลวอลเตอร์รีด (Walter Reed) ที่สหรัฐฯ ซึ่งฝ่ายไทยคิดว่าเป็น

¹⁰¹ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 2 (พิเศษ)/2501 วันเสาร์ที่ 4 มกราคม 2501. สำหรับการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 1 (พิเศษ)/2501 มีขึ้นในวันพฤหัสบดีที่ 2 มกราคม 2501 เวลา 10.00-11.30 น. มีวาระประชุมเรื่องเดียว คือเรื่องการร่างนโยบายของรัฐบาลที่จะแถลงต่อสภาผู้แทนราษฎร)

โรงพยาบาลที่ดีที่สุดให้ด้วย โดยค่าใช้จ่ายต่างๆ นั้น “รัฐบาลไทยจะเป็นผู้จ่ายทั้งหมด” ทั้งนี้จะเดินทางไปรักษาตัวในราวกลางเดือนมกราคม พ.ศ.2501¹⁰² ฝ่ายสหรัฐฯตระหนักดีถึงสถานภาพผู้นำที่สำคัญของจอมพลสฤษดิ์ ภายใต้อิทธิพลสงครามต่อต้านคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จึงแจ้งว่ารัฐบาลสหรัฐฯ ตามเจตจำนงของประธานาธิบดี จะดูแลรับผิดชอบด้านค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับโรงพยาบาลและการรักษาในด้านต่างๆ¹⁰³ ซึ่งหลังการรักษาตัวผ่านไปแล้ว จอมพลสฤษดิ์ก็ได้แสดงความขอบคุณต่อประธานาธิบดีสหรัฐฯ ในการดูแลอำนวยความสะดวกและการได้รับการรักษาพยาบาลที่ดีเยี่ยมของตนจากโรงพยาบาลวอลเตอร์รีด (Walter Reed)¹⁰⁴

ในระยะต่อมา ระหว่างที่จอมพลสฤษดิ์กำลังจะผ่าตัดเพื่อรักษาตัวที่โรงพยาบาลวอลเตอร์รีด สหรัฐฯ (ผ่าตัดวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2501) ก็มีหนังสือพิมพ์ในไทยที่พยายามให้ข้อมูลเกี่ยวกับอาการป่วยของจอมพลสฤษดิ์ที่มีมาก่อนหน้านี้แล้วว่า “ภายหลังที่จอมพลสฤษดิ์ ธีระวัชร์ ได้พาคณะทหารเข้ายึดอำนาจจากรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเมื่อวันที่ 16 กันยายนปีที่แล้ว และล้มป่วยลงจนต้องไปพักฟื้น ณ เขาสามมูข บางแสน ฝนเวลาแรมเดือน ครั้นเมื่อเลือกตั้ง 15 ธันวาคม เรียบร้อยแล้ว ก็ประกาศเล่นการเมืองอย่างเปิดเผย โดยตั้งพรรคชาติสังคมขึ้น และระหว่างที่กำลังวิงคิดต่อ ทาบตามตัวนายกรัฐมนตรีลาเวลานั้นเอง ก็ต้องล้มหมอนนอนเสื่ออีกครั้งหนึ่ง ถึงกับอาเจียนปนโลหิต กระทั่งคณะทหารและรัฐบาลพลโทถนอมได้ลงมติให้ไปรักษาตัว ณ โรงพยาบาลวอลเตอร์รีด ซึ่งเป็นโรงพยาบาลทหารแห่งสหรัฐอเมริกา”¹⁰⁵ ซึ่งข้อสันเทศจากรายงานข่าวนี้ก็ช่วยแสดงให้เห็นว่า แผนการเพื่อรักษาอำนาจทั้งทางทหารและทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ กับแผนการรักษาตัวเองจากความเจ็บป่วยของจอมพลสฤษดิ์ จะต้องได้รับการพิจารณาไปอย่างพร้อมๆ กัน

จากภาพรวมเกี่ยวกับการป่วยอย่างรุนแรงของจอมพลสฤษดิ์ กระทั่งต้องวางแผนในการเดินทางไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลในสหรัฐฯ และพักรักษาตัวในสหรัฐฯและยุโรปมีกำหนด 1 ปี ทั้งในการประสานงานขอความช่วยเหลือจากฝ่ายสหรัฐฯ และการสร้างสถานภาพที่เป็น “ทางการ” ให้แก่จอมพลสฤษดิ์โดยให้เป็นมติดคณะรัฐมนตรีในชื่อวาระเรื่อง “อนุมัติให้ข้าราชการไปคู่มือการ

¹⁰² “Telegram From the Embassy in Thailand to the Department of State, December 26, 1957,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia* (Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1992), pp. 977-978.

¹⁰³ “Memorandum From the Director of the Office of Southeast Asian Affairs (Kocher) to the Assistant Secretary of State for Far Eastern Affairs (Robertson), January 27, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, pp. 984-985.

¹⁰⁴ “Telegram From the Department of State to the Embassy in Thailand, May 7, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, pp. 999-1000.

¹⁰⁵ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 พิมพ์ไทย(12 กุมภาพันธ์ 2501).

ทหาร ๓ ต่างประเทศ” กล่าวได้ว่าเป็นยุทธวิธีการ “ปกปิด” ที่ชาญฉลาดยิ่งของรัฐบาลทหาร กล่าวคือ หากชื่อของวาระนี้รั่วไหลเสียก่อนที่จะมีการประชุมอนุมัติของคณะรัฐมนตรี ก็ไม่มีประเด็นสะดุดตาใดๆ ในเรื่องนี้จากสื่อมวลชนหรือสาธารณชน และเมื่อคณะรัฐมนตรีพิจารณาอนุมัติแล้ว จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด และผู้บัญชาการทหารบก ก็อยู่ในฐานะเป็น “ผู้แทน” ของกระทรวงกลาโหมในการเดินทางไปดูงานที่สหรัฐอเมริกาและยุโรป ที่ยังสามารถดำรงตำแหน่งทางทหาร คือ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด และผู้บัญชาการทหารบก ไว้ได้อย่างชอบธรรม ทั้งยังเบิกค่าใช้จ่าย (ในเบื้องต้นร่วมหนึ่งล้านบาท) ในการ “ดูงานเพื่อชาติ” ครั้งนี้ พร้อมกับยังสามารถมีคณะผู้ติดตามต่างๆ อีกด้วย ต่อมา จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) นายกรัฐมนตรี ก็ได้เปิดเผยหลังการประชุมคณะรัฐมนตรีในประเด็นนี้ว่า “ในการพักรักษาตัวของผู้บัญชาการทหารสูงสุดครั้งนี้ ทางคณะรัฐมนตรีได้ตั้งงบประมาณให้ไว้แล้วเป็นจำนวนเงินล้านบาท ซึ่งเปรียบเทียบกับคราวจอมพล ป.พิบูลสงคราม กับคณะ เดินทางไปทัศนจรรอบโลกแล้ว ถูกกว่ากันหลายเท่านี้”¹⁰⁶ โดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และคณะอีกราว 14 คน ออกเดินทางจากสนามบินดอนเมืองเมื่อเช้าวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2501 ด้วย “เครื่องบินลำหิม่าที่เข้ามาเป็นพาหนะพิเศษ”¹⁰⁷ โดยพลเอกประภาส

¹⁰⁶ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 น้อย อินทนนท์, “ระหว่างบรรทัด,” พิมพ์ไทย(8 มกราคม 2501); ไท(7 มกราคม 2501). แม้ว่าจอมพลสฤษดิ์จะให้สัมภาษณ์ว่า การไปรักษาตัวของตนครั้งนี้ “ไม่ได้ใช้เงินงบประมาณแผ่นดิน หรือเงินงบกลาโหมมารักษาตัวเลยจนบาทเดียว และปฏิเสธไม่ยอมเป็นคนไข้ของชาติมาอำานาจนายทุนประเทศใดด้วย ... จะใช้เงินส่วนตัวไปรักษาไข้เองทั้งหมดตลอดรายการ” ส่วนคุณหญิงวิจิตร ธนะรัชต์ ภริยาจอมพลสฤษดิ์ ก็ให้สัมภาษณ์ว่า จะ “ไม่เบิกเงินหลวงรักษาตัว” และ “เดิมทีเขา (รัฐบาลสหรัฐฯ - ผู้เขียน) เชิญมาเหมือนกัน เป็นคนไข้หรือแขกของเขาทั้งหมด แต่ทางเราไม่ต้องการให้เป็นที่ครหาแก่ต่างชาติ รีบตอบปฏิเสธไปทันทีว่า เราขบใจในความหวังดีของเขา แต่เราต้องการรักษาและใช้จ่ายเองตลอดรายการ คือ ตั้งแต่ออกจากประตูบ้านสี่เสา จนกว่าจะกลับมาเราใช้เงินส่วนตัวของเรา ทุกสตาจค์ของเราทั้งนั้น”

แต่ในข้อเท็จจริงคือ มติคณะรัฐมนตรีในการประชุมครั้งที่ 2 (พิเศษ)/2501 วันเสาร์ที่ 4 มกราคม 2501 นั้น ไม่มีวาระใดๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ในการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งต่อๆ มา ที่จะยกเลิกมติ เรื่อง “อนุมัติให้ข้าราชการไปดูกิจการทหาร ๓ ต่างประเทศ” รวมทั้งเรื่องการอนุมัติงบประมาณด้วยแต่อย่างใด และหนังสือพิมพ์สารเสรี อันทราบกันดีว่าเป็นหนังสือพิมพ์ของจอมพลสฤษดิ์ ก็ให้ข้อมูลในวันเดินทางไปสหรัฐฯของจอมพลสฤษดิ์และคณะว่า “ทางสหรัฐฯเชื้อเชิญให้เข้ามารักษาตัวในโรงพยาบาลวอลเตอร์ริด แห่งเดียวกันกับที่ประธานาธิบดีไอค์เซนแฮร์เคยเข้ารับการรักษา” สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 สารเสรี(24 มกราคม 2501).

¹⁰⁷ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 เกียรติศักดิ์(24 มกราคม 2501); ธรรมาธิปักษ์(9 มกราคม 2501). ให้รายชื่อคณะผู้ติดตามจอมพลสฤษดิ์ไปสหรัฐฯ และยุโรปในครั้งนี้ ได้แก่ พ.อ.เฉลิมชัย จารุวัตร พ.อ.วิรัช เพ็ชรโยธิน พ.ต.สุรินทร์ ฯ นาวาอากาศเอกอาวุธ สมพร มีนายแพทย์ร่วมคณะ 4 คน คือ พลจัตวาพร พิชยนก และ พันเอกพวงฯ สองนายแพทย์ทหารบก นายแพทย์วิกิจ วีรานูวัตร และนายแพทย์จำลอง ฯ สองนายแพทย์จากโรงพยาบาลศิริราช

จารุเสถียร (พลโท) แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้เปิดเผยในวันเดินทางไปสหรัฐฯของจอมพลสฤษดิ์และคณะว่า “ภารกิจที่รัฐบาลได้มอบให้ผู้บัญชาการทหารสูงสุดไปทำความตกลงและหารือกับต่างประเทศ เท่าที่ทราบก็คือ ได้มอบให้เจรจากับรัฐบาลอเมริกันถึงโครงการที่จะรับความช่วยเหลือเพื่อพัฒนาภาคอีสาน ซึ่งคาดว่าจะการหารือนี้จะได้มีขึ้นระหว่างประธานาธิบดีสหรัฐฯ กับผู้บัญชาการทหารสูงสุด ภายหลังจากจอมพลสฤษดิ์ได้หายจากการเจ็บป่วยแล้ว”¹⁰⁸

กล่าวโดยสรุป ความเร่งด่วนของวาระ “คู่มือการทหารเพื่อชาติ” ของจอมพลสฤษดิ์ ในการประชุมคณะรัฐมนตรีนี้ แสดงให้เห็นว่า ความมุ่งหวังที่จะจัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่หลังการเลือกตั้งที่จอมพลสฤษดิ์สามารถ “ควบคุมได้” ย่อมมีความสำคัญยิ่ง เพราะไม่เพียงแต่จะเกี่ยวพันกับค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปสหรัฐอเมริกาเพื่อรักษาตนเองและคณะผู้ร่วมเดินทางแล้ว ยังเกี่ยวพันกับการควบคุมกำลังอำนาจในกองทัพอีกด้วย ในระหว่างที่ตนต้องอยู่ห่างไกลจากศูนย์บัญชาการที่กรุงเทพฯ ดังนั้น คำสัมภาษณ์เกี่ยวกับนายกรัฐมนตรีคนใหม่ของนายกรัฐมนตรีพจน์ สารสิน ภายหลังจากเลือกตั้งราว 4 วันที่ว่าจอมพลสฤษดิ์ควรจะเป็นนายกรัฐมนตรีหรือไม่? ซึ่งนายพจน์ สารสิน ตอบว่า “ถ้าคุณสฤษดิ์ยอมรับเป็นก็ดี แต่เท่าที่ทราบมา สุขภาพคุณสฤษดิ์ไม่ค่อยจะดีนัก แต่ก็ไม่มีใครที่ดีกว่านี้”¹⁰⁹ ด้วยเหตุนี้กล่าวได้ว่า ปัญหาสุขภาพ “ตับอักเสบเรื้อรัง” หรือ “ตับพิการ”¹¹⁰ อย่างรุนแรงของจอมพลสฤษดิ์ จึงน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งของการที่จอมพลสฤษดิ์ยังไม่ยอมขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งนี้¹¹¹

พร้อมด้วยครอบครัวของคณะนายทหารและผู้ติดตามอีก 6 คน; โท(7 มกราคม 2501). ขณะที่ จอมพลถนอม (พลโท) นายกรัฐมนตรี ได้ให้ข้อมูลแก่หนังสือพิมพ์ว่า “จะไปกัน 20 คน”

¹⁰⁸ สจข. กป/7/2501/บ.6.7 สยามรัฐ(25 มกราคม 2501).

¹⁰⁹ สจข. กป/7/2500/สร.4 ชาวไทย(20 ธันวาคม 2500). เน้นโดยผู้เขียน

¹¹⁰ สจข. กป/7/2501/บ.6.7 สยามรัฐ(5 กุมภาพันธ์ 2501); ชาวไทย(10 กุมภาพันธ์ 2501). หลังจากคณะแพทย์โรงพยาบาลวอลเตอร์ริด “ตรวจสอบอาการของโรคโดยละเอียด ... ที่สำคัญ คือ หัวใจ ปอด ตับ ม้าม ทูทๆ ระบุ เพื่อจะได้ทราบว่ามีส่วนใดของร่างกายเสื่อมสมรรถภาพ” และแพทย์วินิจฉัยว่าเป็น “ตับพิการ”

¹¹¹ สจข. กป/7/2501/บ.6.7 ชาวไทย(13 กุมภาพันธ์ 2501). เสนอข่าวว่า จอมพลสฤษดิ์ “ตับอักเสบเรื้อรัง” และ “จะต้องรับการผ่าตัดเพื่อแยกระบบการหมุนเวียนของโลหิตในตับเสียใหม่ อันจะทำให้ความดันลดน้อยลง” จะผ่าตัด 14 กุมภาพันธ์นี้; ชาวไทย(16 กุมภาพันธ์ 2501). รายงานข่าวว่า จอมพลสฤษดิ์ “ผ่าตัดที่ม้าม และเชื่อมโยงเส้นโลหิตจากม้ามไปยังไต เพื่อเปลี่ยนระบบทางเดินของโลหิต” ซึ่ง “อาการหลังจากผ่าตัดเป็นที่น่าพอใจ”; พิมพ์ไทย(19 กุมภาพันธ์ 2501). รายงานข่าวว่า โรงพยาบาลวอลเตอร์ริดออกแถลงการณ์ว่า จอมพลสฤษดิ์ “มีอาการดีขึ้น และได้ย้ายจากห้องพักฟื้นของโรงพยาบาลไปพักผ่อนในห้องคนไข้พิเศษ”; ชาวไทย(20 กุมภาพันธ์ 2501). รายงานว่า “ผ่าตัดช่องท้องจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แสดงถึงความก้าวหน้าในวงการแพทย์ ซึ่งสามารถจัดระบบทางเดินโลหิตในตับให้ความดันโลหิตลดลง”

ประการที่สอง เป็นผลจากปัจจัยประการแรกเรื่องสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ดังนั้น จอมพลสฤษดิ์จึงแสดงเจตนาที่จะให้นายพจน์ สารสิน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกสมัยหนึ่ง จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ในฐานะผู้มีบทบาทรองทั้งทางทหารและการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ได้ให้ทัศนะก่อนที่จะมีการเลือกตั้งทั่วไปว่า “ทางคณะทหาร ... เห็นว่า สำหรับบุคคลที่เหมาะสมแก่การเป็นหัวหน้าจัดตั้งรัฐบาลใหม่ ถ้าหากไม่มีพรรคใดเป็นเสียงข้างมากในสภาจริง ก็น่าจะได้แก่นายพจน์ สารสิน นายกรัฐมนตรีคนปัจจุบัน ... เพราะมีสมาชิกประเภทที่ 2 เป็นเสียงสนับสนุนเพียงพอ และเป็นผู้ที่ต่างประเทศนับถือ”¹¹² คำสัมภาษณ์ดังกล่าวจะเห็นตรรกะของฝ่ายทหารคณะรัฐประหารที่ว่า เมื่อผู้นำคณะทหารคือจอมพลสฤษดิ์ อนาคต ไม่อาจขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีได้ นายพจน์ สารสิน ก็เป็นทางเลือกอันดับถัดมา เพราะการเป็นนายกรัฐมนตรีชุด 90 วันของนายพจน์นั้น ยังไม่ปรากฏว่า ความเสื่อมเสียใดๆ และสถานภาพที่สำคัญยิ่งที่ฝ่ายทหารถือว่ามีความสำคัญในขณะนั้น คือ “เป็นผู้ที่ต่างประเทศนับถือ” ซึ่งสาระสำคัญประเด็นนี้ก็คือปัจจัยที่ทำให้นายพจน์ได้รับการทาบทามจากจอมพลสฤษดิ์ให้เป็นนายกรัฐมนตรีหลังการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 นั้นเอง ทั้งนี้เพราะนายพจน์ สารสิน ที่เพิ่งสิ้นสภาพของการเป็นเอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. สหรัฐฯ โดยการโทรศัพท์ติดต่อจากจอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น เพื่อทาบทามให้มาดำรงตำแหน่งเลขาธิการองค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ หรือ องค์การ ส.ป.อ. หรือ ซีโต้ (SEATO) ตามการเสนอชื่อของประเทศไทย¹¹³ ขณะที่นายพจน์เดินทางถึงประเทศไทยได้ไม่กี่วัน ก็เกิดการรัฐประหารซึ่งก็ทำให้จอมพลสฤษดิ์ อนาคต เชิญให้นายพจน์มาเป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราว 3 เดือน เพื่อดูแลการเลือกตั้งและดูแลการสร้างยอมรับรัฐบาลหลังการรัฐประหารจากต่างประเทศ¹¹⁴ ซึ่งรัฐบาลของนายพจน์ สารสินก็สามารถปฏิบัติงานบรรลุมรดกประสงค์สำคัญทั้งสองประการนี้

ในหนังสือ “สารสินสวามิภักดิ์” ผู้เขียนที่ใช้ข้อมูลสัมภาษณ์นายพจน์ สารสิน เป็นสำคัญ จะระบุอย่างตรงไปตรงมาว่า หลังการเลือกตั้งทั่วไป จอมพลสฤษดิ์มีความปรารถนาที่จะให้

¹¹² สจข. ก/ป7/2500/กท.4 สยามรัฐ(10 ธันวาคม 2500).

¹¹³ “ตระกูลคนเก่ง พจน์ สารสิน อดีตนายกรัฐมนตรี คนที่ 9,” (บทสัมภาษณ์พจน์ สารสิน ใน *Style Magazine* ปีที่ 3 ฉบับวันที่ 27 พฤษภาคม 2530) ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ พจน์ สารสิน* (23 พฤศจิกายน พ.ศ.2543) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ, 2543), ไม่มีเลขหน้า.

¹¹⁴ วิมลพรรณ ปิติรัชชัย, *สารสินสวามิภักดิ์* (กรุงเทพฯ: กายมารุต, 2543), หน้า 174. และ สจข. ก/ป7/2500/สร.1 สยามนิกร(18 ธันวาคม 2500). ซึ่งนายพจน์ สารสิน ให้คำอธิบายว่า “สถานการณ์พิเศษที่ทำให้ผมจำต้องเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งนั้น ก็คือ สถานการณ์หลังการรัฐประหาร ซึ่งคณะทหารต้องการที่จะให้ผู้ที่ตั้งตนเป็นกลางไม่ฝักใฝ่กับพรรคการเมืองหนึ่งพรรคการเมืองใด เข้ามาเป็นรัฐบาลเพื่อจัดการเลือกตั้งทั่วไปให้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย”

นายพจน์ สารสิน ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกสมัย โดย “จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์” ได้ลงทุนไปหาพจน์ สารสิน ถึงบ้านศาลาแดง เพื่อขอให้กลับมาเป็นนายกรัฐมนตรีชั่วคราวพักอีกครั้ง เพราะในขณะนั้น จอมพลสฤษดิ์ยังมีปัญหาด้านสุขภาพที่ไม่สามารถจะขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้ แม้ว่าจะมีอำนาจมาก”¹¹⁵ ทั้งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ในฐานะ “ทูตของคณะทหาร” ก็ได้ไป “ขอร้องให้นายพจน์เป็นนายกรัฐมนตรีอีกครั้งหนึ่ง” ด้วยเช่นกัน¹¹⁶

แต่สำหรับนายพจน์ สารสิน ที่เรียกกันในห้วงขณะนั้นว่า “นายกรัฐมนตรี 90 วัน” น่าจะเข้าใจได้ถึงสภาพการณ์ของบริบททางการเมือง และประเด็นปัญหาตัวบุคคลที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีหลังการเลือกตั้งทั่วไป นายพจน์ได้ “ขอยืนยันว่า ไม่มีทางที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีในสมัยหน้าได้อีก ... (เพราะ) การเป็นนายกรัฐมนตรีโดยไม่มีพรรคการเมืองแล้ว จะเอาอะไรเป็นหลักก็ไม่ได้ ผมเองไม่ได้เป็นสมาชิกพรรคการเมืองพรรคหนึ่งพรรคใด การปกครองระบบประชาธิปไตยถ้ากันตามเรื่อง พรรคการเมืองก็เหมือนกระดุกสันหลัง เมื่อตั้งรัฐบาลออกมาได้ ก็เหมือนกิ้งก้านที่แตกออกกองคางม สำคัญอย่าให้มีกาฝากแล้วกัน”¹¹⁷ นอกจากนี้ หากนายพจน์รับที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีอีกสมัย บทสรุปของนายพจน์ก็คือ “จะทำให้การเลือกตั้งไม่มีความหมาย” และ “การกระทำที่ผิดหลักการจะทำให้เกิดความรู้สึกไม่นิยมขึ้นในหมู่ประชาชน จะทำให้การบริหารราชการแผ่นดินต่อไปดำเนินไปไม่ได้สะดวก และแม้แต่คณะทหาร และ ส.ส. ประเภทที่ 2 จะให้การสนับสนุนท่านโดยสุจริตใจก็ดี แต่ทางด้านประชาชนก็คงขาด “มอราลซัปพอร์ต” ความสนับสนุนทางด้านศีลธรรม”¹¹⁸

จากปัจจัยสองประการข้างต้น ส่งผลให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้ขึ้นดำรงตำแหน่ง “เป็นนายกฯ โดยบังเอิญ” ซึ่งจอมพลถนอมให้คำอธิบายต่อการยอมรับการดำรงตำแหน่งผู้นำฝ่ายบริหารครั้งนี้ว่า

เพิ่งตัดสินใจรับตำแหน่งหัวหน้ารัฐบาลเมื่อตอนเช้าวันนั้น (26 ธันวาคม) คือ เมื่อจอมพลสฤษดิ์และเพื่อนทหารขอร้อง ถ้าหากนายพจน์ สารสินไม่ยอมรับตำแหน่ง ก็ขอให้พลโทถนอมรับ โดยเฉพาะจอมพลสฤษดิ์คาดกันจะให้เป็นที่ให้ได้ และเห็นว่า ถ้าพลโทถนอมรับตำแหน่งในครั้งนี้ ก็เหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบัน¹¹⁹

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 178. และจอมพลสฤษดิ์น่าจะไปยังบ้านนายพจน์มากกว่าหนึ่งครั้งในเหตุการณ์ช่วงนี้ สัมภาษณ์ พล.ต.อ.เกา สารสิน วันที่ 9 ตุลาคม พ.ศ.2550.

¹¹⁶ สจข. กป7/2500/สร.1 ตาหมอลอ, “คำสุดท้ายของนักบุญ”

¹¹⁷ สจข. กป7/2500/สร.1 สยามนิกร(18 ธันวาคม 2500).

¹¹⁸ สจข. กป7/2500/สร.1 ตาหมอลอ, “คำสุดท้ายของนักบุญ”

¹¹⁹ สจข. กป7/2500/กท.4 ชาวไทย(27 ธันวาคม 2500). เน้นโดยผู้เขียน

ขณะที่จอมพลถนอมได้กราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งเข้าเฝ้าที่พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน เพื่อถวายรายงานทางการเมืองเมื่อ 27 ธันวาคม พ.ศ.2500 จากรับสั่งถามเรื่องการเลือกตัวนายกรัฐมนตรี ว่าตกลงกันอย่างไร จอมพลถนอมกราบบังคมทูลว่า

ได้อ่อนวอนนายพจน์ สารสิน ให้เป็นนายกรัฐมนตรีจนถึงที่สุดแล้ว และเมื่อนายพจน์ปฏิเสธ ที่ประชุมพรรค 200 กว่าคน จึงได้มีมติเป็นเอกฉันท์เลือกพลโทถนอม¹²⁰

จากคำสัมภาษณ์ของจอมพลถนอมเองจะเห็นคำอธิบายถึงปัจจัย 3 ประการที่เป็น “เอกฉันท์” ที่ทำให้จอมพลถนอมต้องยอมรับเป็นนายกรัฐมนตรีในครั้งนี้ ประการแรกก็คือ “เพื่อนทหารขอร้อง” ซึ่งน่าจะหมายถึงคณะทหารของคณะรัฐประหาร ประการที่สองคือ ที่ประชุมสมาชิกพรรคชาติสังคม (ส.ส. ประเภทที่ 1 มี 80 คน ประเภทที่ 2 มี 122 คน และส่วนใหญ่ก็คือทหารคณะรัฐประหาร) มี “มติเป็นเอกฉันท์” และที่ดูจะเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดคือประการที่สาม “จอมพลสฤษดิ์คาดคั้นจะให้ป็นให้ได้” โดยเห็นว่า “เหมาะสมกับสถานการณ์ในปัจจุบัน” ดังนั้น ประกาศตั้งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) เป็น นายกรัฐมนตรี ซึ่งรู้กันทั่วไปตั้งแต่วันที่ 26 ธันวาคมแล้ว จึงมีขึ้นเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501 โดยข้อมูลประวัติจอมพลถนอมที่แนะนำในหนังสือพิมพ์ มีว่า

พลโทถนอม กิตติขจร เกิดที่จังหวัดตาก สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายร้อยทหารบกเมื่อปี พ.ศ.2473 ได้เคยร่วมอยู่ในคณะรัฐประหารชุดแรก (ปี 2490 - ผู้เขียน) และเป็นกำลังสำคัญในคณะทหารชุดนี้ (ปี 2500 - ผู้เขียน) เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ และช่วยว่าการกระทรวงกลาโหมเมื่อครั้งรัฐบาลชุดก่อน (รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม - ผู้เขียน) ปัจจุบันก็ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ส่วนตำแหน่งในทางการเมืองทหารนั้น ได้เคยรับตำแหน่งที่สำคัญๆ คือ ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 และแม่ทัพที่ 1 ปัจจุบันนี้ ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 และผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก เคยเดินทางไปราชการต่างประเทศทั่วโลก เคยเป็นกรรมการสงขลิกเกอหลี่ ได้เคยร่วมเป็นผู้แทนทางการเมืองในการประชุมซีโดครั้งแรกที่กรุงมะนิลา และครั้งสุดท้าย ได้เป็นหัวหน้าคณะ

¹²⁰ สจข. ก/ป7/2500/กท.4 ชาวไทย(28 ธันวาคม 2500).

ทูตสันถวไมตรีไปเยือนได้หวั่น ปัจจุบันนี้ พลโทถนอม กิตติขจร อายุ 47 ปี¹²¹

การได้รับตำแหน่งตำแหน่งผู้นำประเทศในครั้งนี้ อาจกล่าวได้ว่านั่นเพราะ สถานภาพทางทหารและการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร มีฐานะเป็นหมายเลข 2 หรือตำแหน่ง รองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และเป็นที่ไว้วางใจจากจอมพลสฤษดิ์มากที่สุดทั้งทางทหารและ ทางการเมืองภายใต้ปัญหาด้านสุขภาพที่ “เสี่ยงเป็นเสี่ยงตาย” ของจอมพลสฤษดิ์ในขณะนั้น จริงอยู่ใน ทางทหาร แม้ตำแหน่งที่รองจากจอมพลสฤษดิ์ก็คือ รองผู้บัญชาการทหารบก ที่มี พลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร ดำรงตำแหน่งนี้อยู่ แต่บุคคลที่อยู่ในฐานะรองจากจอมพลสฤษดิ์ของคณะรัฐประหาร พ.ศ.2500 ที่แท้จริงนั้นคือจอมพลถนอม (พลโท) ส่วนในทางการเมือง แม้พรรคชาติสังคมที่เพิ่งก่อตั้ง ขึ้นในไม่กี่วันที่ผ่านมามีรองหัวหน้าพรรคอยู่ 2 คน คือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) และ นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ สำหรับนายสุกิจแล้วกล่าวได้ว่ามีสถานภาพเป็นเพียงนักการเมืองที่ได้รับการ เลือกและได้รับการสนับสนุนจากจอมพลสฤษดิ์ เพื่อเล่นเกมทางการเมืองการเลือกตั้งในกลุ่ม สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 แต่ฐานของพรรคชาติสังคมที่แท้จริงอยู่ที่สมาชิกสภาประเภทที่ 2 ที่มีจำนวนรวม 122 คนซึ่งส่วนใหญ่คือทหารคณะรัฐประหาร ดังนั้น พรรคชาติสังคม จึงเป็นพรรค ที่ทหารเป็นเสียงส่วนใหญ่เหนือกว่านักการเมือง ด้วยเหตุนี้ สถานภาพในฐานะรองหัวหน้าพรรคของ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) จึงมาเป็นลำดับแรกเหนือกว่านักการเมืองเช่นนายสุกิจมากนัก และ นอกจากนี้การที่จะยอมให้นักการเมืองขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี อาจจะเป็นการสู้เสี่ยงเกินไป ในกรณีที่จะสามารถควบคุมนักการเมืองให้ปฏิบัติตามคำสั่งได้ เหมือนเช่นการควบคุมต่อนักการเมือง ที่เป็นทหารด้วย เพราะทหารมีระเบียบการปฏิบัติตามคำสั่งผู้บังคับบัญชาและอาวุโส และอำนาจการ ปลดออกจากตำแหน่งประจำการ ที่เป็นปัจจัยสำคัญในการควบคุมให้นักการเมืองที่เป็นทหารปฏิบัติ ตาม “ข้อแนะนำ” ของจอมพลสฤษดิ์แต่โดยดี

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ได้กล่าวถึงจุดอ่อนประการสำคัญ ที่อาจทำให้ตน “ทนอยู่ในตำแหน่งไม่ได้” นั่นคือ ตน “เป็นคนชอบทำงาน แต่การพุดจาในสภาอาจสู้เขาไม่ได้” อัน

¹²¹ สจข. ก/ป7/2500/สร.1 สยามรัฐ(27 ธันวาคม 2500). สำหรับตำแหน่งทางทหารใน “ปัจจุบัน” นั้น คน รุ่นหลังสามารถเข้าใจได้สองอย่าง อย่างแรก เข้าใจตามความรับรู้ในห้วงเวลาขณะนั้น คือ จอมพลถนอม (พลโท) ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 อย่างที่สอง เข้าใจตามการอ่านเอกสาร มี “ประกาศให้นายทหารรับราชการและพันหน้าที่” เป็นประกาศลงวันที่ 23 มกราคม 2501 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา 75,10 ฉบับพิเศษ (28 มกราคม 2501): 1-4. , มีการแต่งตั้งนายทหารบก 26 นาย อันดับแรกคือให้จอมพล ถนอม (พลโท) ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกแต่เพียงตำแหน่งเดียว ทั้งนี้ตั้งแต่วันที่ 30 ธันวาคม 2500 เป็นต้นไป เท่ากับเป็นการแต่งตั้งย้อนหลัง

แปลความได้ว่า โลกของนักการเมืองที่เน้น “การพูด” แบบในระบบสภานั้น ไม่ค่อยจะสอดคล้องกับบุคลิกของคนที่เป็น “คนทำงาน” ดังคำสัมภาษณ์ดังต่อไปนี้

ตนเองนั้นก็ได้พูดกับเพื่อนฝูงตลอดจนให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์แล้วว่า มีความรู้ความสามารถแค่ไหน โดยเฉพาะในเรื่องการเมือง การรับตำแหน่งรัฐมนตรีในครั้งแรกและครั้งหลังนี้ ก็เห็นว่าอยู่กระทรวงกลาโหม เกี่ยวข้องกับการทหารโดยตรง อีกประการหนึ่ง เกี่ยวกับภาษาต่างประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ถนัด ใหม่ๆ ที่ได้เคยเดินทางรอบโลกมาแล้ว ถึงจะมีล่ามคอยช่วย แต่ก็ไม่ใช่สะดวก เพราะบางอย่างอาจผิดพลาดได้

นอกจากนี้แล้ว ยังมีความเห็นว่า รัฐบาลชุดต่อไปนี้จะต้องลำบากเพราะเป็นรัฐบาลชุดถาวร จะต้องมีการปรับปรุงงานกันมาก และไม่เชื่อว่าจะได้รับ ความสนับสนุนจากพรรคอื่นๆ คุณความดีที่ทำไว้แต่ต้น อาจจะถูกโจมตีถึงกับความดีที่ทำไว้ต้องสลายลง และจะทนอยู่ในตำแหน่งไม่ได้ เพราะเป็นคนชอบทำงาน แต่การพูดจาในสภาอาจสู้เขาไม่ได้¹²²

คณะรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ซึ่งประกาศตั้งในวันเดียวกันกับการประกาศตั้งนายกรัฐมนตรี คือวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501 เป็นคณะรัฐมนตรีที่กล่าวได้ว่าเกือบเป็นชุดเดียวกันกับคณะรัฐมนตรีของรัฐบาลนายพจน์ สารสิน เพียงแต่จำนวนและบุคคลที่เพิ่มเข้ามาร่วมรัฐบาลชุดนี้มาจาก ส.ส. ประเภทที่ 1 จากพรรคชาติสังคมอีก 5 คน เป็นรัฐมนตรีลอยจากจำนวนรัฐมนตรีรวม 29 คน 34 ตำแหน่ง¹²³ ได้แก่ นายเสวต เปี่ยมพงศ์สานต์ เดิมเป็น ส.ส. ไม่สังกัดพรรค จากจังหวัดระยอง นายชิน ะวีวรรณ เดิมเป็น ส.ส. ไม่สังกัดพรรค จากจังหวัดหนองคาย พลตรีเนตร เขมะโยธิน และนายอารีย์ ตันติเวชกุล เดิมเป็น ส.ส. สังกัดพรรคสหภูมิ จากจังหวัดนครราชสีมา นายทิม ฎริพัฒน์ เดิมเป็น ส.ส. สังกัดพรรคสหภูมิ จากจังหวัดอุบลราชธานี¹²⁴ ส่วน

¹²² สจข. ก/ป7/2500/กท.4 ชาวไทย(27 ธันวาคม 2500).

¹²³ ประเสริฐ ปัทมเศรษฐ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 903-904.

¹²⁴ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 3/2501, วันจันทร์ที่ 13 มกราคม 2501. ในวาระเรื่องแต่งตั้งรัฐมนตรีสั่งการ “เพื่อเป็นผู้ช่วยสั่งหรือปฏิบัติราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวง ตามความในมาตรา 15 แห่งพระราชบัญญัติระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ.2495 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ.2499” รัฐมนตรีลอยทั้ง 5 คนนี้ จะได้รับการแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีสั่งการ ดังนี้ นายเสวต เปี่ยมพงศ์สานต์ รัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงการคลัง นายชิน ะวีวรรณ รัฐมนตรีสั่งราชการกระทรวงเกษตร พลตรีเนตร เขมะโยธิน รัฐมนตรีสั่ง

ความเปลี่ยนแปลงตัวบุคคลในรัฐมนตรีชุดเดิมนั้น มีเพียงการแต่งตั้งรัฐมนตรีใหม่ คือ พระประกาศ สหกรณ์ เข้ามาเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสหกรณ์ โดยรัฐมนตรีว่าการกระทรวงที่หายไปคือ พลเอก หลวงสวัสดิ์กัญญา (กมนาคม) และ สพรัง เทพหัสดิน ณ อยุธยา (อุตสาหกรรม) และในสวน ทหารคณะรัฐประหาร ที่มีทหาร 12 นายยังคงเป็นรัฐมนตรีรวม 14 ตำแหน่ง ที่หายไปมีเพียงคนเดียว คือ พลตรีชลอ จารุกฤษ (รมช.สหกรณ์)

ในการจัดตั้งคณะรัฐมนตรีครั้งนี้ ทหารกลุ่มคณะรัฐประหารมีความก้าวหน้าใน บทบาททางการเมืองมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) รัฐมนตรีว่าการ กระทรวงมหาดไทย ในฐานะเลขาธิการพรรคชาติสังคมน ได้รับการยกย่องในอยู่ในตำแหน่งรอง นายกรัฐมนตรีเป็นอันดับ 2 รองจาก พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ซึ่งเป็น รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศด้วย โดยรองนายกรัฐมนตรีอันดับที่ 3 คือ นายสุกิจ นิมมาน เหมินทร์ รองหัวหน้าพรรคชาติสังคมน ได้ควบตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ ส่วน จอม พลดอนม กิตติขจร (พลโท) ในฐานะนายกรัฐมนตรี ควบตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ไว้ด้วย นายทหารที่เติบโตทางการเมืองที่ได้เลื่อนขั้นเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวง คือ พลตรีพงษ์ ภูณณกันต์ ว่าการกระทรวงคมนาคม และพลตรีกฤษ ภูณณกันต์ ว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม ส่วน นายทหารที่เหลืออีก 8 นายยังคงเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงในตำแหน่งเดิมทั้งสิ้น ทั้ง รัฐมนตรีว่าการและรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงที่เป็นสายพลเรือน ต่างยังคงตำแหน่งเดิมในสมัย รัฐบาลนายพจน์ทั้งสิ้น ข้อที่น่าสังเกตคือ ผู้บัญชาการทหารอากาศ พลอากาศโทเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร และผู้บัญชาการทหารเรือ พลเรือเอก หลวงชำนาญอรุณยุทธ์ ซึ่งเป็นผู้นำในการเข้าร่วม รัฐประหารของสองเหล่าทัพนี้ ยังคงไม่ได้รับพื้นที่อำนาจในทางการเมืองแต่อย่างใด โดยสรุป รัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลดอนม กิตติขจร (พลโท) ส่วนใหญ่เป็นรัฐมนตรีชุดเดียวกับชุดของ รัฐบาลนายพจน์ สารสิน ซึ่งผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดตัวบุคคลก็คือจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดังนั้น คณะรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลดอนม กิตติขจร (พลโท) ก็ย่อมมีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้กำหนดและตัดสินใจที่สำคัญด้วยเช่นเดียวกัน และแม้แต่การเลือกนักการเมืองมาเข้าร่วมเป็น รัฐมนตรีก็น่าจะมาจากกาหนดของจอมพลสฤษดิ์มากกว่า ดังจะเห็นได้จากกรณีตั้งนายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ ส.ส. ฉะเชิงเทรา ไม่สังกัดพรรคใด ให้เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงสหกรณ์ เมื่อ ครั้งมีการปรับคณะรัฐมนตรีครั้งใหญ่ในวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ.2501 นั้น ก็เป็นเพราะการตัดสินใจของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์¹²⁵

ราชการกระทรวงคมนาคม นายอารีย์ ดันดิเวชกุล รัฐมนตรีตั้งราชการกระทรวงสหกรณ์ นายทิม ภูริพัฒน์ รัฐมนตรี ตั้งราชการกระทรวงศึกษาธิการ

¹²⁵ อภิวัฒน์ วรรณกร. ศึกษากลยุทธ์และเคล็ดลับทางการเมือง จอมยุทธ์ “โค้วตุงหมง” ประสิทธิ์

จากการพิจารณาคณะรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) เห็นได้ว่า เป็นรัฐมนตรีที่สืบเนื่องจาก หรือเกือบจะเป็นชุดเดียวกันกับคณะรัฐมนตรีของรัฐบาลนายพจน์ สารสิน ภาพสะท้อนในประเด็นนี้จะแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนอีกครั้งในนโยบายของรัฐบาลจอมพลถนอม (พลโท) ซึ่งในการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 1 (พิเศษ)/2501 ณ ทำเนียบรัฐบาล วันพฤหัสบดีที่ 2 มกราคม 2501 เวลา 10.00-11.30 น. ซึ่งมีวาระการประชุมเรื่องเดียวนั้น คือเรื่องการร่างนโยบายของรัฐบาลที่จะแถลงต่อสภาผู้แทนราษฎร จอมพลถนอม (พลโท) นายกรัฐมนตรีเสนอให้แนวทางแก่คณะกรรมการพิจารณาร่างนโยบายรัฐบาลของตนว่า “เห็นสมควรยึดถือนโยบายของพรรคชาติสังคม ร่วมกับนโยบายของรัฐบาลชุดที่แล้ว (รัฐบาลนายพจน์ สารสิน – ผู้เขียน) มาเป็นหลัก”¹²⁶

บทบาททางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร (เป็น พลเอก ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501 โดย “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานยศทหาร” เป็นประกาศย้อนหลัง มีพลเอกถนอม นายกรัฐมนตรี เป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ ลงนามประกาศเมื่อวันที่ 29 มีนาคม 2501)¹²⁷ ในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีช่วง 10 เดือนนี้ (ระหว่างวันที่ 1 มกราคม ถึง 20 ตุลาคม 2501) กล่าวสรุปได้ว่า เป็นบทบาททางการเมืองที่อยู่ภายใต้การกำกับของจอมพลสฤษดิ์

กาญจนวัฒน์ นักการเมือง 4 ทศวรรษ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2539), หน้า 137-139. ในช่วงวันที่ 5-7 สิงหาคม พ.ศ.2501 มีรัฐมนตรีที่เป็นทหารลาออก 2 คน คือ พลโทเจียม ญาโณทัย (รมช.คลัง) และ พลโทจิตติ นาวิเสถียร (รมช.เกษตร) และรัฐมนตรีที่เป็น ศ.ส. ประเภทที่ 1 ลาออก 4 คน คือ นายทิม ภูมิพัฒน์ (รมช.ศึกษาธิการ) นายเสวต เปี่ยมพงศ์สานต์ (รมช.คลัง) นายอารีย์ ตันติเวชกุล (รมช.สหกรณ์) นายเจ๊ะ อับดุลลา หลังปูเต๊ะ (รมช.สาธารณสุข) ดังนั้น ในวันที่ 7 สิงหาคม จึงประกาศตั้งรัฐมนตรี โดยมีรัฐมนตรีเดิมปรับย้ายตำแหน่ง 2 คน คือ พลตรีอัมพร จินตกานนท์ พ้นจาก รมช.ยุติธรรม ไปเป็น รมช.คลัง พลตรีเนตร เขมะโยธิน พ้นจาก รมช.คมนาคม ไปเป็น รมช.เศรษฐกิจ ส่วนรัฐมนตรีที่ตั้งใหม่ 6 คนนั้น มีข้าราชการประจำ 1 คน คือ ม.ร.ว.ทองแท้ ทองแถม เป็น รมช.คลัง ส่วน ศ.ส. ประเภทที่ 1 รวม 5 คนนั้น ได้แก่ หลวงอรอดพรพิศาล (ตราด) เป็น รมช.ยุติธรรม นายนิยม อุปรมย์ (นครศรีธรรมราช) เป็น รมช.ศึกษาธิการ นายประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ (ฉะเชิงเทรา) เป็น รมช.สหกรณ์ นายสวัสดิ์ คำประกอบ (นครสวรรค์) เป็น รมช.สาธารณสุข และ นายปฐม โพธิ์แก้ว (ราชบุรี) เป็น รมช.อุตสาหกรรม ดู ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 915-916.

¹²⁶ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 1 (พิเศษ)/2501, วันพฤหัสบดีที่ 2 มกราคม 2501.

¹²⁷ “ประกาศสำนักคณะรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานยศทหาร” เป็นประกาศลงวันที่ 29 มีนาคม 2501 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา 75,26 (8 เมษายน 2501): 1019-1192. เรื่องยศ พลเอก หรือ พลโท ของถนอมในช่วง 3 เดือนแรกของปี 2501 นี้จะมีความสับสนกันอยู่บ้าง เพราะหากอ่านเอกสารร่วมสมัยต่างๆ เช่น ประกาศตั้งนายกรัฐมนตรี จะเรียกยศว่า พลโท ถนอม กิตติขจร แต่หากอ่านจากหนังสือที่เขียนขึ้นในระยะหลัง จะเรียกยศถนอมในยุคปีนี้โดยรวมว่า รัฐบาล พลเอก ถนอม สำหรับถนอมนั้นจะลงนามยศ “พลโท” ในเอกสารในฐานะนายกรัฐมนตรีเรื่อยมาจนถึงวันที่ 29 มีนาคม 2501 จึงลงนามยศตนเองว่า “พลเอก”

ธนรัชต์ การกำกับทางการเมืองจากทางไกลทั้งจากสหรัฐอเมริกาและอังกฤษในระยะรักษาและพักผ่อนของจอมพลสฤษดิ์นั้น ใช้วิธีการติดต่อกับนายทหารระดับรองของตนหลายคนด้วยกัน ทั้งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท-พลเอก) นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก รองหัวหน้าพรรคชาติสังคมน พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) รองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย แม่ทัพภาคที่ 1 รองหัวหน้าพรรคชาติสังคมน ซึ่งนายทหารทั้งสองนี้ได้รับรายงานในวันที่จอมพลสฤษดิ์เดินทางออกจากประเทศไทยไปรักษาตัวว่า จอมพลสฤษดิ์ “ได้จัดตั้ง “ทายาท” ไว้รับช่วงภาระอันยิ่งใหญ่แทนตัวท่านไว้ หมายความว่า จะต้องเป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดในทันที ถ้าท่านจอมพลมีอันเป็นไปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทายาทดังกล่าว คนที่ 1 คือ พลโทถนอม กิตติขจร คนที่ 2 คือ พลโทประภาส จารุเสถียร ... วงใกล้ชิดแถลงว่า เมื่อทายาทคนที่ 1 ไม่อาจปฏิบัติหน้าที่เพราะเหตุใดเหตุหนึ่งได้ ทายาทคนที่ 2 ก็จะเข้ารับช่วงหน้าที่ในตำแหน่งนั้นสืบต่อไปทันที ทั้งนี้เพื่อป้องกันความปั่นป่วนอันอาจเกิดขึ้นในเหตุการณ์ดังกล่าวแล้ว”¹²⁸

นอกจากนี้ ยังติดต่อผ่าน พลตรีเกษม สิวะรา (ยศตั้งแต่มกราคม 2501) ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 และรองเลขาธิการพรรคชาติสังคมน พลอากาศเอกเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร (ยศตั้งแต่มกราคม 2501) ผู้บัญชาการกองทัพอากาศ และเป็นเลขาธิการพรรคชาติสังคมน แทนพลโทประภาสที่จะต้องเลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง ระหว่างตำแหน่งรัฐมนตรีกับตำแหน่งเลขาธิการพรรคชาติสังคมน รวมทั้งน้องชายต่างบิดา นายสงวน จันทรสาขา รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม และรองเลขาธิการพรรคชาติสังคมน เลขานุการสลากกินแบ่งรัฐบาล รักษาการแทนประธานคณะกรรมการสลากกินแบ่งรัฐบาล (จอมพลสฤษดิ์)

ส่วนวิธีการติดต่อนั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนรัชต์ ใช้ทั้ง จดหมาย โทรเลข โทรศัพท์ “วิทยุ” เทปอัดเสียง¹²⁹ ที่จะทำให้คุณสามารถสอบถาม ชี้แนะและสั่งการเรื่องต่างๆ ในประเทศไทย และสามารถรับทราบข้อมูลด้านต่างๆ ของรัฐบาลและของประเทศไทยได้อย่างรอบด้าน ทั้งแสดงให้เห็นว่า การติดต่อหลายช่องทางผ่านบุคคลที่กล่าวถึงข้างต้น และให้แต่ละช่องทางเปิดเผยข้อมูลบางส่วนเกี่ยวกับการติดต่อมาของจอมพลสฤษดิ์เองแก่สาธารณะ โดยเฉพาะการให้ข่าวผ่านหน้าหนังสือพิมพ์ เห็นได้ว่าเป็นการใช้นายทหารระดับรองและบุคคลต่างๆ ของตน ช่วยตรวจสอบข้อมูลและคานกำลังอำนาจซึ่งกันและกัน ดังจะเห็นได้ว่า ตั้งแต่แรกๆ ที่จอมพลสฤษดิ์เดินทางไปนั้น

¹²⁸ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 ประชากร(25 มกราคม 2501).

¹²⁹ สจข. ก/ป7/2501/บ. 6.7 สยามรัฐ(23 มกราคม 2501). จอมพลสฤษดิ์ “ปราศรัยแก่สมาชิกพรรคชาติสังคมนอีกครั้งหนึ่ง โดยวิธีบันทึกเสียงและพิมพ์สมุดปกขาวผูกโบว์สีชมพู เนื่องในโอกาสต้องลาไปรักษาตัว ณ ต่างประเทศ” โดยนำมาเปิด ณ ที่ทำการพรรคเมื่อวันที่ 24 มกราคม 2501; สยามรัฐ(25 มกราคม 2501). จอมพลสฤษดิ์กล่าวว่า “ได้บันทึกเสียงของผมฝากถึงประชาชนแล้ว คินนี้ (23 มกราคม - ผู้เขียน) ขอให้ประชาชนคอยฟัง”

จอมพลถนอม (พลโท) นายกรัฐมนตรี “ได้รายงานข่าวสถานการณ์ทางการเมืองไทยไปให้จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ทราบทุกระยะ” ขณะเดียวกัน “จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ได้มีจดหมายแสดงความห่วงใยในสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศเท่าที่เป็นอยู่ขณะนี้มาก และ ... แสดงความประสงค์ว่า อยากจะได้อ่านหนังสือพิมพ์ที่ออกในประเทศไทยทุกฉบับ เพื่อต้องการรู้ความเคลื่อนไหวภายในประเทศอย่างแจ่มชัด ซึ่งในเรื่องนี้ พลโทถนอมได้สั่งให้เจ้าหน้าที่ติดต่อสอบถามการส่งหนังสือพิมพ์ทางเมล็ดอากาศแล้ว ปรากฏว่าต้องเสียค่าส่งถึงฉบับละ 22.50 บาท (หนังสือพิมพ์ในขณะนั้น ฉบับละ 50 สตางค์ – ผู้เขียน) จึงได้ตกลงให้เจ้าหน้าที่เขียนรายงานข่าวในรูปจดหมายไปแทน”¹³⁰ นอกจากนี้ จอมพลถนอม (พลเอก) นายกรัฐมนตรี “ได้แจ้งรายงานต่อที่ประชุมคณะรัฐมนตรีถึงรายงานของจอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ที่ได้มีมานั้น เกี่ยวกับการเจรจาด้านเศรษฐกิจและการทหาร (กับสหรัฐฯ – ผู้เขียน) ที่ได้รับรายงานมาทุกวัน”¹³¹

ขณะที่จอมพลสฤษดิ์ก็ใช้การติดต่อช่องทางอื่นเพื่อตรวจสอบข่าวสารโดย “วิทยุมา” สั่งให้นายสงวน จันทรสาขา น้องชายต่างบิดาที่เป็นรัฐมนตรีในรัฐบาลจอมพลถนอม (พลเอก) “ให้รายงานข่าวทุกอาทิตย์ทางเมล็ดอากาศ”¹³² และพลอากาศเอกเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ผู้บัญชาการทหารอากาศ ซึ่งได้ดำรงตำแหน่งเป็นเลขาธิการพรรคชาติสังคมแทนพลเอกประภาส (พลโท) ก็ได้รับคำสั่งจากจอมพลสฤษดิ์ให้ “รายงานความเคลื่อนไหวของพรรคไปให้ทราบที่สหรัฐฯทุกระยะ 7 วัน”¹³³ ขณะที่อีกด้านหนึ่ง พลอากาศเอกเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร และ พันโทเฉลิมชัย จารุวัตร นายทหารคนสนิทผู้บัญชาการทหารบก ก็ใช้วิธีเดินทางระหว่างไทยกับสหรัฐฯและอังกฤษ เพื่อนำส่งและแจ้ง “ข่าวสาร” ยังที่หมายโดยตรงและสามารถรักษาความลับ¹³⁴ ทั้งนี้ จอมพลสฤษดิ์ได้ให้สัมภาษณ์ว่า “ขณะอยู่ในอังกฤษ ได้รับรายงานติดต่อและได้ทราบความเคลื่อนไหวจากเมืองไทยเป็นอย่างดี”¹³⁵

ในกรณีที่เกิดวิกฤติทางการเมือง การติดต่อสื่อสารด้วย “วิทยุ” เพื่อความรวดเร็วก็ถูกนำมาใช้ ดังในกรณีที่รัฐบาลจอมพลถนอม (พลเอก) ประกาศใช้กฎหมายพระราชกำหนด 4 ฉบับ เพื่อ

¹³⁰ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 สยามนิกร(2 กุมภาพันธ์ 2501).

¹³¹ สจข. ก/ป7/2501/กท.1.1 สารเสรี(27 พฤษภาคม 2501). เน้นโดยผู้เขียน

¹³² สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 โท(16 กุมภาพันธ์ 2501).

¹³³ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 สยามรัฐ(25 มกราคม 2501).

¹³⁴ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.6 พิมพ์ไทย(2, 4 ตุลาคม 2501); สยามนิกร(3 ตุลาคม 2501); อัสเจอร์รี่, “แง่คิด,” สยามรัฐ(4 ตุลาคม 2501). อธิบายว่า “เป็นที่เข้าใจกันว่า (พล.อ.อ.เฉลิมเกียรติ) เป็นเจ้าหน้าที่ทูต ประสานงานระหว่างรัฐบาลหรือพรรคชาติสังคมกับหัวหน้าพรรคในระหว่างที่พำนักอยู่ในต่างประเทศตลอดเวลา”; และ “แม่ทัพฟ้ากลับเจียบ รุครายงานนายกฯ” สารเสรี(7 ตุลาคม 2501).

¹³⁵ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 ชาวไทย(23 ตุลาคม 2501).

ขึ้นภาษีด้านต่างๆ เมื่อคืนวันที่ 9 เมษายน พ.ศ.2501 (ได้แก่ พระราชกำหนดภาษีซีเมนต์ พระราชกำหนดภาษีสุรา พระราชกำหนดแก้ไขเพิ่มเติมประมวลรัษฎากร และพระราชกำหนดพิทักษ์อัตราศุลกากร โดยให้เหตุผลว่ารัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม “สร้างหนี้สินไว้เป็นจำนวนมาก และได้ใช้เงินคงคลังไปจนหมดสิ้น กับทั้งได้เบิกเงินเกินบัญชีจากธนาคารแห่งประเทศไทยอีกประมาณ 1,000 ล้านบาท ... (ทั้ง) ยังขยายงานออกไปหลายอย่างประการ ซึ่งเกินแก่ความจำเป็นในการบริหารราชการแผ่นดิน ... (อัน) ยังตกค้างคงเป็นภาระผูกพันงบประมาณปีนี้อยู่เป็นอันมาก”)¹³⁶ และได้นำพระราชกำหนดนี้เข้าพิจารณาในสภาผู้แทนราษฎร (11 เมษายน) เพื่อให้ลงมติอนุมัติให้เป็นพระราชบัญญัติที่ถูกต้องตามกระบวนการออกกฎหมายตามที่รัฐธรรมนูญกำหนดไว้ กฎหมายขึ้นภาษีทั้ง 4 ฉบับนี้ถูกคัดค้านอย่างมาก โดยเฉพาะจาก ส.ส. ประเภทที่ 1 ทั้งสังกัดพรรคชาติสังคม สังกัดพรรคอื่นๆ และ ส.ส. อิสระ ในกรณีเร่งด่วนดังกล่าวนี้

พลเอกถนอม ได้วิทูรยารายงานรายละเอียดของการพิจารณาในเรื่องการปรับปรุงภาษีนี้ไปยังจอมพลสฤษดิ์เป็นระยะ ตั้งแต่ก่อนที่จะมีการประกาศอย่างเป็นทางการ และภายหลังการประกาศแล้ว ซึ่งปรากฏว่า จอมพลสฤษดิ์ได้วิทูรตอบแสดงความสนใจและขอทราบรายละเอียดมาเป็นระยะเช่นกัน ...

นอกเหนือไปจากเรื่องที่นายกรัฐมนตรีรายงานการปรับปรุงภาษีแล้ว จอมพลสฤษดิ์ยังได้แจ้งมาให้ทราบว่า ต้องการที่จะทราบสถานการณ์อันแท้จริงทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศในระยะนี้เป็นอย่างมาก และเป็นการด่วนที่สุดจากนายกรัฐมนตรี ทั้งนี้เพราะเท่าที่ได้อ่านรายงานและหนังสือพิมพ์ที่ได้จัดส่งไปให้นั้น ไม่สามารถจะประมวลได้แน่นอนว่า สถานการณ์ของประเทศอันแท้จริงนั้นมีสภาพเช่นไร”¹³⁷

จากข้อสังเกตข้างต้นแสดงให้เห็นว่า จอมพลสฤษดิ์ได้เรียกร้องการ “รายงาน” โดยตรงต่อตนมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับจากจอมพลถนอม (พลเอก) นายกรัฐมนตรี อันยังหมายความว่า เป็นการ “กำกับควบคุม” รัฐบาลจอมพลถนอมจากทางไกลของจอมพลสฤษดิ์ที่เพิ่มขึ้นนั่นเอง ขณะเดียวกันเห็นได้อย่างชัดเจนว่า จอมพลสฤษดิ์ ณะรัชต์ก็จะไม่ให้ตน “ตกข่าว” หรือ “ข่าวหาย” ในหน้าสื่อมวลชนในประเทศไทย ดังนั้น หนังสือพิมพ์และวิทูรจึงมีการรายงานทั้งการรักษาตัว การ

¹³⁶ “แถลงการณ์แบบนี้ฟังไม่ค่อยเข้าที่เลย,” *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์* 4,44(20 เมษายน 2501): 4-5.

¹³⁷ “ชอบกล,” *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์* 4, 44(20 เมษายน 2501): 28. เน้นโดยผู้เขียน

พักผ่อน สุขภาพที่ค่อยๆ ดีขึ้น และรายงานการไปดูงานที่ต่างๆ ของจอมพลสฤษดิ์มายังประเทศไทยอยู่ตลอด เวลา¹³⁸ และในท่ามกลางแรงกดดันจากสมาชิกสภาประเภทที่ 1 ทั้งจากสมาชิกพรรคชาติสังคมเองและสมาชิกพรรคฝ่ายค้านอื่นๆ ที่ดำเนินการเพื่อเปิดอภิปรายไม่ไว้วางใจรัฐบาล กดดันเรื่องตำแหน่งรัฐมนตรี และการตรวจสอบงบประมาณรายจ่ายประจำปี จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ก็ใช้วิธีการปรากฏตัวอย่างฉับพลันในประเทศไทยในช่วงกลางเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2501 เพื่อจัดการและเตรียมการในบางเรื่อง ไม่กี่วันก็จากไปอยู่ต่างประเทศเช่นเดิม ความสามารถในการปรากฏตัวที่สาธารณชนคาดไม่ถึงนั้น กล่าวได้ว่าเป็นสีสันของผู้นำทางการเมืองและการทหารที่ไม่เคยมีใครกระทำมาก่อน และกลายเป็นหนึ่งในวิธีสร้างบารมีและอำนาจทางการเมืองด้วยในขณะเดียวกัน

การดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ในช่วงเกือบ 10 เดือนของปี 2501 ภายใต้อำนาจกำกับควบคุมโดยจอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์จากทางไกลนั้น จอมพลถนอมได้รับการประเมินจากสื่อร่วมสมัยว่า “ความยุ่งยากที่บังเกิดขึ้นในคณะรัฐบาลก็ดี และความเหลวแหลกแตกแยกที่บังเกิดขึ้นภายในพรรคชาติสังคมของคณะรัฐบาลก็ดี ล้วนแต่เนื่องมาจากความไม่เข้มแข็งของพลเอกถนอม กิตติขจร” ซึ่ง “ความไม่เข้มแข็ง” หรือหากใช้คำตรงตัว ก็หมายถึง “ความอ่อนแอ” ของจอมพลถนอม ที่กลายเป็นภาพลักษณ์ของภาวะผู้นำทางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร ในระยะหลังมาด้วยนั้น ได้รับการวิเคราะห์ว่าเป็นเพราะจอมพลถนอม (พลเอก) นั้น “ยังคงดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ซึ่งเป็นตำแหน่งที่อยู่ได้บังคับบัญชาของจอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุดอยู่... ซึ่งนอกจากจะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของจอมพลสฤษดิ์ในฐานะเป็นหัวหน้าพรรคชาติสังคมแล้ว พลเอกถนอมยังต้องเชื่อฟังจอมพลสฤษดิ์ในฐานะผู้บังคับบัญชาโดยตรงทางทหารอีกด้วย ... ทำให้พลเอกถนอม ไม่สามารถจะบริหารประเทศชาติไปโดยอิสระได้ และบางครั้งก็ได้กลายเป็นเครื่องมือของผู้มีอิทธิพลเหนือขึ้นไป”¹³⁹

อย่างไรก็ตาม เมื่อต่างทราบกันดีว่าจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในครั้งนี้ด้วย “ความจำใจ” หรือ “โดยบังเอิญ” เพราะจอมพลถนอม (พลเอก) นั้น “ไม่เต็มใจที่จะรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี”¹⁴⁰ หรือ “ผมไม่อยากจะมาเป็นนายกรัฐมนตรีหรอกครับ”¹⁴¹

¹³⁸ ข่าวจอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ในช่วงไปรักษาตัวนี้ เป็นหนังสือพิมพ์ตีพิมพ์รวม 5 ปีในขณะที่อยู่สหรัฐอเมริกา และมี 6 ปีขณะอยู่ที่อังกฤษและยุโรป ดูเอกสารที่ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ตอนไปสหรัฐฯ; สจข. ก/ป7/2501/บ.6.6 จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ ระหว่างอยู่อังกฤษ.

¹³⁹ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.5 ฟรีแมน, “ทางออกของนายถนอม,” สยามนิกร(15 มิถุนายน 2501).

¹⁴⁰ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴¹ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.5 พิมพ์ไทย(22 เมษายน 2501).

หรือ “ผมอยากเป็นเสียบเมื่อไหร่ครับ นายกษัตริย์”¹⁴² ซึ่งในช่วงการรักษาสถานภาพของรัฐบาลตนเอง 10 เดือนนี้นั้น จอมพลถนอม (พลเอก) ก็ใช้ประเด็นนี้เป็นเครื่องมือในการสร้างภาพลักษณ์ทางการเมืองว่าคุณไม่ได้ยึดติดกับตำแหน่งและอำนาจ พร้อมทั้งจะ “ลาออก” อยู่ตลอดเวลา¹⁴³ ในขณะที่บริบททางสังคมการเมืองในขณะนั้น ก็ยังไม่มีรายชื่อบุคคลอื่นใดที่จะถูกเสนอขึ้นมาเป็นนายกรัฐมนตรีแทนจอมพลถนอม (พลเอก) และเป็นที่ยอมรับได้ ที่สอดคล้องกับเงื่อนไขของสถานการณ์ในห้วงเวลาดังกล่าว

การให้ข่าวแก่สาธารณะทั้งโดยตรงและโดยอ้อมว่า “อยากจะลาออก” จากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เป็นระยะๆ นี้ กล่าวได้ว่า วิธีการนี้เป็นเครื่องมือที่สำคัญยิ่งในการจัดการแก้ไขปัญหาจากแรงกดดันทางการเมืองของกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มทหาร (ซึ่งก็คือกลุ่ม ส.ส. ประเภทที่ 2) และกลุ่ม ส.ส. ประเภทที่ 1 ที่จอมพลถนอม (พลเอก) “ได้ขอร้องต่อพรรค (ชาติสังคม – ผู้เขียน) ไว้” ในการที่จะรับตำแหน่งนี้ว่า “ขออย่าให้มีการขออะไรเป็นการส่วนตัว และเป็นการเสียหายแก่ส่วนรวม”¹⁴⁴

กล่าวโดยสรุปของการเป็นนายกรัฐมนตรีเกือบ 10 เดือน “โดยบังเอิญ” ซึ่ง “ไม่ยอมเป็น” และ พร้อม “จะลาออก” ของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้ช่วยเสริมสถานภาพและภาพลักษณ์ทั้งทางทหารและทางการเมือง ในฐานะผู้นำอันดับที่สองของคณะรัฐประหารรองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์อย่างชัดเจน ตลอดทั้งในช่วงของการบริหารรัฐบาลภายใต้การกำกับควบคุมโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จากทางไกลนั้น จอมพลถนอม (พลเอก) ได้นำเสนอภาพลักษณ์ของการเป็นบุคคลที่ “ซื่อสัตย์” และมีนโยบายที่มุ่งเน้นด้านความมั่นคงของประเทศเป็นสำคัญ ดังปรากฏใน

¹⁴² สจข. ก/ป7/2501/สร.1.5 สยามนิกร(22 เมษายน 2501). พาดหัวข่าววันนี้ระบุว่า “ถนอมขอลาออกแน่นอน ทันทึที่สฤษดิ์มาถึงไทย”

¹⁴³ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.1 สยามรัฐ(28 มกราคม 2501). ซึ่งนี่คือเดือนแรกของการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หนังสือพิมพ์ฉบับนี้พาดหัวข่าวเรื่องนี้ว่า “ถนอมเบียดตำแหน่งนายกษัตริย์ที่ อยากจะลาออกบ้าง ว่ามีแต่คนเรียกร้องเอานั่นเอานี่” ในเนื้อข่าวระบุว่า จอมพลถนอม “รู้สึกเบียดตำแหน่งนายกษัตริย์ที่ เดียวคนนั้นจะเอาอย่างนี้ คนนี้จะเอาอย่างนั้น คู่แข่งเขิงมาก อยากอยู่ทางทหารสบายใจกว่า ได้พูดจริงในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี ว่าอยากจะลาออกจากตำแหน่งนายกษัตริย์ ที่ เป็นอยู่ก็เพื่อรักษาสถานการณ์ไปก่อนเท่านั้น” และหลังจากนั้นข่าวจากปากของจอมพลถนอมที่ปรารถนาจะลาออกนั้น จะมีเป็นระยะๆ และสัมพันธ์กับแรงกดดันที่มีต่อรัฐบาล; สจข. ก/ป7/2501/สร.1.5 สยามนิกร(6 กันยายน 2501). และข่าวครั้งท้ายสุดที่จะลาออกนั้นมีก่อนหน้าการรัฐประหาร 20 ตุลาคม พ.ศ.2502 ราวเดือนกว่า คือช่วงต้นเดือนกันยายน ข่าวจอมพลถนอม (พลเอก) “ตัดสินใจปรบปีบจะขอลาออกจากตำแหน่ง” ซึ่ง “ผู้หลักผู้ใหญ่ในคณะทหารได้ช่วยกันเหนี่ยวรั้งไว้อย่างเหนียวแน่น จึงได้มีการต่อรองจากการลาออก เปลี่ยนเป็นการพักผ่อนให้สบายใจเสีย 10 วัน”

¹⁴⁴ สจข. ก/ป7/2501/กท.4 เข้า(27 ธันวาคม 2500).

คำปราศรัยทางวิทยุกระจายเสียงในวาระปีใหม่และวันเข้ารับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2501 เวลา 20.30 น. ที่ว่า

ข้าพเจ้าเชื่อเหลือเกินว่า คณะรัฐบาลของข้าพเจ้า ... อาจจะถูกดำเนินในชั้นเชิงการบริหารราชการได้เป็นธรรมดา แต่ข้าพเจ้าก็มั่นใจได้อย่างหนึ่งว่า คณะรัฐบาลของข้าพเจ้าและตัวข้าพเจ้าเอง จะไม่ถูกดำเนินในเรื่องที่เกี่ยวกับความเคารพข้อตรงจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ...

โดยสรุป รัฐบาลของข้าพเจ้าจะถือว่า ประโยชน์สุขของพี่น้องชาวไทยส่วนใหญ่ และความมั่นคงของประเทศชาติ นั้น เป็นยอดปรารถนาในการบริหารประเทศ....¹⁴⁵

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้รับการเรียกขานจากนักหนังสือพิมพ์บางคนในยุคนั้นว่าเป็น “นายกรัฐมนตรีคนซื้อ”¹⁴⁶ ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงตั้งแต่ต้นสมัยของรัฐบาล เมื่อจอมพลถนอม (พลเอก) “แสดงบทบาทการหาเสียงอย่างไม่ซ้ำแบบใคร” ด้วย “หลังจากที่ได้รับความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎรแล้ว พวกเข้เข้าไปกราบไหว้สวดสาบานต่อพระแก้วมรกตว่าจะปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ไม่คิดคดทรยศต่อบ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์” ทั้งนี้เพราะนายถนอม “ข่อมตระหนักดีว่า การอภิปรายซักถามนโยบายของรัฐบาลในวันนั้น ได้สิ้นสุดยุติลงด้วยการถูกรวบรัดด้วยเล่ห์เหลี่ยมทางการเมืองของฝ่ายรัฐบาลเอง ซึ่งทั้งนี้เมื่อสดับตรับฟังจากเสียงของประชาชนและหนังสือพิมพ์คู่แล้ว ท่านก็ข่อมเข้าใจได้ว่า ประพฤติการณ์เช่นนั้น ไม่เป็นที่พอใจจากไม่ว่าวงการไหน เว้นเสียแต่วงการของรัฐบาลเอง และเมื่อประกอบกับรัฐบาลได้ก่อกำเนิดขึ้นมาบนรากฐานของพรรคชาติสังคมนั้น ซึ่งถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรงตลอดมาตั้งแต่วันแรกตั้งว่าไม่เข้าทำไม่น่าเลื่อมใส หรือสรุปแล้วก็ว่าไม่น่าจะตั้งกันขึ้นมาเลยอยู่แล้ว ท่านนายกรัฐมนตรีจึงพอจะเข้าใจได้ว่า ราษฎรต่างๆไป หาได้มีความเชื่อถือในรัฐบาลของท่านสักเท่าไรไม่ ท่านจึงได้ตัดสินใจพาคณะรัฐมนตรีของท่านไปประกอบพิธีสาบานต่อพระแก้วมรกต” ซึ่งผู้วิจารณ์เรื่องนี้ “เห็นว่า คณะรัฐมนตรีและสมาชิกพรรคชาติสังคมนั้น ได้บังอาจคูหมิ่นพระแก้วมรกต ซึ่งเป็น

¹⁴⁵ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.3 “นายกรัฐมนตรีกล่าวคำปราศรัย,” ใน ชาวไทย(3 มกราคม 2501). ซึ่งโดยนัยของประโยคนี้นี้ “คณะรัฐบาลของข้าพเจ้าและตัวข้าพเจ้าเอง จะไม่ถูกดำเนินในเรื่องที่เกี่ยวกับความเคารพข้อตรงจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์” ข่อมหมายความว่า รัฐบาลชุดก่อนๆ หรือก่อนหน้าการรัฐประหาร พ.ศ.2500 ซึ่งก็คือรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นรัฐบาลที่ถูกดำเนินในประเด็นดังกล่าวนี้

¹⁴⁶ สจข. ก/ป7/2501/บ.6.7 หลวงเมือง, “ระเบียงสภา,” พิมพ์ไทย(5 กุมภาพันธ์ 2501).

พระพุทธรูปคู่เมืองศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นที่เคารพสักการะของพุทธศาสนิกชนคนไทยทั้งมวลอย่าง ร้ายแรง”¹⁴⁷ บทความวิพากษ์วิจารณ์นี้ได้ให้นัยอันสำคัญเกี่ยวกับบทบาททางการเมืองของจอมพล ถนอม กิตติขจร (พลเอก) นายกรัฐมนตรี ได้อย่างดีว่า จอมพลถนอมเป็นทหารและนักการเมืองที่มี “ชั้นเชิง” ทางการเมืองและการบริหารอย่างแท้จริง ด้วย “ใบหน้าอันยิ้มแย้มเช่นเคย”¹⁴⁸

5) รองหัวหน้าคณะปฏิวัติและรองนายกรัฐมนตรี

รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) สิ้นสุดลงโดยการลาออกจากตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2501 ตามแผนการทำรัฐประหารโดย “คณะปฏิวัติ” ของ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด และผู้บัญชาการทหารบก ในฐานะหัวหน้าคณะ ปฏิวัติ โดยจอมพลสฤษดิ์ และคณะประมาณ 15 คน เดินทางกลับจากอังกฤษมาถึงไทยเมื่อเวลา 03.00 น. ของเช้าวันที่ 19 ตุลาคม ถัดนั้น มีนายทหารคนสำคัญเข้าร่วมประชุมที่กองบัญชาการกองพลที่ 1 ทั้งวันกระทั่งเลิกประชุมเวลา 20.00 น.¹⁴⁹ ในวันต่อมาวันจันทร์ที่ 20 ตุลาคม จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เป็นประธานที่ประชุมคณะรัฐมนตรีตามปกติ ณ ทำเนียบรัฐบาล ระหว่างเวลา 10.10-12.05 น. มีวาระสำคัญเรื่องงบประมาณประจำปี 2502 ซึ่งที่ประชุมคณะรัฐมนตรีมีมติรับหลักการ และวาระ อนุมัติให้นักศึกษาวิทยาลัยป้องกันอากาศ (วปอ.) รุ่นที่ 2 พ.ศ.2501 ไปศึกษาภูมิศาสตร์และคู กิจการ ณ ประเทศใกล้เคียง จำนวน 15 นาย โดยงบประมาณรวม 3 แสนบาท เมื่อเสร็จสิ้นการประชุม คณะรัฐมนตรี ถัดนั้น “เวลาประมาณเที่ยงวัน ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัว เสด็จออกรับพลเอกถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบถวาย บังคมลาออกจากตำแหน่งหน้าที่ หนึ่งในตอนบ่าย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ในโอกาสที่เดินทางกลับจากต่างประเทศ”¹⁵⁰ เมื่อกลับจากเข้าเฝ้าแล้ว จอมพลถนอม (พลเอก) ก็เดินทางเข้าร่วมประชุมกับนายทหารชั้นผู้ใหญ่ที่จอมพลสฤษดิ์เรียกประชุม มาตั้งแต่เช้าของวันนี้ และในเวลาประมาณ 17 นาฬิกาเศษ จอมพลสฤษดิ์ “ได้แต่งชุดขาวเต็มยศ พร้อมด้วยนายทหารติดตามหลายคน ได้บ้ายโหมหน้าจากวังปารุสก์เข้าไปในหอประชุม กองทัพบก”¹⁵¹ และนายทหารก็เริ่มทยอยเดินทางเข้าสู่หอประชุมกองทัพบก ขณะที่ในเย็นวันนั้น เจ้าหน้าที่ทางการทูตของประเทศต่างๆ ประจำประเทศไทย เข้าร่วมงานเลี้ยงต้อนรับอง

¹⁴⁷ “จดหมายเหตุของนายรำคาญ,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 4,38(9 มีนาคม 2501): 28, 29, 48-49, 50.

¹⁴⁸ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.1 สยามนิกร(15 เมษายน 2501).

¹⁴⁹ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 สารเสรี(20 ตุลาคม 2501).

¹⁵⁰ “ข่าวในพระราชสำนัก,” ราชกิจจานุเบกษา 75,81 ฉบับพิเศษ (20 ตุลาคม 2501): 1.

¹⁵¹ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 สารเสรี(21 ตุลาคม 2501).

นายกรัฐมนตรีเยอรมัน ณ โรงแรมรัตนโกสินทร์ ที่รัฐบาลไทยเป็นเจ้าภาพแต่มีรัฐมนตรีฝ่ายไทยเข้าร่วมเพียง 2-3 คนเท่านั้น ราว 20.00 น. วิทยุกรมประชาสัมพันธ์ได้ประกาศให้ประชาชนคอยฟังข่าวที่สำคัญในเวลา 21.00 น. เวลาราว 20.45 น. เริ่มอ่านประกาศการลาออกจากราชการของนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ว่า

ด้วยตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม แต่งตั้งให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นนายกรัฐมนตรี รับราชการสนองพระเดชพระคุณนั้น ข้าพระพุทธเจ้าสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม หาที่สุดมิได้ แต่โดยที่บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาเห็นว่า การบริหารราชการแผ่นดิน ไม่อาจดำเนินไปให้บรรลุผลตามความปรารถนาได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงขอพระราชทานพระมหากรุณา กราบบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

ข้าพระพุทธเจ้าขอน้อมเกล้าฯ ถวายความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทดังเดิม โดยไม่เสื่อมคลาย¹⁵²

ถัดนั้น “สถานีวิทยุเปิดเพลงมาร์ช ต่างๆ รวมทั้งเพลง “รักเมืองไทย” อันเป็นเพลงเก่าแก่ด้วย” สักครู่จึงมีการอ่าน “ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 1” ที่ “คณะปฏิวัติ ... ได้ทำการยึดอำนาจปกครองประเทศในนามของปวงชนชาวไทย ตั้งแต่เวลา 21 นาฬิกา ... นี้เป็นต้นไป และสถานการณ์ทั้งหลายตกอยู่ภายใต้ความควบคุมของคณะปฏิวัติโดยทั่วไปแล้ว”¹⁵³ ซึ่งกำลังทหารหน่วยต่างๆ ได้เข้าคุมโรงไฟฟ้า โทรศัพท์ สถานีวิทยุกรมประชาสัมพันธ์ บ้านสี่เสาเทเวศร์ สวนพฤกษาน โดยมี “ผ้าแถบขาว” พันแขนเป็นสัญลักษณ์ “ท่ามกลางสายฝนที่กระหน่ำ” ลงมา¹⁵⁴ ส่วนประกาศของคณะปฏิวัติฉบับที่ 2 ประกาศว่า “การยึดอำนาจครั้งนี้ได้กระทำด้วยความจำเป็น โดยความยินยอมสนับสนุนของรัฐบาลชุดที่ลาออกไป” ซึ่งก็คือรัฐบาลของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ด้วย “เหตุที่สถานการณ์ทั้งภายในภายนอกในรัศมีครึ่งตรีศอยิ่งขึ้นทุกที โดยเฉพาะอย่างยิ่งภัยคอมมิวนิสต์ได้คุกคามประเทศไทยอย่างรุนแรง ไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงไปใช้วิธีใด นอกจาก

¹⁵² หนังสือลาออก ที่ รล. 6989/2502 ลงวันที่ 20 ตุลาคม 2501 ใน “ข่าวในพระราชสำนัก,” ราชกิจจานุเบกษา 75: 81 ฉบับพิเศษ (20 ตุลาคม 2501): 1-2.

¹⁵³ “ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 1,” ใน เสถียร วิชชลักษณ์, รวมประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 1 ถึงฉบับสุดท้าย (กรุงเทพฯ: นิติเวช, 2504), หน้า 1.

¹⁵⁴ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 พิมพ์ไทย(21 ตุลาคม 2501).

ยึดอำนาจและดำเนินการปฏิวัติในทางที่เหมาะสม” นอกจากนี้ “การยึดอำนาจครั้งนี้ก็เพื่อรักษาสถาบันที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขแห่งรัฐ ให้ดำรงอยู่ตลอดไป”¹⁵⁵ ในขณะที่ฝ่ายทหารยึดอำนาจอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีนาถ “กำลังทรงพระเกษมสำราญอยู่ในโรงพยาบาลนครินทร์ ทอดพระเนตรภาพยนตร์เรื่อง “ลมรัก” ซึ่งโดยเสด็จพระราชกุศลสมทบทุนโรงพยาบาลประสาท” และเมื่อเสด็จกลับ “ตลอดทางสายราชดำเนิน ดำรงใจได้ออกเรียงแถวคนละ 5 เมตรจนถึงวังสวนจิตรลดา”¹⁵⁶

การรัฐประหารที่เตรียมการมาจากประเทศอังกฤษ ประเทศพม่าในด้านสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั้น แม้คำอธิบายตามประกาศแถลงการณ์นั้นว่าไม่ได้เป็นการยึดอำนาจจากรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) แต่เป็นการยึดอำนาจ “โดยความยินยอมสนับสนุนของรัฐบาลชุดที่ลาออกไป” ซึ่งได้รับการวิเคราะห์ว่า “ตามธรรมดาถึงแม้ว่านายกรัฐมนตรีจะลาออกอันเป็นการทำให้ฐานะของรัฐบาลสิ้นสุดลง รัฐบาลชุดเดิมนั้นเองก็ยังคงต้องรักษาการอยู่ก่อนเป็นการชั่วคราว จนกว่าจะมีการแต่งตั้งรัฐบาลชุดใหม่เข้ารับช่วงการบริหารต่อไป ด้วยเหตุนี้ การปฏิวัติที่เกิดขึ้นครั้งนั้นจึงต้องถือว่ามีผลเป็นการล้มล้างรัฐบาลอันมีพลโท (พลเอก - ผู้เขียน) ถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรีด้วยโดยตรง”¹⁵⁷ อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาจากสภาพการณ์ของรัฐบาลจอมพล

¹⁵⁵ “ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 2,” ใน เสถียร วิชชลักษณ์, รวมประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 1 ถึงฉบับสุดท้าย, หน้า 2.

¹⁵⁶ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 สารเสรี(21 ตุลาคม 2501).

¹⁵⁷ ปลาทอง, พรรคการเมืองไทย, หน้า 383; ถนอม กิตติขจร, บันทึกจากใจ, หน้า 111. แม้จอมพลถนอม กิตติขจร จะบันทึกไว้ในระยะหลังว่าตนก็เป็นผู้ “วางแผนการปฏิวัติอยู่ในประเทศ” ส่วนจอมพลสฤษดิ์นั้น “เตรียมการอยู่ต่างประเทศ” ดังนั้น จอมพลถนอมจึง “ได้นัดแนะกับท่านจอมพลสฤษดิ์ให้กลับเข้ามาเมืองไทยในคืนวันที่ 18 ตุลาคม 2501 พอรุ่งขึ้นผมก็ปรึกษาหารือกับท่าน และบุคคลสำคัญอื่นๆ ในที่สุดทุกคนก็มีความเห็นพ้องต้องกันว่าจะต้องทำการปฏิวัติ” ในแง่นี้ จอมพลถนอมได้พยายามจะชี้ให้เห็นว่า ตนเองก็เป็นส่วนสำคัญในการ “กำหนด” เกมรัฐประหารครั้งนี้ ซึ่งก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าจอมพลถนอมเป็นส่วนหนึ่งของการประสานงาน ระหว่างจอมพลสฤษดิ์จากภายนอกประเทศกับนายทหารภายในประเทศ แต่จากข้อมูลและความรับรู้โดยทั่วไปก็คือ การ “ปฏิวัติ” นั้นเป็นเจตนารมณ์และการวางแผนการของจอมพลสฤษดิ์และคณะจากต่างประเทศเป็นสำคัญ

ในบันทึกอีกแห่งหนึ่งของจอมพลถนอม กิตติขจร, “อาลัย เพื่อนตาย,” ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลอากาศเอกบุญชู จันทรเบกษา(ณ เมรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร 8 พฤษภาคม 2519)(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมสารบรรณทหารอากาศ, 2519), ไม่มีเลขหน้าหน้า. ดังนี้ “ก่อนการปฏิวัติเมื่อ 20 ตุลาคม 2501 จอมพลสฤษดิ์เป็นหัวหน้าทำแผนและโครงการต่างๆ อยู่นอกประเทศ ข้าพเจ้าเป็นผู้รับผิดชอบวางแผนการปฏิวัติอยู่ในประเทศ มีคณะร่วมปรึกษารือกันอยู่ 20 กว่าคน คุณบุญชู (จันทรเบกษา - ผู้เขียน) ก็อยู่ในคณะนี้ด้วย ข้าพเจ้าได้ให้ พลอากาศเอกเฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร ผู้บัญชาการทหารอากาศไปแล้วแผนการปฏิวัติให้จอมพลสฤษดิ์ฟังที่ประเทศอังกฤษ ท่านได้เขียนจดหมายตอบข้าพเจ้าว่าเห็นด้วย เมื่อเราได้ประชุมตกลงกันครั้งสุดท้ายที่บ้านพักของ

ถนอม (พลเอก) ที่เป็นรัฐบาลภายใต้การกำกับควบคุมโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จากทางไกลนั้น ก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เป็นเพียงนายกรัฐมนตรี “หุ่น” ที่ยึดเวลารอคอยความพร้อมในการเข้าสู่อำนาจเบ็ดเสร็จของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เท่านั้นเอง เกมประชาธิปไตยที่ดำเนินการในช่วงหนึ่งปีหลังการรัฐประหารล้มรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามเมื่อ 16 กันยายน พ.ศ.2501 จึงเป็นเกมประชาธิปไตยชั่วคราวของทหารคณะรัฐประหารที่จำต้องกระทำเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองให้กับคณะของตนเอง

ประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 3 ที่ออกในคืนวันยึดอำนาจนั้น ได้ยกเลิกรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2475 แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2495 ทั้งให้สภาผู้แทนราษฎรและคณะรัฐมนตรีสิ้นสุดลง และตั้ง “กองบัญชาการปฏิวัติ ซึ่งมีจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นหัวหน้าคณะปฏิวัติในนามของปวงชนชาวไทยเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด รักษาสถานการณ์ทั่วราชอาณาจักร ทั้งนี้ จนกว่าจะได้ตั้งคณะรัฐมนตรีขึ้นใหม่” โดย “ให้ปลัดกระทรวงทุกกระทรวง รักษาการในหน้าที่และบรรดาอำนาจหน้าที่กฎหมายได้บัญญัติไว้ว่าเป็นอำนาจของรัฐมนตรี ให้เป็นอำนาจของปลัดกระทรวง การปฏิบัติงานให้ขึ้นตรงต่อหัวหน้าคณะปฏิวัติ ราชการใดๆ เป็นงานปกติให้ปลัดกระทรวงสั่งทำไปตามระเบียบปฏิบัติที่เคยทำมา ส่วนเรื่องที่เป็นปัญหาและมีความผูกพัน ถ้าหากเป็นเรื่องด่วน ให้ปลัดกระทรวงเสนอขอความวินิจฉัยต่อหัวหน้าคณะปฏิวัติโดยผ่านทางหัวหน้ากองอำนาจการ สำหรับราชการทหารให้ผ่านทางหัวหน้ากองอำนาจการฝ่ายทหาร สำหรับข้าราชการพลเรือนให้ผ่านทางหัวหน้ากองอำนาจการฝ่ายพลเรือน”¹⁵⁸

ข้าพเจ้าจึงสะพานเกษะ โคมล ว่าจะลงมือทำการปฏิวัติใน 20 ตุลาคม 2501 แน่นอน ข้าพเจ้าจึงได้ส่งโทรเลขถึงจอมพลสฤษดิ์ให้กลับมาให้ทัน หากยังกลับมาไม่ทัน ก็จะลงมือทำงานตามกำหนดนั้น”

บันทึกนี้แสดงให้เห็นว่า การรัฐประหารรัฐบาลตนเองของจอมพลถนอมนั้น เป็นเจตนาหมายของคณะทหาร และมีการวางแผนเตรียมการทั้งภายในและภายนอกประเทศ กระทั่งบรรลุถึงสภาพเงื่อนไขที่พอเพียง โดยเฉพาะปัญหาจากสภาและ ส.ส. สมาชิกพรรครัฐบาล แต่บันทึกที่แสดงให้เห็นเข้าใจได้ว่าจอมพลถนอมนี้สามารถนำการรัฐประหารได้แม้ว่าจอมพลสฤษดิ์จะยังเดินทางมาไม่ถึง หรือไม่มีจอมพลสฤษดิ์ก็ตาม ก็เป็นบันทึกที่น่าสงสัยยิ่งในอำนาจทางทหารของจอมพลถนอมในขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นเพียงผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก แม้ว่าจะยังเป็นนายกรัฐมนตรีด้วยก็ตาม และเป็นที่น่าทึ่งกันว่า ภาพลักษณ์ของจอมพลถนอมในขณะดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในปี พ.ศ.2501 นั่นคือ อ่อนแอและไม่กล้าตัดสินใจ ก็ยังอยากจะเชื่อในบันทึกนี้ได้ แต่บันทึกนี้อาจเป็นภาพสะท้อนความรู้สึกของจอมพลถนอมเองในระยะหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่จอมพลสฤษดิ์ได้รับการฟื้นฟูภาพลักษณ์ความเป็นผู้นำที่เด็ดขาดในท่ามกลางปัญหาที่มากมายของสังคมไทย แต่จอมพลถนอมกลับต้องตกอยู่ในสถานภาพที่ถูกประชาสังคมเรียกว่า “ทรราชย์”

¹⁵⁸ “ประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 3,” ใน เสถียร วิชยลักษณ์, รวมประกาศของคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 1 ถึงฉบับสุดท้าย, หน้า 2.

คณะปฏิวัติได้ให้วัตถุประสงค์ของการดำเนินงานอย่างสั้นๆ ว่า มีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ 2 ประการ คือ “1. กวาดล้างคอมมิวนิสต์ และ 2. วางรูปแก้ไขเศรษฐกิจและจัดระบบการปกครองซึ่งจะพัฒนาในทางที่ดี” โดย “กองบัญชาการปฏิวัติ” มี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติ เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดรักษาสถานการณ์ที่วราชอาณาจักร และจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เป็นรองหัวหน้าคณะปฏิวัติ และทำหน้าที่เป็นหัวหน้ากองอำนาจการฝ่ายทหาร พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) เป็นหัวหน้ากองอำนาจการฝ่ายพลเรือน มีพลโทพงษ์ ภูณณกันต์ เป็นเลขาธิการคณะปฏิวัติ โดยมีนายวิสูตร อรรถฤติ อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการต่างประเทศ และนายถนัด คอมันตร์ เอกอัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. สหรัฐฯ เป็นที่ปรึกษาฝ่ายต่างประเทศ และนายโชติ คุณะเกษม เป็นที่ปรึกษาด้านการเศรษฐกิจ¹⁵⁹ ทั้งนี้ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้มีคำสั่งยุบกองบัญชาการคณะปฏิวัติ ณ หอประชุมกองทัพบกและวังสวนกุหลาบ ตั้งแต่วันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502 ด้วยเหตุผลว่า “เนื่องจากขณะนี้มิมีคณะรัฐบาลทำหน้าที่บริหารประเทศต่อไปแล้ว จึงหมดความจำเป็น” แต่ในวันเดียวกันนี้ จอมพลสฤษดิ์ก็ได้ประกาศตั้ง “กองบัญชาการทหารสูงสุดพิเศษขึ้นที่หอประชุมกองทัพบกเพื่อรักษาสถานการณ์ จนกว่าจะเลิกใช้กฎอัยการศึก”¹⁶⁰ ทั้งนี้ “เพื่อใช้ เป็นกองบัญชาการทางทหารได้ทันทั่วทั้งที่มีเหตุการณ์ไม่สงบเกิดขึ้น ในระหว่างประกาศใช้กฎอัยการศึก” อย่างไรก็ตาม กฎอัยการศึกก็ไม่ได้ยกเลิกเลยกระทั่งปี 2512 เมื่อมีรัฐธรรมนูญฉบับใหม่และมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร แต่ “กองบัญชาการทหารสูงสุดพิเศษ” นี้ได้ถูกยกเลิกเมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ.2502 ด้วยเหตุผลว่า “คณะรัฐบาลสามารถควบคุมสถานการณ์โดยทั่วไปได้ และไม่ปรากฏเหตุอันร้ายแรงอันน่าวิตกแต่อย่างใด”¹⁶¹

โดยสรุปเห็นได้ว่า คณะปฏิวัติได้บริหารประเทศในนามของ “กองบัญชาการปฏิวัติ” เป็นระยะเวลา 4 เดือน (20 ตุลาคม พ.ศ.2501-20 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502) โดยได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร เมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ.2502 และได้มีประกาศแต่งตั้งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นนายกรัฐมนตรีในวันที่ 9 กุมภาพันธ์ และตั้งคณะรัฐมนตรีในวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ซึ่งอำนาจของหัวหน้าคณะปฏิวัติ จะซ้อนทับกับอำนาจนายกรัฐมนตรีของรัฐบาลชุดใหม่อยู่ราว 10 วัน อันมีอำนาจตามมาตรา 17 แห่งรัฐธรรมนูญการปกครองที่เพิ่งประกาศใช้ที่ว่าด้วยคำสั่งและการกระทำของนายกรัฐมนตรีให้ถือเป็นกฎหมาย เพียงแต่ว่าเมื่อตัวบุคคลของสององค์การนี้เป็นบุคคลเดียวกันคือ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จึงทำให้ไม่เกิดประเด็นปัญหาขัดแย้งว่าด้วยขอบเขตแห่งอำนาจระหว่างกัน และเมื่อมีการยกเลิกกองบัญชาการปฏิวัติแล้ว จอมพลสฤษดิ์ยังประกาศตั้ง “กองบัญชาการทหาร

¹⁵⁹ สจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 สยามนิกร(24 ตุลาคม 2501).

¹⁶⁰ สจข. ก/ป7/2502/สร.1.1 สยามนิกร(19 กุมภาพันธ์ 2502).

¹⁶¹ สจข. ก/ป7/2502/กท.1.2 สยามนิกร(20 ธันวาคม 2502).

สูงสุดพิเศษ” ขึ้นมา ทั้งนี้ “เพื่อใช้เป็นกองบัญชาการทางทหาร” ในด้านหนึ่ง อาจเป็นเพราะว่า ตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดที่ประกาศตั้งเพื่อให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดำรงตำแหน่งนี้หลัง การรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 นั้นไม่มีหน่วยงานสนับสนุนการทำงานของตำแหน่งที่ดู “สูงสุด” ทางทหารตำแหน่งนี้ เพราะตามประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดระเบียบป้องกันราชอาณาจักร (ฉบับที่ 5) พ.ศ.2500 เมื่อวันที่ 26 กันยายนพ.ศ.2500 ก็ด้วยเหตุผล “เพื่อให้มีการแต่งตั้งผู้บัญชาการ ทหารสูงสุด รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด และแม่ทัพในเวลาปกติได้ด้วย”¹⁶² อันแตกต่างจากสมัย จอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ประกาศตั้งตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด เมื่อ พ.ศ.2483 ด้วยมี สถานการณ์สงครามอินโดจีนกับฝรั่งเศส และต่อมาก็เป็นสถานการณ์สงครามโลกครั้งที่ 2 แต่ พระราชบัญญัติดังกล่าวไม่ได้ระบุให้ตั้งหน่วยงานใดมาสนับสนุนการทำงานของผู้บัญชาการ ทหารสูงสุด ดังนั้น อีกราว 3 เดือนถัดมา จึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดระเบียบป้องกัน ราชอาณาจักรฉบับใหม่ โดยยกเลิกกฎหมายที่ชื่ออย่างเดียวกันนี้รวม 5 ฉบับ (ประกาศใช้ปี 2490 ฉบับที่ 2 ปี 2495 ฉบับที่ 3 ปี 2496 ฉบับที่ 4 ปี 2499 ฉบับที่ 5 ปี 2500) ซึ่งในมาตรา 13 ระบุให้กรม เสนาธิการกลาโหม ที่มีเสนาธิการกลาโหมเป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบ “ทำหน้าที่ส่วนบัญชาการ ของผู้บัญชาการทหารสูงสุดด้วย”¹⁶³ ส่วนอีกด้านหนึ่งนั้นกล่าวได้ว่า การตั้ง “กองบัญชาการทหาร สูงสุดพิเศษ” ก็เพื่อสร้างบรรยากาศทางจิตวิทยาอันว่าด้วยการเป็นยุคสมัย “ปฏิวัติ” ที่ต้องมีการ เตรียมพร้อมอย่างตึงเครียดต่อการรุกรานทั้งจากภายนอกประเทศและภายในประเทศ แม้ว่าโดย สภาพการณ์ที่เป็นจริงตามบริบทสังคมไทยและสังคมโลกในขณะนั้น ภาวะตึงเครียดนั้น กล่าวได้ว่าเป็น การสร้างสรรค์อย่างสำคัญของคณะทหารผู้ทำการรัฐประหารนั่นเอง

“ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร” หรือ “รัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราว” ประกาศใช้ เมื่อวันที่ 28 มกราคม พ.ศ.2502 ด้วยคณะปฏิวัติ “ปรารถนาจะให้มียุทธธรรมนูญที่เหมาะสม และให้ การปกครองประเทศเป็นไปโดยเรียบร้อยยิ่งกว่าที่เป็นอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับนั้น” หรือฉบับปี 2475 แก้ไขเพิ่มเติมปี 2495 จึงจะได้จัดตั้งสภาร่างรัฐธรรมนูญ แต่ในระหว่างที่ร่างรัฐธรรมนูญฉบับ ใหม่ “สมควรให้มีธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรเพื่อใช้ไปพลางก่อน ให้เหมาะสมกับ สถานการณ์ที่เป็นอยู่ในขณะนี้” ดังนั้น รัฐธรรมนูญฉบับปี 2502 นี้จึงเป็นรัฐธรรมนูญฉบับที่สั้นที่สุด มีเพียง 20 มาตรา (รัฐธรรมนูญฉบับแรกที่ประกาศใช้ 27 มิถุนายน พ.ศ.2475 มี 39 มาตรา) โดยมาตรา 1 และ 2 เป็นเรื่องอำนาจอธิปไตยและประเทศ มาตรา 3-5 เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ มาตรา 6-13 เรื่อง

¹⁶² “พระราชบัญญัติจัดระเบียบป้องกันราชอาณาจักร (ฉบับที่ 5) พ.ศ.2500,” ราชกิจจานุเบกษา 74,82 ฉบับพิเศษ(26 กันยายน 2500): 1-3.

¹⁶³ “พระราชบัญญัติจัดระเบียบป้องกันราชอาณาจักร พ.ศ.2500,” ราชกิจจานุเบกษา 74,106 ฉบับพิเศษ(12 ธันวาคม 2500): 5-17.

สภาร่างรัฐธรรมนูญ มาตรา 14-18 เกี่ยวกับนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี มาตรา 19 เรื่องศาล และ มาตรา 20 เรื่องการตีความรัฐธรรมนูญ โดย “ให้วินิจฉัยกรณีนั้นไปตามประเพณีการปกครองประเทศ ในระบอบประชาธิปไตย” แต่สาระสำคัญอยู่ที่มาตรา 17 อันเป็นมาตราที่ให้อำนาจแก่ผู้ดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรี ให้มีอำนาจเบ็ดเสร็จทั้งในฐานะฝ่ายบริหาร ฝ่ายนิติบัญญัติ และฝ่ายตุลาการ ดังนั้น มาตรานี้จึงเป็นเครื่องมืออันสำคัญของรัฐบาลทหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในการสั่งประหาร ชีวิตบุคคลเพื่อกำราบฝ่ายต่อต้านและวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมือง โดยคำอธิบายก็คือการสร้าง ความ มั่นคงของราชอาณาจักร

ต่อมาในวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502 ได้มีประกาศตั้งสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ จำนวน 240 คน (ตามมาตรา 7) เพื่อทำหน้าที่ร่างรัฐธรรมนูญ และเป็นรัฐสภาทำหน้าที่นิติบัญญัติด้วย หากพิจารณาเทียบกับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ที่แต่งตั้งขึ้นหลังการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 จำนวน 122 คนนั้น มีสมาชิกจากชุดนี้ได้รับแต่งตั้งให้มาเป็นสมาชิกสภาร่าง รัฐธรรมนูญถึง 85 คน สำหรับบุคคลที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งนั้น ส่วนหนึ่งก็คือผู้ที่ดำรงตำแหน่ง รัฐมนตรี เช่น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) พลตรีพงษ์ ปลูกกันต์ เพราะในมาตรา 14 แห่งธรรมนูญฯระบุว่า “นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี จะเป็นสมาชิก สภามีได้” อันมาจากแนวความคิดการแบ่งแยกบทบาทหน้าที่ของฝ่ายบริหารและฝ่ายนิติบัญญัติให้ ชัดเจนขึ้น ส่วนหนึ่งก็น่าจะมาจากแบบอย่างของระบอบประชาธิปไตยแบบมีประธานาธิบดีเป็น ประมุขของสหรัฐฯ ที่จอมพลสฤษดิ์ได้เรียนรู้ในช่วงพักรักษาตัวที่นั่น

หากพิจารณาจากสัดส่วนของสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ พบว่า เมื่อเทียบกับจำนวน สมาชิกสภาประเภทที่ 2 (พ.ศ.2500) นั้นมีจำนวนเพิ่มราว 1 เท่าตัว คือจาก 122 เป็น 240 คน โดย สมาชิกในสัดส่วนของทหารบกเพิ่มขึ้นจาก 74 นาย เป็น 100 นาย หรือเพิ่ม 36 นาย ขณะที่จำนวน สมาชิกที่เพิ่มมากที่สุดเป็นสายพลเรือน คือจากสมาชิกสภาประเภทที่ 2 (พ.ศ.2500) ได้รับแต่งตั้ง 16 คน ครั้งนี้เพิ่มเป็น 60 คน คือเพิ่ม 44 คน ส่วนทหารอากาศจาก 15 นาย เป็น 26 นาย เพิ่ม 11 นาย ทหารเรือจาก 14 นาย เป็น 26 นาย เพิ่ม 12 นาย ตำรวจจาก 3 นาย เป็น 18 นาย เพิ่ม 15 นาย การ เปรียบเทียบการแต่งตั้งสมาชิกสภาทั้ง 2 ชุดนี้ ซึ่งสมาชิกสภาประเภทที่ 2 (พ.ศ.2500) เป็นผลของการ รัฐประหารปี 2500 ส่วนสมาชิกสภาร่างรัฐธรรมนูญ เป็นผลของการรัฐประหารปี 2501 แสดงให้เห็น ว่า การรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติปี 2501 ยังคงเป็นบทบาทสำคัญของฝ่ายทหารบกเช่นเดิม ดังจะเห็น ได้ว่าจำนวนสมาชิกสายทหารบกมีเกือบ 50 เปอร์เซ็นต์ของจำนวนสมาชิกทั้งหมด และการแต่งตั้งใน ครั้งนี้ทหารบกยศระดับพันตรีได้รับการแต่งตั้งเข้ามาถึง 20 นาย ในขณะที่ครั้งก่อนนั้น ไม่มีนายทหาร ระดับยศพันตรีได้รับการแต่งตั้งเลยแม้คนเดียว ซึ่งหมายความว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์และคณะ

ปฎิวัติ สามารถแจกจ่ายหน้าที่และผลประโยชน์ให้แก่เกษตรกรที่สำคัญๆ ของกองทัพปกได้อย่างกว้างขวางที่สุด

ตารางที่ 2 สมาชิกสภาาร่างรัฐธรรมนูญ (แต่งตั้งวันที่ 3 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502)

	ทหารบก	ทหาร อากาศ	ทหารเรือ	ตำรวจ	พลเรือน
จอมพล	1	-	-	-	-
พลเอก/พลอากาศเอก/พลเรือเอก/พลตำรวจเอก	6	2	1	2	-
พลโท/พลอากาศโท/พลเรือโท/พลตำรวจโท	15	2	2	1	-
พลตรี/พลอากาศตรี/พลเรือตรี/พลตำรวจตรี	16	5	12	6	-
พลจัตวา/พลอากาศจัตวา/พลเรือจัตวา/ พลตำรวจจัตวา	12	-	3	2	-
พันเอก/นาวาอากาศเอก/นาวาเอก/พันตำรวจเอก	29	8	4	6	-
พันโท/นาวาอากาศโท/นาวาโท/พันตำรวจโท	11	5	3	1	-
พันตรี/นาวาอากาศตรี/นาวาตรี/พันตำรวจตรี	20	4	2	-	-
รวม 240 คน	110	26	26	18	60

ที่มา: เจงนับจากรายชื่อที่ปรากฏใน ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517)

(กรุงเทพฯ: กลุ่มธุรกิจเสรี, 2517), หน้า 926-930.

หมายเหตุ:

1. แม้ว่าทหารบางนายจะเป็นทหารนอกราชการแล้ว เช่น จอมพลผิน ชุณหะวัณ พลตรีประมาธ อติเรก สาร พลเรือตรีถวัลย์ ชำรงนาวาสวัสดิ์ พลอากาศโทมูณี มหาสันทนะ เวชยันต์รังสฤษฎ์ ฯลฯ แต่ก็เจงนับในฐานะมียศทางทหาร ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นภาพสะท้อนของการสามารถประสานการสนับสนุนและผลประโยชน์จากทหารกลุ่มต่างๆ นั่นเอง ส่วนตำรวจหลายนายนั้นเห็นได้ว่าเป็นนายทหารที่ย้ายมา เช่น พลตำรวจเอกไสว ไสวแสนยากร พลตำรวจโทประเสริฐ รุจิรวงศ์

2. ผู้ที่จะได้ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีจะไม่มีชื่อเป็นสมาชิกสภาาร่างรัฐธรรมนูญ

3. สมาชิกพลเรือนส่วนใหญ่เป็นข้าราชการประจำ มีนักหนังสือพิมพ์ เช่น ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายมาลัย ชูพินิจ นายสมัย เรืองไกร นักการเมือง เช่น นายสงวน จันทรสาขา นายสุกิจ นิมมานเหมินท์ พ่อค้านักธุรกิจ เช่น นายบรรเจิด ชลวิจารณ์ นายพงษ์สวัสดิ์ สุริโยทัย

อย่างไรก็ตาม ด้วยการมีจำนวนสมาชิกที่เพิ่มขึ้นราวหนึ่งเท่าตัว ก็ส่งผลให้สมาชิกในสายกองทัพอากาศและกองทัพเรือเพิ่มขึ้นด้วย โดยครั้งนี้ สมาชิกกองทัพอากาศและสมาชิกสายกองทัพเรือมีอัตราส่วนต่อสมาชิกสายกองทัพบกเป็น 1 ต่อ 4 ส่วนสมาชิกสายตำรวจนั้นเพิ่มขึ้นอย่างมากเป็น 1 ต่อ 8 ของกองทัพบก การที่สมาชิกสายตำรวจมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นนี้ แสดงว่ากลุ่มสี่เสาเทเวศร์ของจอมพลสฤษดิ์สามารถกำจัดสายอำนาจของพลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ อธิปไตยกรมตำรวจเดิมได้อย่างราบคาบแล้ว และสร้างฐานสนับสนุนคนเพิ่มมากขึ้นจากนายตำรวจ นอกจากนี้ แม้สมาชิกสายพลเรือนจะมีมากที่สุด ก็มีสมาชิกราวครึ่งหนึ่งของสมาชิกสายทหารบก แต่ก็กล่าวได้ว่า เป็นการประมวลเอาข้าราชการระดับสูงของหน่วยงานภาครัฐต่างๆ มาไว้ในสภาแห่งนี้ และสมาชิกสายพลเรือนเหล่านี้จะแสดงตนเป็นผู้ชำนาญการพิเศษด้านต่างๆ มากกว่าที่จะแสดงทัศนทางการเมืองที่ขัดแย้งต่อรัฐบาล โดยสรุป สภาว่างรัฐธรรมนูญก็คือสภาข้าราชการระดับสูงของประเทศไทยนั่นเอง ภายใต้การกำกับของคณะปฏิวัติที่นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธรรมนูญ และสภาว่างรัฐธรรมนูญชุดนี้จะดำรงอยู่ต่อเนื่องเป็นเวลาประมาณ 9 ปีครึ่ง โดยสิ้นสุดสภาพลงเมื่อมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.2511 ในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธรรมนูญ ได้รับแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรีในวันที่ 9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502 ในวันถัดมาก็ประกาศตั้งคณะรัฐมนตรี ซึ่งรวมตำแหน่งนายกรัฐมนตรีด้วย ก็มีเพียง 15 ตำแหน่ง 14 คนเท่านั้น โดยมีเพียงจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เพียงคนเดียวที่ดำรงตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ขณะที่นายทหารชั้นผู้นำของคณะปฏิวัติอีก 2 นายก็ได้รับตำแหน่งรัฐมนตรี คือ พลเอกประภาส จารุเสถียร ยังคงเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และ พลตรีพงษ์ ปุณณกันต์ ยังคงเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม โดยนัยทางการเมืองนี้จอมพลถนอม (พลเอก) ก็ถูกวางอันดับเป็นอันดับรองจากจอมพลสฤษดิ์ และในคณะรัฐบาลนี้แม้จะมีรองนายกรัฐมนตรี 2 คน อีกคนคือ พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ซึ่งภารกิจสำคัญคือช่วยดูแลด้านการต่างประเทศ หากทว่าในการจัดอันดับนั้น จอมพลถนอม (พลเอก) จะดำรงสถานะเป็นรองนายกรัฐมนตรีอันดับที่ 1 ด้วยเมื่อใดก็ตามที่จอมพลสฤษดิ์ไม่อยู่ ไม่ว่าจะป่วย หรือติดราชการขังที่ต่างๆ จอมพลถนอม (พลเอก) จะปฏิบัติหน้าที่รักษาการนายกรัฐมนตรีและเป็นประธานในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีเสมอมา

การที่รัฐมนตรีในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธรรมนูญ ไม่มีนายทหารเรือและทหารอากาศด้วยเลขนั้น ยังเป็นการเน้นย้ำในประเด็นเรื่องการรัฐประหารทั้งสองครั้งนั้นว่าเป็นเรื่องของฝ่ายกองทัพบก และอีกส่วนหนึ่งนั้นเป็นเพราะนายทหารระดับสูงทั้งของกองทัพอากาศและกองทัพเรือต่างสนับสนุนรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามจนนาทีสุดท้าย ดังนั้น เท่ากับว่า เมื่อการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ อันหมายถึงของกองทัพบกส่วนสี่เสาเทเวศร์ บรรลุความสำเร็จ นายทหารอากาศ

และทหารเรือระดับสูงจำนวนมากจึงถูกปลดออกจากประจำการ หรือให้ไปอยู่ในตำแหน่งที่ไม่มีอำนาจหน้าที่อะไร เช่น ที่ปรึกษากองทัพ หรือ สํารองราชการตามหน่วยต่างๆ

รัฐมนตรีพลเรือนอีก 10 คนนั้น กล่าวได้ว่าเป็นผู้ชำนาญการที่เป็นข้าราชการระดับสูง นอกจาก กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ รองนายกรัฐมนตรี แล้ว ยังมี นายโชติ คุณะเกษม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง นายถนัด คอมันตร์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ นายสวัสดิ์ มหาผล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร พระยาอรรถการีย์นิพนธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ นายสุนทร หงส์ลดารมภ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ พระประภาสสหกรณ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสหกรณ์ พระบาราสนราดรุ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข และนายบุญย์ เจริญไชย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม

การที่จำนวนรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ “มีจำนวนน้อยกว่าที่เคยปฏิบัติกันมา เพราะมีแต่ตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการล้วนๆ โดยเฉพาะแล้ว ก็ให้เห็นได้ว่ามีหลายท่านซึ่งเคยผ่านงานในหน้าที่เช่นนั้นมาก่อนเป็นอันดี แต่ก็มีอีกหลายท่านที่ยังใหม่ต่อตำแหน่งดังกล่าว หากแต่เป็นผู้ทรงคุณวุฒิในด้านอื่นๆ รวมทั้งมิได้มีเกียรติประวัติอันมัวหมองในทางการเมืองหรือตำแหน่งราชการประจำมาก่อนแต่อย่างใด ซึ่งสอดคล้องกับข่าวที่เคยมีการเปิดเผยมาก่อนว่า หัวหน้าคณะปฏิวัติ หรือหัวหน้ารัฐบาลคนปัจจุบัน จะพยายามเลือกเฟ้นบุคคลที่อยู่ในฐานะอันประชาชนจะพึงให้ความนิยมเชื่อถือ เข้าดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีให้มากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้”¹⁶⁴ จำนวนรัฐมนตรีที่น้อยเป็นภาพสะท้อนถึงวิถีคิดว่าด้วยการรวมศูนย์อำนาจตัดสินใจเพื่อความฉับไวโดยมีกลไกระบบราชการและหน่วยงานกรมกองเป็นผู้สนับสนุนการดำเนินงาน และปลายปี พ.ศ.2506 รัฐมนตรีทุกคนของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์จะยังคงสืบเนื่องเป็นรัฐมนตรีชุดใหม่ของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร

สำหรับจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) แล้ว จากที่ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในช่วง 9 เดือน 20 วันที่ผ่านมาในปี พ.ศ.2501 ก็ทำให้สถานการณ์ของการเป็นหมายเลข 2 รองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ในยุคสมัยคณะปฏิวัติเป็นสิ่งที่ไม่อาจปฏิเสธได้มากยิ่งขึ้น และแม้แต่พลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้นำที่สำคัญของกลุ่มคณะทหารนี้ก็ตามก็ยังคงมีสถานการณ์ทางการเมืองอยู่อันดับรองจากจอมพลถนอม (พลเอก) หากทว่าจอมพลสฤษดิ์เองก็ควรจะตระหนักดีในบทบาททางการเมืองที่สูงเด่นมากขึ้นของจอมพลถนอม (พลเอก) ดังนั้น จึงควบคุมกำลังอำนาจทางทหารที่แท้จริงของจอมพลถนอม (พลเอก) โดยการให้พ้นจากตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ให้ไปดำรงตำแหน่งรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2502 เป็นต้นไป อันเป็นตำแหน่งที่ไม่มีหน่วยกำลังรบอยู่ในการบังคับบัญชา แต่เป็นตำแหน่งเชิงสัญลักษณ์

¹⁶⁴ ประจวบ ทองอุไร, “รัฐบาลใหม่,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 5,35(15 กุมภาพันธ์ 2502): 2.

แห่งกองทัพไทยและมีหน้าที่ประสานเหล่าทัพต่างๆ และประสานกับฝ่ายการเมืองเป็นสำคัญ ซึ่งเท่ากับว่าจอมพลถนอม (พลเอก) ได้หลุดออกจากส่วนของกองทัพบกที่เป็นรากฐานทางอำนาจในการเมืองไทยนั่นเอง

ด้วยเหตุดังกล่าวนี้ บทบาทของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) นับตั้งแต่ต้นยุคสมัยคณะปฏิวัติเป็นต้นมา จึงเป็นบทบาททางการเมืองในฐานะผู้นำฝ่ายทหารที่มุ่งเน้นเรื่องความมั่นคงแห่งชาติ หากทว่าด้วยสภาวะที่อยู่ในบริบทของการที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ปรารถนาที่จะให้เรียกตำแหน่งตนเองว่า “ผู้บัญชาการทหารสูงสุด” มากกว่าที่จะให้เรียกขานกันว่าเป็น ผู้บัญชาการทหารบก และผู้บัญชาการทหารสูงสุด นับตั้งแต่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้เมื่อวันที่ 27 กันยายน พ.ศ.2500¹⁶⁵ หรือหลังรัฐประหารปี 2500 เพียง 11 วัน และต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งรัฐบาลสมัยปฏิวัติตามธรรมนูญการปกครองปี พ.ศ.2500 ฝ่ายโฆษกประจำสำนักนายกรัฐมนตรีก็จะระบุตำแหน่งของผู้นำทหารและการเมืองนี้ว่า “ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี และผู้บัญชาการทหารสูงสุด” ดังนั้น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นรองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด จึงได้รับผลของการส่งเสริมสถานภาพของตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดนี้ไปด้วย เพราะตลอดสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี เป็นระยะเวลาเกือบ 5 ปีนั้น (9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502-8 ธันวาคม พ.ศ.2506) บ่อยครั้งที่จอมพลถนอม (พลเอก) จะต้องปฏิบัติหน้าที่รักษาราชการนายกรัฐมนตรี และรักษาราชการผู้บัญชาการทหารสูงสุด อันเท่ากับคุณสมบัติเป็น “ตัวตายตัวแทน” ทางการเมืองและการทหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ แต่โดยสภาพความเป็นจริงแล้ว จอมพลถนอม (พลเอก) แทบไม่มีกำลังอำนาจทหารแต่อย่างใด ซึ่งตรงกันข้ามกับจอมพลสฤษดิ์ที่มีกำลังอำนาจที่แท้จริง ทั้งในฐานะผู้นำรัฐประหารทั้งสองครั้ง ในฐานะผู้คุมกำลังกองทัพบกโดยเป็นผู้บัญชาการทหารบกมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2497 และเป็นผู้รักษาราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจตั้งแต่กลางปี 2502 ซึ่งตำแหน่งต่างๆ

¹⁶⁵ “ประกาศ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,83(1 ตุลาคม 2500): 1385-1386. มีเนื้อหาในประกาศว่า “โดยที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้เคยรับหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในตำแหน่งสำคัญมาแล้วหลายตำแหน่ง และได้เคยดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการฝ่ายทหาร ในขณะที่ประกาศสถานการณ์ฉุกเฉินมาแล้วเป็นที่เรียบร้อย ได้รับความนิยมนับถือจากประชาชนเป็นอันมาก ทั้งเป็นที่ประจักษ์ชัดว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ และมีความปรีชาสามารถ บำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติเป็นอเนกประการ และโดยที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้ขอให้พ้นจากตำแหน่งผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร โดยมอบหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินให้แก่คณะรัฐมนตรีเพื่อบริหารราชการตามวิถีทางรัฐธรรมนูญแล้ว ... จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าแต่งตั้งให้จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุดอีกตำแหน่งหนึ่ง ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป” ประกาศ ณ วันที่ 27 กันยายน พุทธศักราช 2500 เป็นปีที่ 12 ในรัชกาลปัจจุบัน ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ นายพจน์ สารสิน นายกรัฐมนตรี

เหล่านี้ จอมพลสฤษดิ์ได้ครอบครองไว้กระทั่งถึงแก่อสัญกรรม ขณะที่เมื่อจอมพลถนอม กิตติขจร ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดสืบต่อจากจอมพลสฤษดิ์ จากการสำรวจข่าวหนังสือพิมพ์ในช่วงทศวรรษแห่งการดำรงอำนาจทางการเมืองและการทหารนี้ โดยทั่วไปจะเรียกว่า “จอมพลถนอม กิตติขจร นายกรัฐมนตรี” เพียงอย่างเดียวมากกว่าที่จะมีตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุดพุ่งเข้ามาด้วยเหมือนเช่นจอมพลสฤษดิ์ ยกเว้นในปีแรกของการดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีนี้ เพราะปีนั้นเป็นปีที่จอมพลถนอมดำรงตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารบกด้วย จึงมีกำลังอำนาจที่แท้จริงที่พอจะเรียกได้ว่าเป็น “ผู้บัญชาการทหารสูงสุด”

หากพิจารณาประเด็นที่ว่า ในกลุ่มผู้นำทหารทรานกั้นหรือไม่ว่า จอมพลสฤษดิ์ ๒๖ พรรษา จะมีอายุได้อีกไม่กี่ปีข้างหน้า หรือจะ “ตายวันตายพรุ่ง” ได้ตลอดเวลา¹⁶⁶ เรื่องนี้กล่าวได้ว่าเป็นที่ทราบกันในวงในทหาร เพราะหลังการผ่าตัดจอมพลสฤษดิ์ที่โรงพยาบาลวอลเตอร์รีด สหรัฐฯ นายแพทย์ไทยก็ได้แจ้งตามรายงานที่ได้รับแก่นายทหารผู้ช่วยจอมพลสฤษดิ์ ว่าจอมพลสฤษดิ์ “ไม่น่าจะมีชีวิตเกินห้าปี”¹⁶⁷ และคณะแพทย์ฝ่ายสหรัฐฯก็ได้หวังว่าจอมพลสฤษดิ์ต้องปฏิบัติตามคำสั่งแพทย์อย่างเคร่งครัดในอนาคต เช่นเรื่องการดื่มเครื่องดื่มแอลกอฮอล์ การทานอาหาร และการออกกำลังกาย การควบคุมน้ำหนัก อย่างไรก็ตาม อีกหนึ่งเดือนกว่าต่อมา รัฐมนตรีการต่างประเทศสหรัฐฯ จอห์น ฟอสเตอร์ ดัลเลส (John Foster Dulles) ได้ประเมินถึงสภาพการณ์ด้านสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ตามที่คณะแพทย์ได้วินิจฉัย และได้แจ้งให้แก่สถานเอกอัครราชทูตสหรัฐฯในประเทศไทยได้ทราบว่า “ในเวลาี่ ไม่มีเหตุผลที่จะคิดไปว่าจอมพลสฤษดิ์ไม่สามารถเป็นผู้นำทางการเมืองและการทหารเมื่อกลับสู่ประเทศไทย”¹⁶⁸ จากการประเมินผลด้านสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ว่ายังสามารถเป็นผู้นำทางการเมืองและการทหารของประเทศไทยได้ต่อไป แม้อาจมีข้อจำกัดถึงระยะเวลาแห่งชีวิตที่เหลืออยู่ของจอมพลสฤษดิ์ในอนาคตข้างหน้าก็ตาม โดยฝ่ายสหรัฐฯนิยามสถานภาพของ

¹⁶⁶ David A. Wilson, “Thailand: A New Leader,” *Asian Survey* 4: 2(February 1964):711. วิลสันกล่าวว่า “Since he had been in fragile health for many years his death was not a surprise.”

¹⁶⁷ “Telegram From the Department of State to the Embassy in Thailand, February 17, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, p. 985. “Sarit unlikely live longer than five years.”

¹⁶⁸ “Instruction From the Department of State to the Embassy in Thailand, March 26, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, p. 985. “Given these precaution, there appears at this time to be no reason to assume that Sarit cannot serve as an active political and military leader upon his return to Thailand.”

จอมพลสฤษดิ์ว่า “เป็นผู้นำที่แท้จริงที่ไม่มีตำแหน่ง”¹⁶⁹ ของประเทศ ดังนั้น ฝ่ายสหรัฐฯจึงเริ่มปฏิบัติการที่จะใช้โอกาสที่จอมพลสฤษดิ์พักผ่อนรักษาตัวอยู่ที่สหรัฐฯนี้ สรุปรายชื่อสถานการณ์ของปัญหาคอมมิวนิสต์โลกและภูมิภาคอินโดจีน การต่อสู้เพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ของฝ่ายโลกเสรี เพื่อโน้มน้าวให้จอมพลสฤษดิ์เห็น “ภัย” คอมมิวนิสต์และเห็น “ประโยชน์” จากภัยคอมมิวนิสต์นี้ โดยเฉพาะงบประมาณช่วยเหลือด้านการทหารและการส่งเสริมเศรษฐกิจจากรัฐบาลสหรัฐฯ¹⁷⁰

ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ๖ รัชต์ ช่วงเวลาเกือบ 5 ปี (9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502-8 ธันวาคม พ.ศ.2506) ที่จอมพลสฤษดิ์มีอำนาจเบ็ดเสร็จทางการเมืองและการทหาร-ตำรวจนั้น บทบาททางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) เป็นบทบาทอันดับรองที่ปฏิบัติตามคำสั่งของจอมพลสฤษดิ์และมติคณะรัฐมนตรี โดยจะไม่เห็นการวิพากษ์วิจารณ์ต่อผู้นำทั้งในเรื่องพฤติกรรมส่วนตัว (เช่นการมีภรรยาบ่อยจำนวนมาก) และปัญหาบทบาททางสาธารณะ (ปัญหาการเงินในกองสลากกินแบ่งรัฐบาล) หรือต่อแนวคิดการทำงานของผู้บริหารหรือรัฐบาล และไม่ปรากฏว่าการให้สัมภาษณ์หรือการปฏิบัติตนของจอมพลถนอม (พลเอก) ในฐานะรองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และประธานคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ จะได้รับคำตำหนิหรือวิพากษ์วิจารณ์จากจอมพลสฤษดิ์ในที่สาธารณะ อันหมายความว่าจอมพลสฤษดิ์ไม่แสดงออกถึงความระแวงว่าจอมพลถนอม (พลเอก) จะเป็นคู่แข่งทางอำนาจหรือโค่นล้มอำนาจของตนเองแต่อย่างใด หากเป็นนายทหารที่จงรักภักดีต่อตนเองอย่างเสมอต้นเสมอปลาย

นอกจากนี้ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ยังอยู่ในฐานะรองนายกรัฐมนตรีคนที่ 1 ที่ต้องทำหน้าที่รักษาราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เนื่องจากจอมพลสฤษดิ์เจ็บป่วยต้องพักรักษาตัว ดังเหตุการณ์ 3 ครั้งใหญ่ ได้แก่ ครั้งแรก ต้นสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ เมื่อจอมพลสฤษดิ์เข้า

¹⁶⁹ “Memorandum From the Acting Secretary of State to the President, May 2, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, p. 995-996. “Sarit is Thailand’s chief leader, in fact but not in title. He publicly opposes Communism and supports the Southeast Asia Treaty Organization. However, he and his colleagues have been susceptible to leftist pressures in Thailand and are not well informed regarding the methods of international Communism, particularly the popular front technique.”

¹⁷⁰ “Telegram From the Embassy in Thailand to the Department of State, April 11, 1958,” *Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia*, p. 987. เอกอัครราชทูตสหรัฐฯประจำประเทศไทย ยู. อเล็กซิส จอห์นสัน (U. Alexis Johnson) ได้เป็นผู้เริ่มแนะนำปฏิบัติการนี้แก่รัฐบาลสหรัฐฯ โดย “I strongly recommend we seize opportunity, particularly during his stay in Florida, informally and adroitly to brief him on results efforts in other countries to work with and “use” their internal Communist movements.” ซึ่งเอกสารของฝ่ายสหรัฐฯหลังจากนี้มา จะเห็นการปฏิบัติการ โน้มน้าวและเสนอประโยชน์ให้แก่ฝ่ายไทยผ่านจอมพลสฤษดิ์มากขึ้นเป็นลำดับ

รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้ไม่กี่วัน ปลายเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.2502 นั้น จอมพลสฤษดิ์ก็ต้องเข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลพระมงกุฎฯ โดย “ผ่าตัดอเมริกาครั้งก่อน ผ่าท้องด้านซ้าย ครั้งนี้ผ่าตัดด้านขวา ขาวประมาณ 15 นิ้ว เป็นการผ่าตัดเปลี่ยนระบบเดินของโลหิตไม่ให้ผ่านตับมาก”¹⁷¹ ครั้งนี้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ต้องรักษาราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีราวเดือนกว่า ส่วนครั้งที่สองเป็นเหตุการณ์เดือนธันวาคม พ.ศ.2503 ซึ่งข่าวแจ้งว่า “จอมพลสฤษดิ์ป่วยเป็นไข้หวัด 2-3 วันมาแล้วมีอาการอึดอัดหายใจไม่ไคร่ ออก แพทย์แนะนำให้พักการทำงานลงบ้าง และให้อยู่นิ่งๆ”¹⁷² ภาวะเจ็บป่วยครั้งนี้ทำให้จอมพลสฤษดิ์ไม่อาจมาเป็นประธานในที่ประชุมคณะรัฐมนตรีได้ ต้องพักผ่อนอยู่ที่บ้านพักรับรองแหลมแท่น เขาสามมุก ชลบุรี จึงให้จอมพลถนอม (พลเอก) เป็นประธานในที่ประชุมแทน และการเจ็บป่วยครั้งนี้ร่วมหนึ่งเดือนก็เป็นปัจจัยให้จอมพลสฤษดิ์คิดค้นวิธควบคุมการดำเนินงานของตนเองใหม่ได้ คือ ส่งงานมายังกรุงเทพฯ โดย “พูดโทรศัพท์ทางไกลส่งงานมาโดยตรง” และในระยะต่อมา เมื่อจอมพลสฤษดิ์ต้องพักรักษาตัวที่บ้านพักรับรอง จัง หวัดชลบุรี บ่อยขึ้น ก็จะให้คณะรัฐมนตรีเดินทางไปประชุมที่นั่นแทนการประชุมที่ทำเนียบรัฐบาล และในครั้งที่สามอันเป็นครั้งสุดท้ายก่อนถึงแก่อสัญกรรมนี้ ตั้งแต่ต้นเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2506 ที่จอมพลสฤษดิ์เริ่มป่วย จอมพลถนอม (พลเอก) จึงต้องปฏิบัติหน้าที่รักษาราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอีกครั้งเป็นระยะๆ โดยการประชุมคณะรัฐมนตรี (มีทุกวันอังคาร) จอมพลสฤษดิ์ให้ย้ายไปประชุมที่บ้านรับรองแหลมแท่น ชลบุรี¹⁷³ แม้กระนั้นในการประชุมครั้งที่ 47/2506 วันอังคารที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2506 จอมพลสฤษดิ์ก็ยังไม่อาจเป็นประธานในที่ประชุมได้ โดยต้องให้จอมพลถนอม (พลเอก) ดำเนินการเป็นประธานการประชุมแทน และในการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งต่อมา ครั้งที่ 48/2506 วันอังคาร

¹⁷¹ สจข. ก/ป7/2502/สร.1.1 สยามนิกร(27 กุมภาพันธ์ 2502).

¹⁷² สจข. ก/ป7/2503/สร.1.1 ชาวไทย(8 ธันวาคม 2503); ไท(14 ธันวาคม 2503); สยามนิกร(31 ธันวาคม 2503).

¹⁷³ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 42/2506, วันอังคารที่ 22 ตุลาคม 2506. ครั้งนี้จอมพลสฤษดิ์ป่วยไม่เข้าประชุมที่ทำเนียบรัฐบาล; ครั้งที่ 43/2506, วันอังคารที่ 29 ตุลาคม 2506. จอมพลสฤษดิ์เป็นประธานการประชุมที่ทำเนียบรัฐบาล; ครั้งที่ 44/2506, วันอังคารที่ 5 พฤศจิกายน 2506. จอมพลสฤษดิ์ป่วย ไม่เข้าประชุมที่ทำเนียบรัฐบาล; ครั้งที่ 45/2506, วันอังคารที่ 12 พฤศจิกายน 2506. จอมพลสฤษดิ์เป็นประธานการประชุมที่บ้านรับรองแหลมแท่น ชลบุรี; ครั้งที่ 46/2506, วันอังคารที่ 19 พฤศจิกายน 2506. จอมพลสฤษดิ์เป็นประธานการประชุมที่บ้านรับรองแหลมแท่น ชลบุรี; ครั้งที่ 47/2506, วันอังคารที่ 26 พฤศจิกายน 2506. จอมพลสฤษดิ์ป่วย ไม่เข้าร่วมประชุมที่บ้านรับรองแหลมแท่น ชลบุรี; ครั้งที่ 48/2506, วันอังคารที่ 3 ธันวาคม 2506. จอมพลสฤษดิ์ป่วย ไม่เข้าประชุมที่ทำเนียบรัฐบาล.

ที่ 3 ธันวาคม 2506 คณะรัฐมนตรีประชุมกันที่ทำเนียบรัฐบาล อันหมายความว่า อาการป่วยของจอมพลสฤษดิ์เองนั้นน่าจะอยู่ในระดับที่รุนแรงแล้ว ซึ่งนี่คือการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งสุดท้ายที่จอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ยังดำรงชีวิตอยู่ แต่ก็ไม่อาจปฏิบัติงานใดๆ ได้อีกต่อไป บทบาททางการเมืองและการบริหารจึงตกอยู่แก่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) โดยปริยาย

ในกรณีจอมพลถนอม (พลเอก) นี้จะเห็นภาพชัดมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับกรณีของพลเอกประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ที่จอมพลสฤษดิ์ค่อนข้างระแวงมากกว่า (ดูตอนที่ 3.2.3) โดยในกลางปี พ.ศ.2506 เป็นที่น่าสังเกตว่าจอมพลสฤษดิ์ได้ประกาศตั้งให้นายทวี แรงขำ อธิบดีรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยในสมัยรัฐบาลนายพจน์ สารสิน ปี พ.ศ. 2500 และในสมัยรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ปี พ.ศ.2501 ให้มาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยอีกครั้งเมื่อวันที่ 28 มิถุนายน พ.ศ.2506 ในกรณีนี้ หากพิจารณาจากแนวความคิดของจอมพลสฤษดิ์เกี่ยวกับบทบาทรัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างๆ ที่มุ่งหวังให้อำนาจรวมศูนย์ ให้มีคณะรัฐมนตรีที่มีจำนวนไม่มาก เพื่อความคล่องตัวในด้านการบริหารและการตัดสินใจ ดังนั้น ตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงของกระทรวงต่างๆ จึงไม่เคยมีในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ (ยกเว้นกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติที่ตั้งขึ้นมาใหม่ในปีสุดท้ายของรัฐบาล ซึ่งก็มาจากแนวความคิดว่าด้วยการรวมศูนย์อำนาจสั่งการและเพื่อการประสานงานที่รวดเร็วของกระทรวงต่างๆ นั้นเอง และมีการแต่งตั้งรัฐมนตรีวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ.2506 โดยจอมพลสฤษดิ์ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงนี้เอง และมีรัฐมนตรีช่วยอีก 5 คน ซึ่ง 4 นั้นเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอยู่แล้วคือ กระทรวงสำนักนายกรัฐมนตรี-มหาดไทย-คลัง-ต่างประเทศ โดยมีรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงอีกหนึ่งคนที่ได้รับแต่งตั้งเข้ามาใหม่) ดังนั้น การแต่งตั้งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงให้มาช่วยงานพลเอกประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยนี้เพียงกระทรวงเดียวจากทั้งหมด 12 กระทรวงเดิม¹⁷⁴ น่าจะแสดงนัยสำคัญของปัญหาความเชื่อมั่นของจอมพลสฤษดิ์ นายกรัฐมนตรี ต่อการปฏิบัติหน้าที่ของพลเอกประภาส จารุเสถียร ซึ่งหนึ่งในปัญหาอันสำคัญของ

¹⁷⁴ สจข. ก/ป7/2503/สร.1.1 พิมพ์ไทย(26 กุมภาพันธ์ 2503). ในปี 2503 หรือขึ้นปีที่ 2 ของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ แม้จอมพลสฤษดิ์จะกล่าวว่าจำนวนคณะรัฐมนตรีที่มี 13 คนนั้น ตนเอง “ชอบเท่าที่มีอยู่แล้ว” เพราะเป็น “เลขดี” แต่ก็กล่าวถึงการมีรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงด้วย ที่ดูจะเน้นไปที่กระทรวงมหาดไทยของพลเอกประภาส ดังที่จอมพลสฤษดิ์ให้สัมภาษณ์ว่า “เนื่องจากเห็นกระทรวงต่างๆ มีงานมาก จึงให้เจ้ากระทรวงพิจารณาตั้งได้ แต่ก็ไม่มีกระทรวงใดๆ ยื่นข้อเสนอเลย ในสายตาของจอมพลสฤษดิ์เห็นว่า งานของกระทรวงมหาดไทยมีมาก จึงพร้อมที่จะสนับสนุนในการตั้งเพิ่ม แต่รัฐมนตรีมหาดไทยก็ไม่เคยกล่าวถึงเรื่องนี้” และในอีก 3 ปีถัดต่อมา การที่จอมพลสฤษดิ์แต่งตั้งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทยขึ้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า จอมพลสฤษดิ์ปรารถนาที่จะแต่งตั้งบุคคลไป “แบ่งเบางาน” และ “แบ่งอำนาจ” ของพลเอกประภาสที่กระทรวงมหาดไทยมาตั้งนานแล้วนั่นเอง

กระทรวงมหาดไทยนี้คือปัญหาที่ไม่อาจดูแลเรื่อง “หุมราคาแพง” มาเป็นเวลานาน และในที่สุด จอมพลสฤษดิ์ “ก็ได้ใช้อำนาจด้วยความชอบธรรมสั่งระงับการแสวงหาผลประโยชน์ในทางที่ไม่ถูกต้องไม่ควรของคนกลางในกิจการค้าเนื้อสัตว์ ซึ่งได้ก่อความเดือดร้อนแก่ประชาชนชาวกรุงเทพฯ มาเป็นเวลาปีเศษนั้นเสีย หลังจากที่เสียงร่ำร้องขอความเมตตาปราณีและความช่วยเหลือจากประชาชน ไปยังผู้รับผิดชอบในงานค้าเนื้อสัตว์โดยตรง ไม่ได้ได้รับความสนใจแต่ประการใด ก็เป็นธรรมดาที่ประชาชนทั่วไปจักต้องรู้สึกชอบคุณท่านนายกรัฐมนตรี และเพิ่มความเชื่อถือไว้วางใจในตัวท่านยิ่งขึ้น” และกรณีหุมราคาแพงนี้ จอมพลสฤษดิ์ก็เล่าว่า “ดี (พลเอกประภาส - ผู้เขียน) เขาก็หาว่า เราคนเดียว อย่างว่าลูกน้องเขาโกง ดีเขาก็บอกว่าก็เท่ากับว่าเขาเหมือนกัน ผม (จอมพลสฤษดิ์ - ผู้เขียน) ก็บอกว่าไม่ใช่ขง้งาน ว่าลูกน้องต่างหาก เพราะรัฐมนตรีจะไปรู้รายละเอียดอะไร”¹⁷⁵ ซึ่งในฐานะที่พลเอกประภาส จารุเสถียร ก็ถูกกล่าวถึงในฐานะผู้มีชื่อที่อาจสืบทอดตำแหน่งทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ได้อีกคนหนึ่งนั้น กล่าวได้ว่าจากกรณีปัญหาหุมราคาแพง และข่าวคราวเรื่องคอร์ปชั่นในกระทรวงมหาดไทยที่พลเอกประภาสดูแลอยู่ ก็กลายเป็นปัจจัยภาพลักษณ์เชิงลบของพลเอกประภาสต่อสื่อมวลชนและสาธารณชนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ และในด้านกลับกัน ก็ยังทำให้ภาพลักษณ์ทางการเมืองที่ “ซื่อสัตย์” ของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) มีน้ำหนักมากขึ้นบนตัวบุคคลของฝ่ายทหารที่กุมอำนาจอยู่ในขณะนั้น ที่มีตัวเลือกไม่มากนักสำหรับการขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี¹⁷⁶

6) การขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี

งานเขียนของ “913” (นามปากกาของ สว่าง ลานเหลือ) นักหนังสือพิมพ์ในขณะนั้น เรื่อง “นายกรัฐมนตรีคนซื่อ”¹⁷⁷ ที่เล่าภูมิหลังประวัติของจอมพลถนอม กิตติขจร ตั้งแต่เกิดกระทั่งได้

¹⁷⁵ ประหยัด ศ. นาคะนันท, “วิสามันตสำนัก,” *สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์* 9,26(23 ธันวาคม 2505): 5-6.

¹⁷⁶ David A. Wilson, “Thailand: A New Leader,” *Asian Survey* 4,2(February 1964):711. วิลสันวิเคราะห์ว่า “Thus speculation turns to the various military men among his immediate subordinates who may seek with or without success to gain the position of Prime Minister. There are several possible candidates for this role but the imponderables are such as to make prediction a fraud.”

¹⁷⁷ สจข. ก/ป7/2505/บ.13 ประวัติบุคคลสำคัญ. ต่อมาจะมีการปรับปรุงและเพิ่มเติมเนื้อหากระทั่งถึงการแต่งตั้งจอมพลถนอมเป็นนายกรัฐมนตรีและการแถลงนโยบายของรัฐบาลในต้นเดือนมกราคม 2507 โดยจัดพิมพ์เป็นหนังสือออกมาในช่วงต้นปี 2507 นั้น ในชื่อหนังสือ 913, (สว่าง ลานเหลือ), *จอมพลถนอม นายกฯ คนซื่อ* (2507). ส่วนหนังสือที่ให้ภูมิหลังประวัติและบทบาททางการเมืองและการทหารของจอมพลถนอมที่ดูจะมีเนื้อหาละเอียดเล่มแรกๆ คือ ไทยน้อย - รุ่งโรจน์ ณ นคร, *นายกรัฐมนตรีคนที่ 11 กับ 3 ผู้นำปฏิวัติ* (2502). เป็นประวัติ

เป็นนายกรัฐมนตรีในปี พ.ศ.2501 ซึ่งเป็นการเจาะลึกข้อมูลภูมิหลังประวัติของจอมพลถนอม (พลเอก) มากที่สุดโดยลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์หลักเมือง ทุกวันในเดือนธันวาคม พ.ศ.2505 กล่าวได้ว่าน่าจะหลักรวมถึงคุณลักษณะและภาพลักษณ์ที่ดีของจอมพลถนอม (พลเอก) ในบริบททางสังคมการเมืองขณะนั้น และส่งผลให้จอมพลถนอม (พลเอก) สามารถใช้ประโยชน์จากภาพลักษณ์ทางการเมืองในด้านต่างๆ เหล่านี้ในเย็นวันที่จอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม กล่าวคือ

วันนี้ (8 ธันวาคม 2506) มีการประชุมคณะรัฐมนตรีเป็นการพิเศษ ณ โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า โดยที่ จอมพลสฤษดิ์ ธานะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้ถึงอสัญกรรม พลเอกถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรี จึงได้เรียกประชุมคณะรัฐมนตรี และเป็นประธานในที่ประชุม เริ่มประชุมเวลา 18.30 น. เลิกประชุมเวลา 19.00 น.

คณะรัฐมนตรีได้พิจารณาเรื่องต่างๆ ดังต่อไปนี้

พลเอกถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรี แถลงว่า เนื่องจาก ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธานะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้ถึงแก่อสัญกรรมเมื่อเวลา 17.00 น. วันนี้จึงขอให้ที่ประชุมคณะรัฐมนตรียืนไว้อาลัย ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี เป็นเวลา 1 นาที

คณะรัฐมนตรีได้ยืนไว้อาลัยแด่ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธานะรัชต์ นายกรัฐมนตรี¹⁷⁸

การประชุมคณะรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธานะรัชต์ ครั้งนี้ บันทึกไว้ว่าเป็น “ครั้งที่ 49/2506 (พิเศษ) วันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม 2506” มีรัฐมนตรีเข้าประชุมทุกคน (เว้นจอมพลสฤษดิ์) รวม 15 คน ได้แก่ พลเอกถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม พลตรี พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ รองนายกรัฐมนตรี พระประกาศสหกรณ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสำนักนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ นายสุนทร หงส์ลดารมภ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ พันเอกถนัด คอมันตร์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ พลเอกสุรจิต จารุเศรณี รัฐมนตรีว่าการ

จอมพลสฤษดิ์ ธานะรัชต์ นายกรัฐมนตรี หน้า 1-132; ชีวิตและงาน พล.อ.ถนอม กิตติขจร หน้า 133-272; ชีวิตและงาน พล.อ.อ.เฉลิมเกียรติ วัฒนางกูร หน้า 273-346; ชีวิตและงาน พล.อ.ประภาส จารุเสถียร หน้า 347-494.

¹⁷⁸ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 49/2506 พิเศษ, วันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม 2506.

กระทรวงเกษตร พลโทพงษ์ ปุณณกันต์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงคมนาคม พลเอกประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ นายทวี แรงขำ รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย พระยาอรรถการีย์นิพนธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงยุติธรรม หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ นายเกษม ศรีพยัคฆ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจ พระบาราสนราคร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข นายบุญชัย เจริญไชย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม และนายบุญชนะ อัดดากร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ โดยมีผู้อยู่ในห้องประชุม 4 คน ได้แก่ พันเอก พระยาศรีวิสารวาจา ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี พลตรีแสวง เสนาณรงค์ รองเลขาธิการทำเนียบนายกรัฐมนตรี พลโทอำนาจ ไชยโรจน์ โฆษกประจำสำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี และพลโทอัมพร จินตกานนท์ ประจำสำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี ทำหน้าที่จดบันทึกการประชุมแทนเลขาธิการคณะรัฐมนตรี (นายมนูญ บริสุทธี)

คำถามสำคัญคือ ในเย็นวันนั้น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ในฐานะรองนายกรัฐมนตรี มีอำนาจโดยชอบธรรมในการเรียกประชุมคณะรัฐมนตรีของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หรือไม่? ซึ่งกรณีนายกรัฐมนตรีถึงแก่กรรมในตำแหน่งนี้นับว่าเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์คณะรัฐมนตรีไทย หากพิจารณาจากธรรมเนียมการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ.2502 มีแต่มาตราแต่งตั้งฝ่ายบริหารในมาตราที่ 14 ระบุว่า “พระมหากษัตริย์ทรงตั้งนายกรัฐมนตรีคนหนึ่ง และรัฐมนตรีมีจำนวนตามสมควร ประกอบเป็นคณะรัฐมนตรี มีหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน” และมาตรา 20 ระบุว่า “ในเมื่อไม่มีบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้บังคับแก่กรณีใด ให้วินิจฉัยกรณีนั้นไปตามประเพณีการปกครองประเทศไทยในระบอบประชาธิปไตย” ดังนั้น หากพิจารณาตามประเพณีการตั้งคณะรัฐมนตรีนั้น จะเริ่มต้นโดยการตั้งนายกรัฐมนตรีก่อน โดยมีผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการแตกต่างกันไปตามรัฐธรรมนูญแต่ละฉบับ ได้แก่ ประธานสภาผู้แทนราษฎร (มาตรา 46 รัฐธรรมนูญ 2475 และมาตรา 81 รัฐธรรมนูญ 2475 แก้ไขปี 2495) หรือ ประธานวุฒิสภาและประธานสภาผู้แทนราษฎร (มาตรา 66 รัฐธรรมนูญฉบับปี 2489) หรือ ประธานคณะอภิรัฐมนตรี (มาตรา 74 รัฐธรรมนูญฉบับปี 2490) ประธานรัฐสภา (มาตรา 140 รัฐธรรมนูญฉบับปี 2492) ถัดนั้นจึงมีการตั้งรัฐมนตรีในตำแหน่งต่างๆ โดยผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการตั้งรัฐมนตรีนี้คือ นายกรัฐมนตรี และเมื่อใดก็ตามที่นายกรัฐมนตรีกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งตามที่ปฏิบัติกันมา คณะรัฐมนตรีก็จะสิ้นสุดวาระลงทันที อันหมายความว่าตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเป็นตำแหน่งที่สำคัญที่สุดของการดำรงอยู่ของคณะรัฐมนตรี ดังนั้น เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีถึงแก่กรรม หากพิจารณาตามประเพณีการปกครองแล้วย่อมหมายความว่า คณะรัฐมนตรีชุดของจอมพลสฤษดิ์ย่อมสิ้นสุดลงตามไปด้วย และจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ในฐานะรอง

นายกรัฐมนตรี ย่อมไม่มีอำนาจใดที่จะเรียกประชุมคณะรัฐมนตรี เพราะมติใดๆ ของคณะรัฐมนตรีในการประชุมครั้งนี้ นั้น ย่อมถือได้ว่าเป็น โฆษะ

แต่การเรียกประชุมคณะรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ในฐานะรองนายกรัฐมนตรี ในครั้งนี้ (ซึ่งไม่ใช่การเป็นประธานที่ประชุมในแบบ “รักษาราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี” เพราะในแต่ละครั้งที่ได้รับตั้งให้เป็นรักษาราชการนายกรัฐมนตรีนั้น จะต้องได้รับอนุมัติจากนายกรัฐมนตรีและที่ประชุมคณะรัฐมนตรีเสมอๆ ดังที่ปฏิบัติกันมาดังปรากฏในบันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรีหลายสมัย) โดยสามารถทำให้ทุกส่วนของสังคมในขณะนั้นสามารถมองข้ามปัญหาการไม่มีอำนาจอันชอบธรรมในการเรียกประชุมคณะรัฐมนตรีในครั้งนี้ของจอมพลถนอม (พลเอก) ได้ ก็เพราะปัจจัย 3 ประการ

ประการแรก ความตายหรือการถึงแก่กรรมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งมีอำนาจเบ็ดเสร็จที่ขณะนั้นข้าราชการและสาธารณชนต่างจะเคารพศรัทธาผู้นำที่ทำเพื่อประเทศชาติ ท่านนี้เป็นอย่างมากยิ่ง ทำให้เห็นความจำเป็นที่จะต้องจัดพิธีศพของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้อย่างยิ่งใหญ่และสมเกียรติ ซึ่งก็คือวาระที่ 1 ของการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งนี้ “เรื่องจัดพิธีศพ ฯพล ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี” ดัง บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 49/2506 (พิเศษ) วันอาทิตย์ที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2506 ดังนี้

จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรี แจ้งให้คณะรัฐมนตรีทราบว่าได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกราบบังคมทูลให้ทรงทราบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสียดพระราชมหุทัยเป็นอย่างยิ่ง และมีพระราชกระแสรับสั่งให้จัดพิธีศพแก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี อย่างมีเกียรติสูง โดยทรงพระราชดำริว่า จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองอย่างมากมาย จึงสมควรให้จัดพิธีการศพให้สูงกว่าผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ กล่าวคือ

พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พระราชทานโกศกุดั่นทองน้อยเทียบเท่าพระบรมวงศ์เธอ (ทรงกรม) และให้ตั้งศพที่พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

ให้ไว้ทุกข์ในราชสำนักด้วย ซึ่งทางสำนักพระราชวังจะได้ประกาศต่อไป สำหรับข้าราชการ ทางราชการจะได้ประกาศให้ไว้ทุกข์เป็นเวลา 21 วัน

ให้ลดธงครึ่งเสา 7 วัน

โปรดเกล้าให้จัดงานพิธีต่างๆ คือ งานพระราชอุทยานสโมสรวันที่ 9 ธันวาคม งานพิธีวันรัฐธรรมนูญ 10 ธันวาคม งานกาชาด ซึ่งจะมีในวันที่ 27 ธันวาคม 2506 ด้วย

สำหรับการเสด็จเยี่ยมประเทศไทยของกษัตริย์มาเลเซีย และการเยี่ยมของคณะทูตเวียดนามใต้ ให้เลื่อนไป

คณะรัฐมนตรีรับทราบกระแสพระราชดำริ และได้ปรึกษาหารือในการจัดพิธีศพ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี

มติ -

1. รัฐบาลออกแถลงการณ์ให้ประชาชนทราบ
2. พิธีอบน้ำศพวันที่ 9 ธันวาคม 2506 ที่พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร เริ่มตั้งแต่ 13.00-16.00 น. แต่งกายเครื่องแบบเต็มยศไว้ทุกข์สำหรับคณะรัฐมนตรี เริ่มตั้งแต่เวลา 13.00 น. เวลา 16.00 น. พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ อาจเสด็จพระราชดำเนินด้วย
3. ตั้งคณะกรรมการจัดพิธีการศพรวม 15 นาย คือ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เลขาธิการทำเนียบนายกรัฐมนตรี เลขาธิการบริหารของนายกรัฐมนตรี เลขาธิการคณะรัฐมนตรี ผู้อำนวยการสำนักงบประมาณ ปลัดกระทรวงกลาโหม เสนาธิการทหาร รองผู้บัญชาการทหารบก ผู้บัญชาการทหารเรือ ผู้บัญชาการทหารอากาศ รองอธิบดีกรมตำรวจ เลขาธิการพระราชวัง พลตรีแสวง เสนาณรงค์ รองเลขาธิการทำเนียบนายกรัฐมนตรี เป็นกรรมการและเลขานุการ
4. ให้นำหน่วยราชการ สถานีวิทยุ และสถานีโทรทัศน์ทุกแห่งงดการแสดงซึ่งเป็นการบันเทิง 3 วัน คือวันที่ 8, 9 และ 10 ธันวาคม 2506 ซึ่งได้ส่งการไปแล้ว
5. ให้หยุดราชการวันที่ 9 ธันวาคม 2506 1 วัน และลดธงครึ่งเสาตั้งแต่วันที่ 9 ธันวาคม 2506 นี้
6. คณะรัฐมนตรีจะบำเพ็ญกุศลต่อจากงานพิธีหลวง

ประการที่สอง เป็นผลสืบเนื่องจากภาพลักษณ์ทางการเมืองในฐานะ “รักษาราชการ นายกรัฐมนตรี” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตลอดเกือบ 5 ปีที่ผ่านมา แม้ในหลักการตามประเพณีทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยของไทย นายกรัฐมนตรีจะต้องได้รับพระบรมราชโองการ แต่งตั้งใหม่ทุกครั้งไป ไม่อาจสืบทอดโดยตำแหน่งลงมาซึ่งตำแหน่งระดับรองได้ แต่จากการประชุม คณะรัฐมนตรี ที่มีขึ้นในระยะเพียงหนึ่งชั่วโมงครึ่งหลังการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ นอกจากจะมีวาระสำคัญเรื่องเกี่ยวกับพิธีศพตามที่ได้แถลงต่อสื่อมวลชนแล้ว การประชุมคณะรัฐมนตรีในครั้งนี้ ยังแสดงให้เห็นว่าจอมพลถนอม (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรี ในฐานะประธานที่ประชุม ได้ยึดกุม การสืบทอดอำนาจในตำแหน่งผู้นำฝ่ายบริหารของประเทศอย่างทันท่วงทีอีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าวาระ ที่ 2 (จากทั้งหมดมี 4 สาระ) เป็นเรื่องอื่น คือเรื่อง “ผู้แทนรัฐบาลไทยไปในพิธีเข้ารับตำแหน่งของ ประธานาธิบดีสาธารณรัฐเกาหลี” (เกาหลีใต้) โดยที่ประชุมคณะรัฐมนตรีมีมติ “เห็นชอบด้วย” ตามที่ “พลเอกถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรี เสนอว่า โดยที่คณะรัฐมนตรีได้มีมติให้นายบุญชัย เจริญ ไชย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรม เป็นผู้แทนรัฐบาลไทย... เป็นอันให้ขาด โดยให้ ปลัดกระทรวงการต่างประเทศไปแทน” ซึ่งวาระเรื่องดังกล่าวนี้รวมทั้งมติดังกล่าวนี้ขึ้นเป็นการขึ้นชั้นถึงการ ดำรงสถานภาพฝ่ายบริหารโดยผู้นำคนใหม่ และเมื่อพิจารณาจากบริบทสถานการณ์โลกในขณะนั้น ก็ สามารถพิจารณาได้ว่าเป็นการเลียนแบบวิธีการสืบทอดอำนาจในตำแหน่งประมุขฝ่ายบริหาร ในแบบ เดียวกันกับวิธีการในระบบทางการเมืองของการดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีสหรัฐฯ ซึ่งเป็นตัวอย่าง ที่เกิดขึ้นก่อนหน้าการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์เพียง 15 วัน กล่าวคือ เมื่อประธานาธิบดีเคนเนดี ถูกลอบสังหาร รองประธานาธิบดีลินดอน บี. จอห์นสัน ก็เข้าดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีสืบต่อทันที เพื่อไม่ให้เกิดช่องว่างทางอำนาจของฝ่ายบริหาร ซึ่งการที่จอมพลถนอม (พลเอก) สามารถดำเนินการ ในลักษณะนี้ได้ โดยไม่มีการตั้งข้อสังเกตหรือสงสัยใดๆ จากกลุ่มต่างๆ ก็น่าจะเป็นภาพลักษณ์ทาง การเมืองของการเป็นรักษาราชการนายกรัฐมนตรีที่ดูชินตานั้นเอง

ประการที่สาม คือการที่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ประกาศความเป็นผู้สืบทอดตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี และได้รับการ แต่งตั้งจริงในบ่ายวันต่อมา (9 ธันวาคม พ.ศ.2506) ก็ย่อมทำให้ช่วงช่องว่างแห่งอำนาจในตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีมีระยะเวลาสั้นๆ คือเพียงชั่วข้ามคืนเท่านั้น ดังนั้นจึงทำให้ประเด็นนี้ถูกข้ามผ่านไป ได้ โดยที่ไม่มีใครหยิบยกเรื่องนี้ขึ้นมาเป็นประเด็นตั้งข้อสังเกตหรือวิพากษ์วิจารณ์ทางกฎหมาย ทาง ประเพณีและจริยธรรมทางการเมืองของผู้นำฝ่ายบริหาร ดังนั้นที่การประชุมนายกรัฐมนตรี วาระที่ 4 เรื่อง “การบริหารราชการแผ่นดิน” ความว่า

พลเอกถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรี แย้งว่า ในการเข้าเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งว่า ให้บริหารราชการแผ่นดินสืบ แทนต่อไป ทรงพระราชปรารภว่า เห็นใจที่จะต้องรับภาระหนัก เพราะมี การกิจที่จะต้องทำเป็นอันมาก จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้ง นายกรัฐมนตรีบริหารราชการสืบไป ตามที่ประธานสภาร่างรัฐธรรมนูญจะ ได้นำความกราบบังคมทูลในวันพรุ่งนี้

พลเอกถนอม กิตติขจร แถลงต่อคณะรัฐมนตรีด้วยว่า จะดำเนิน นโยบายตามแนวทางที่ ๔ พลฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้วางไว้

คณะรัฐมนตรีรับทราบข้อความที่พลเอกถนอม กิตติขจร รอง นายกรัฐมนตรี ได้ชี้แจงมาทุกประการ และรัฐมนตรีทุกท่านได้แถลงให้รอง นายกรัฐมนตรีทราบว่า ในการที่จะแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีใหม่นั้น ขอให้อย่าได้ เป็นห่วงในตัวรัฐมนตรีผู้ใด จะแต่งตั้งใครเป็นรัฐมนตรี ก็สุดแล้วแต่ความดำริ ที่เห็นเหมาะสม

กล่าวโดยสรุป พัฒนาการบทบาททางการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) นับแต่หลังการรัฐประหารปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ที่ทำให้จอมพลถนอม (พลเอก) มีบทบาทมากยิ่งขึ้น ในฐานะเป็นผู้นำทางการเมืองอันดับที่สองรองจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทั้งการได้ขึ้นดำรง ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีหลังการเลือกตั้งทั่วไปในปี พ.ศ.2501 และการดำรงตำแหน่งรอง นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมในรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ระหว่างปี พ.ศ.2502-2506 ที่บ่อยครั้ง ได้ปฏิบัติหน้าที่รักษาราชการนายกรัฐมนตรีแทนจอมพลสฤษดิ์ที่เจ็บป่วย อันทำให้ เมื่อเกิดภาวะช่องว่างทางการเมืองจากการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ จึงทำให้จอมพลถนอม (พลเอก) สามารถยึดกุมและประกาศการเป็นผู้ครอบครองสืบต่อในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีใน คณะรัฐมนตรีได้ทันที โดยไม่ปรากฏว่าจะมีข้อโต้แย้งคัดค้านและวิพากษ์วิจารณ์แต่ประการใด อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จในปัจจัยข้อนี้ของจอมพลถนอม (พลเอก) ก็มีความสัมพันธ์กับปัจจัยด้าน พระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่งด้วยเช่นกัน

3.2.2 ปัจจัยด้านพระมหากษัตริย์

สถาบันพระมหากษัตริย์ มีปฏิสัมพันธ์อย่างสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองใน ระบอบประชาธิปไตยนับตั้งแต่การปฏิวัติ 2475 โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขึ้นดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีไม่ว่าจะโดยกระบวนการในระบบสภาผู้แทนราษฎรหรือระบบรัฐสภา หรือจะโดย

กระบวนการยึดอำนาจด้วยกำลังทหาร ต่างต้องดำเนินการแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีในพระปรมาภิไธยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้จากยุคสมัยการผลัดเปลี่ยนรัชกาลจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 มาเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 เมื่อช่วงเช้าเวลาราว 9 นาฬิกาของวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ.2489 อันเนื่องมาจากการสวรรคตด้วยพระแสงปืนของพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล นายปรีดี พนมยงค์ ซึ่งเพิ่งได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 8 มิถุนายนอีกสมัยหนึ่งนั้น¹⁷⁹ ก็ต้องกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีที่เพิ่งดำรงตำแหน่งเป็นวันที่สอง และยังไม่ได้จัดตั้งคณะรัฐมนตรีแต่อย่างใด โดยในคํ่าวันนั้นหลังการประชุมรัฐสภาเป็นพิเศษที่เริ่มประชุมเวลา 20.00 น. เพื่อแจ้งข่าวอันเศร้าสลดของประเทศในครั้งนี้ และที่ประชุมรัฐสภาได้มีมติเป็นเอกฉันท์ ให้ไปถวายพระพรและกราบบังคมทูลอัญเชิญสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพลอดุลยเดช ขึ้นครองราชย์สืบราชสันตติวงศ์ต่อไป ตามมติของสภาอันตามความในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรพุทธศักราช 2489 มาตรา 9 และเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ รัฐธรรมนูญขณะนั้นบัญญัติให้สมาชิกวุฒิสภาผู้มีอายุสูงสุด 3 คน เป็นคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ชั่วคราว ซึ่งประกอบด้วย พระสุธรรมวิจิตร นายสนธิราชสุวจน์ นายสงวน จุฑาเดมิย์ เมื่อเลิกการประชุมรัฐสภาแล้ว นายปรีดีจึงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง “โดยเหตุผลว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีได้เสด็จสวรรคต”¹⁸⁰

นับแต่ที่ทรงประทับในประเทศไทยอย่างถาวรตั้งแต่ปลายปี พ.ศ.2494 เป็นต้นมา ด้วยหลังจากทรงได้สืบราชสมบัติเมื่อปี พ.ศ.2489 ได้เสด็จกลับไปศึกษาต่อที่ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และเสด็จกลับประเทศในช่วงสั้นๆระหว่าง 24 มีนาคม ถึง 5 มิถุนายน พ.ศ.2493 เพื่อทรงมีพระราชพิธีราชาภิเษกสมรสในวันที่ 28 เมษายน พ.ศ.2493 และทรงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในวันที่ 5 พฤษภาคม อย่างไรก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงพระนครในวันที่ 2 ธันวาคม พ.ศ. 2494 นั้น ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ สภาผู้แทนราษฎร การแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรี ที่เกิดมาจากการรัฐประหารเงียบ 29 พฤศจิกายนก่อนหน้านั้นนั้น ก็ต้องมีการปรับเปลี่ยนเพื่อความชอบธรรมทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอีกครั้งหนึ่ง

¹⁷⁹ นายปรีดี พนมยงค์ ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสมัยแรกเมื่อวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ.2489 และมีประกาศจัดตั้งคณะรัฐมนตรีในวันเดียวกันนั้นเอง แต่เพียง 2 เดือนกว่าต่อมา นายปรีดีก็ได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 1 มิถุนายน พ.ศ.2489 เนื่องจากว่ารัฐธรรมนูญฉบับใหม่ปี 2489 ซึ่งบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 10 พฤษภาคมนั้น มีผลสมบูรณ์ และในวันเดียวกันนี้ก็มีพิธีเปิดประชุมรัฐสภา (วุฒิสภา และสภาผู้แทนราษฎร) สมัยสามัญ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเป็นที่ประชุมรัฐสภา โดยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล เสด็จพระราชดำเนินเป็นองค์ประธาน

¹⁸⁰ รายละเอียดดู ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์. รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (2475-2517), หน้า 532-535.

อันแสดงให้เห็นถึง พระบารมีและพระราชอำนาจทางการเมืองของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นอกเหนือจากพระราชภารกิจตามประเพณี ตลอดถึงพระราชกรณียกิจด้านการทหารและด้านสังคมวัฒนธรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงค่อยๆ เพิ่มพระราชกรณียกิจในด้านประชาราษฎร์มากขึ้นเป็นลำดับ และก็ได้พัฒนาจนกลายเป็นพระบารมีต่ออาณาประชาราษฎร์ ทั้งโดยการเสด็จเยี่ยมเยียนประชาชนอย่างเป็นทางการและอย่างไม่เป็นทางการ

การเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมเยียนราษฎรในต่างจังหวัด อาจกล่าวได้ว่า ทรงเริ่มปฏิบัติเมื่อวันที่ 13 กันยายน 2497 ในครั้งนั้นอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เกิดอัคคีภัยร้ายแรง ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมาก ทั้งสองพระองค์ได้เสด็จโดยรถยนต์พระที่นั่งไปทรงเยี่ยมราษฎรผู้ประสบภัยพิบัติ เสด็จทอดพระเนตรบริเวณที่เกิดเพลิงไหม้ และโปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของแจกจ่ายบรรเทาทุกข์แก่ผู้ได้รับเคราะห์ร้ายเหล่านั้น

ต่อมาในเดือนกันยายนปีรุ่งขึ้น คือ 2498 ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่งผ่านจังหวัดนครปฐม ไปยังจังหวัดสุพรรณบุรี เสด็จพระราชดำเนินให้ราษฎรเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอย่างใกล้ชิดเป็นแห่งๆ แห่งละนานๆ แล้วเสด็จประทับเรือประพาสทางน้ำให้ราษฎรสองฟากฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรี ได้เฝ้าชมพระบารมีให้ใกล้ชิดที่สุด แม้จะต้องยืนแช่อยู่ในน้ำท่ามกลางแดดร้อนเพียงใดก็ตาม

ต่อมาในวันที่ 2 พฤศจิกายน ปีเดียวกันนั้น ได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้เสด็จพระราชดำเนินเยือนภาคนี้ เป็นที่รู้จักกันดีมาแต่ไหนแต่ไรแล้วว่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสานของไทยนั้น เป็นท้องถื่นกันดารแห้งแล้งเขื่อนและอ่างเก็บน้ำก็ยังมีได้มีการสร้างเหมือนในปัจจุบันนี้ (พ.ศ.2514-ผู้เขียน) การคมนาคมถนนหนทางลำบาก แต่เมื่อครั้งที่พระมหากษัตริย์ทรงเจازงพระราชหฤทัยเสด็จพระราชดำเนินเยือน น้ำพระราชหฤทัยที่พระราชทานแก่พสกนิกร และน้ำใจจงรักภักดีของราษฎรจากดินแดนทุรกันดาร ที่บุกบั่นมุ่งหมายมาเฝ้าชมพระบารมี จึงท่วมท้นลบล้างความแห้งแล้งไปหมดสิ้น

การเสด็จพระราชดำเนินเยือนภาคตะวันออกเฉียงเหนือในครั้งแรกนั้น ได้ใช้รถไฟเป็นราชพาหนะ และใช้รถยนต์ในเมื่อไม่มีทางรถไฟผ่านไปถึง ปราภฏว่าทั้งสองพระองค์ทรงได้รับการต้อนรับจากราษฎรอย่างชนิดที่เรียกว่า "มีค้ำฟ้ามัดดิน" ทั่ว

ทุกแห่งที่เสด็จพระราชดำเนินไปถึง ... มีการตั้งโต๊ะหมู่บูชา พระสงฆ์สวดถวายพระพรชัยมงคล และราษฎรเข้าเฝ้าเพื่อถวายของซึ่งเป็นสิ่งสูงค่าสูงค่าสำหรับเขาแก่พระองค์ในการเสด็จพระราชดำเนินโดยทางรถยนต์นั้น เนื่องจากถนนหนทางสมัยก่อนยังมีได้เป็นทางมาตรฐาน ถนนมิตรภาพก็ยังไม่ได้เกิดขึ้น ดังนั้น ถนนหนทางจึงมีแต่ฝุ่นสีแดงฟุ้งคลบไปทั่ว กรมทางหลวงจึงนำน้ำมาราดถนนที่รถยนต์พระที่นั่งจะผ่าน แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชกระแสรับสั่งไม่ให้นำน้ำซึ่งหายากมาใช้ราดถนนเพื่อรับเสด็จฯ หากให้สงวนไว้สำหรับให้ราษฎรได้ใช้อาบกิน ฉะนั้น จึงไม่น่าเป็นที่น่าแปลกใจที่ราษฎรจะจงรักภักดีกันสุดหัวใจ จะลำบากลำบากอย่างไร ก็ขอให้ได้มารับเสด็จพระประมุขที่ทรงห่วงใยอาทรในความเป็นอยู่ของราษฎร

ในวันที่ 27 กุมภาพันธ์ 2501 และเดือนมีนาคม 2502 ได้เสด็จเยือนภาคเหนือและภาคใต้ ต่อมาตามลำดับ ก็ปรากฏว่าทรงได้รับการต้อนรับจากอาณาประชาราษฎรอย่าง “ท่วมท้น” ทุกแห่งหนเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระอุทิศสาธุวิริยะเสด็จเยี่ยมราษฎรตามตำบลต่างๆ อย่างทั่วถึง ได้พระราชทานกระแสพระราชดำรัสรับสั่งกับพสกนิกรอย่างมิได้ทรงถือพระองค์แม้แต่น้อย บางรายขอพระราชทานพระหัตถ์เพื่อจะนำขึ้นจบบนเรือเกลือเป็นสิริมงคล บางรายขอพระราชทานพระบาทให้ทรงเหยียบผ้า เพื่อนำกลับไปบูชาเป็นต้น¹⁸¹

ข้อเขียนถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวข้างต้นนี้ เป็นความเรียงร้อยแก้วเฉลิมพระเกียรติที่ได้รับรางวัลที่ 1 ประเภทประชาชนโดยนางสาวสมลักษณ์ โดสกุล (อักษรศาสตรบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2509) เพื่อจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นหนังสือของรัฐบาลในวาระสำคัญเนื่องในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษก 9 มิถุนายน พ.ศ.2514 ได้ให้ภาพถึงความรับรู้และความทรงจำของสาธารณชนที่มีต่อพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม้ข้อเขียนชิ้นนี้จะระบุถึงการเริ่มต้นเยี่ยมเยียนราษฎรอย่างไม่เป็นทางการ หรือเป็นการส่วนพระองค์ในเหตุการณ์ไฟไหม้ครั้งใหญ่ที่อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี เมื่อ 13 กันยายน พ.ศ.2497 นั้น โดยมองข้ามข้อมูลอีกชุดหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ

¹⁸¹ สมลักษณ์ โดสกุล, “พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน,” (ความเรียงร้อยแก้วเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ถิ่นวันที่ได้รับรางวัลที่ 1 ประเภทประชาชน) ใน พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน และ พระราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 57-58.

พระบรมราชินีนาถ เสด็จเยี่ยมราษฎร โดย “ได้ทรงเริ่มปฏิบัติตั้งแต่ครั้งเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ แล้ว กล่าวคือ หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษกไม่นานนัก พระองค์ได้เสด็จเยี่ยมเยียนประชาชนใน จังหวัดเพชรบุรี ในครั้งนั้น... ได้เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรชาวเขา ที่ตำบลสองพี่น้อง ใน จังหวัดนี้ด้วย”¹⁸² นั้นหมายความว่า ในระหว่างที่ทั้งสองพระองค์ทรงแปรพระราชฐานไปประทับที่ พระราชวังไกลกังวล หัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์นั้น ทั้งสองพระองค์ก็ได้เริ่มเยี่ยมเยียนราษฎรที่ อยู่ในอาณาบริเวณแถบนั้นแล้ว

อย่างไรก็ตาม จุดเด่นของข้อเขียนของสมลักษณ์คือการประมวลภาพให้เห็นโดยรวมอย่างสั้น กระชับที่สุดจากวิธีการนำเสนอก่อนหน้านี้ที่จะเล่าหรืออธิบายความแบบแยกเป็นส่วนๆ หรือเล่าแต่ ละเหตุการณ์ มาเป็นการประมวลภาพรวมที่ผู้เขียนความเรียงร้อยแก้วนี้ได้ให้ความหมายว่า พระราช กรณียกิจดังกล่าวเป็น “พระมหากรุณาธิคุณต่อราษฎรสามัญชน” โดยเป็น “การเสด็จพระราชดำเนิน เยี่ยมเยียนราษฎรในสมัยแรกของพระองค์ ในสมัยต่อมาเมื่อการคมนาคมได้รับการพัฒนาให้ดีขึ้น การไปมากระทำได้สะดวกและรวดเร็ว พระราชพาหนะเปลี่ยนจากรถไฟเป็นเครื่องบินพระที่นั่งและ เฮลิคอปเตอร์พระที่นั่ง” ซึ่งน่าจะหมายถึงต่อมารัฐบาลสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และสมัยจอมพล ถนอม กิตติขจร ได้จัดซื้อจัดสร้างเครื่องบินพระที่นั่งและเฮลิคอปเตอร์พระที่นั่งถวาย อันทำให้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถวางแผนและปฏิบัติพระราชกรณียกิจของพระองค์เองได้ อย่างรวดเร็วมากยิ่งขึ้น และเมื่อพระตำหนักภูพิงคราชนิเวศน์ ที่จังหวัดเชียงใหม่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2502 การเสด็จเยี่ยมราษฎรในจังหวัดภาคเหนือจึงมีมากขึ้นในทุกๆ ปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวทรงแปรพระราชฐานไปประทับที่ภูพิงคราชนิเวศน์ในช่วงฤดูหนาว

วิธีการเดินทางและข้อจำกัดของการเดินทางนั้น ทำให้สามารถเห็นได้ว่า การเสด็จเยี่ยม ราษฎรสมัยแรกนั้น ทรงสามารถกระทำได้ในอาณาบริเวณที่ไม่ไกลจากที่ประทับมากนัก และหาก ต้องเสด็จไปไกลเช่นเสด็จไปยังจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ภาคใต้ จะต้องเป็นการ เสด็จที่มีการวางแผนและเตรียมการระยะยาวและอย่างดี ทั้งจะต้องครอบคลุมจังหวัดต่างๆ ให้ได้มาก ที่สุด และต้องใช้ระยะเวลายาวในการเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎร

หากพิจารณาภาพรวมของการเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎร ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วพบว่า น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นการวางแผนการที่จะทรงเยี่ยมเยียนราษฎรไทยทั่วประเทศให้มากที่สุด โดยเป็นการวางจังหวะเวลาในการเสด็จภูมิภาคต่างๆ ที่อาจกล่าวได้ว่าปีละหนึ่งภูมิภาคที่

¹⁸² บุญรักษ์ บุญญะเขตมาลา, “พระราชกรณียกิจใน 25 ปี,” ใน พระมหากรุณาธิคุณต่อประชาชน และ พระราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 167.

นอกเหนือจากจังหวัดในภาคกลาง จากเอกสารของสำนักราชเลขาธิการได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า¹⁸³ ในเดือนกันยายน พ.ศ.2498 “ทรงเยี่ยมราษฎรในจังหวัดภาคกลาง” โดยวันที่ 20-21 กันยายน ทรงเยี่ยมราษฎรจังหวัดนครปฐมและสุพรรณบุรี วันที่ 27-28 กันยายน ทรงเยี่ยมราษฎรจังหวัดนครสวรรค์ ชัยนาท สิงห์บุรี อ่างทอง และพระนครศรีอยุธยา อีกหนึ่งเดือนต่อมา คือในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2498 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จเยี่ยมราษฎรภาคตะวันออกเฉียงเหนือรวม 19 วัน ระหว่างวันที่ 2-20 พฤศจิกายน เริ่มต้นการเสด็จด้วยขบวนรถไฟพระที่นั่งไปยังจังหวัดนครราชสีมา แล้วเสด็จต่อไปยังจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น เลย อุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี จากนั้นใช้รถไฟพระที่นั่งเสด็จมายังจังหวัดศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และเมื่อถึงจังหวัดนครราชสีมา ก็เสด็จโดยเครื่องบินพระที่นั่งพระราชดำเนินกลับมายังกรุงเทพฯ

ครั้งต่อมาเป็นการเสด็จเยี่ยมราษฎรในจังหวัดภาคเหนือ ระหว่างวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ถึงวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ.2501 รวมเวลา 19 วัน ทั้งสองพระองค์เริ่มต้นเสด็จด้วยขบวนรถไฟพระที่นั่งจากกรุงเทพฯ สู่อำเภอพิมาย โลก จากนั้นทรงเสด็จด้วยรถยนต์พระที่นั่งไปยังจังหวัดสุโขทัย ตาก ลำพูน เชียงใหม่ เชียงราย ลำปาง แพร่ อุดรดิตถ์ แล้วเสด็จโดยรถไฟพระที่นั่งกลับมายังกรุงเทพฯ รวมเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟ 489 กิโลเมตร และโดยทางรถยนต์ 2,257 กิโลเมตร

ภาคใต้เป็นภาคสุดท้ายของการเสด็จเยี่ยมราษฎรทั่วประเทศในสมัยแรกนี้ โดยเสด็จเยี่ยมราษฎร 14 จังหวัด รวม 22 วัน ระหว่างวันที่ 7-28 มีนาคม พ.ศ.2502 เริ่มต้นการเสด็จด้วยรถไฟพระที่นั่งจากกรุงเทพฯ ไปยังจังหวัดชุมพร จากนั้นประทับรถยนต์พระที่นั่งเสด็จไปเยี่ยมราษฎรจังหวัดระนอง ภูเก็ต พังงา กระบี่ นครศรีธรรมราช ตรัง พัทลุง สงขลา สตูล ปัตตานี ยะลา นราธิวาส แล้วประทับรถไฟพระที่นั่งมายังจังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นจังหวัดสุดท้ายของการเสด็จเยี่ยมราษฎรภาคใต้ จึงเสด็จกลับมายังกรุงเทพฯ

การเสด็จเยี่ยมราษฎรทั้งประเทศนั้น กล่าวได้ว่าเป็นมิติใหม่ของพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ไทย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งพระองค์ไม่ต้องทรงมีสถานะเป็นผู้นำฝ่ายบริหารแผ่นดินเหมือนเช่นพระมหากษัตริย์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้น ด้วยขอบเขตแห่งพระราชกรณียกิจทางการเมืองดังกล่าว พระองค์จึงทรงสามารถดำเนินการพระราชกรณียกิจด้านสังคมและวัฒนธรรมได้อย่างเต็มที่ และเนื่องจากว่าที่ผ่านมาท้องถิ่นจังหวัดที่ห่างไกลนั้นมีปัญหาสำคัญเกี่ยวกับ

¹⁸³ ดูรายละเอียดการเสด็จในแต่ละครั้งได้ใน ประมวลพระราชกรณียกิจสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, เล่ม 1, หน้า 127-128, 132-141, 225-236, 276-285.

ด้านการคมนาคมและการติดต่อสื่อสารกับรัฐบาลที่กรุงเทพฯ ดังนั้น การเสด็จพระราชดำเนินทั่วประเทศในช่วง 5 ปี (พ.ศ.2498-2502) จึงเป็นการเปิดมิติใหม่ในการเข้าถึงราษฎรและเป็นการเปิดให้เห็นถึงปัญหาด้านต่างๆ ที่แท้จริงของราษฎรชาวนบพและชาวเมืองในจังหวัดต่างๆ ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล อดีตเลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (กปร.) ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติงานรับใช้อย่างใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาเกือบสองทศวรรษ (ระหว่างปี พ.ศ.2524-2542) ได้ให้บทสรุปจากการเสด็จเยี่ยมราษฎรทั้ง 4 ภาคในช่วงนี้ว่า

สิ่งที่พระองค์ท่านรับทราบจากประชาชนคืออะไร ประชาชนก็มาถวายฎีกา ก็หมายความว่าเอาทุกข์ร้อนมาระบายใส่พระองค์ ซึ่งเราก็รับทราบกันอยู่แล้วว่า บ้านเมืองของเรานั้นเป็นเกษตรกรทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ถ้าว่าเกษตรกรนั้นก็ขึ้นอยู่กับเรื่องน้ำ ถ้าไม่มีน้ำก็ทำนาไม่ได้ ท่านทราบไหมว่าทั่วทั้งประเทศของเรา พื้นที่การเกษตรมีน้ำพร้อมเพรียงก็อยู่ภายใต้โครงการของกรมชลประทานสักก็เปอร์เซ็นต์มีเพียง 20% เท่านั้นเองที่ไม่ต้องแหยงแมาว ยิ่งบึงไฟ หมายความว่ามิ้น้ำปลูกข้าว 2-3 ครั้งได้ อีก 80% ที่เหลือของประชาชนทั่วประเทศนั้น มีชีวิตแขวนอยู่กับนางแมวกับเทวดา เพราะฉะนั้น ชีวิตแขวนอยู่กับความยากจนและความไม่แน่นอนทั้งสิ้น พระองค์ท่านก็ทรงจับประเด็นได้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างทุกอย่าง เรื่องน้ำนั้นเป็นเรื่องสำคัญก่อนสิ่งใดทั้งสิ้น¹⁸⁴

ภาพและเรื่องเล่าของการเสด็จเยี่ยมราษฎรสมัยแรกนี้ จึงได้รับการบอกเล่าและจดจำครั้งแล้วครั้งเล่าอย่างมีเสื่อมคลาย ยิ่งไปกว่านั้น การเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรของพระองค์ ยังได้นำมาซึ่งการแก้ไขหรือผ่อนคลายนโยบายบางประการของราษฎรบางคนบางครอบครัว หรือบางหมู่บ้านบางชุมชนในขณะนั้น ทั้งเรื่องการเก็บใช้ การสาธารณสุข การศึกษา การขาดแคลนด้านต่างๆ รวมถึงปัญหาด้านเศรษฐกิจ¹⁸⁵ อันทำให้เกิดกระบวนการประมวลข้อมูล¹⁸⁶ และระดมความร่วมมือจาก

¹⁸⁴ สุเมธ ตันติเวชกุล, ใต้เบื้องพระยุคลบาท(กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 45. เน้นโดยผู้เขียน

¹⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-47. ดร.สุเมธ ตันติเวชกุล อธิบายว่า (เน้นโดยผู้เขียน)

“ก่อนที่จะลงมือทรงทำอะไรมัน พระองค์ทรงงานอย่างเป็นระบบทีเดียว ท่านทรงมีวิชาการเข้ามาใช้ในชีวิตประจำวันทั้งสิ้น ทรงเริ่มศึกษาก่อน ศึกษา 2 อย่างด้วยกันอย่างลึกซึ้งคือ ประการที่ 1 เรื่องแผนที่ เพราะการพัฒนานั้นจะต้องรู้จักภูมิประเทศ พระองค์ท่านรับสั่งว่า เราจะต้องให้ความเคารพต่อภูมิสังคมของประเทศก่อนที่จะไปทำอะไร ... ประการที่ 2 ศึกษาเรื่องน้ำ เมื่อสองอย่างพิจารณาร่วมกันก็สามารถจะกำหนดได้ทันที และว่าอะไรอยู่ที่ไหน อย่างไร จะสร้างน้ำแค่ไหน น้ำจะส่งไปทางไหน

หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน รวมถึงการบริจาคทรัพย์สินและสิ่งของ¹⁸⁷ เพื่อแก้ไขปัญหาของราษฎรทั้ง เฉพาะหน้าแบบการประชาสงเคราะห์และเป็น โครงการแก้ไขปัญหาระยะยาวต่อมา ซึ่งเป็นทั้ง

อย่างไร ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องน้ำคนหนึ่งของประเทศ ... ทรงทุ่มเททุกสิ่งทุกอย่างเพื่อหาทางออก แก้ไข ปัญหาของชาติและประชาชน ...

แล้วพระองค์ทรงทราบพื้นที่นั้นยังงักไม่มีใครรู้ ไม่มีใครได้ไปที่นั่น พวกเราก็ดำเนินไป พระองค์ท่านก็ไม่เคยไป ... ตรงนี้เป็นช่องว่างของการพัฒนา ทำไมพระองค์ถึงรู้ ข้าราชการที่อยู่ที่นี่ถาม เคยมาหรือเปล่า ถามผู้นำเคยมาหรือเปล่า ไม่เคย ท่านรองมาหรือเปล่า นายอำเภอมาหรือเปล่า ไม่เคย เจ้าหน้าที่ชลประทานมาหรือเปล่า ไม่เคย ไม่เคยมีใครเหยียบย่างไปที่นั่น ชาวบ้านถูกละทิ้งไปโดยสิ้นเชิง แล้ว ปรากฏว่าโครงการชลประทานอันใหญ่ๆ นี้มาสิ้นสุดตรงนั้น แล้วมีช่องว่างอยู่ตรงกลาง ซึ่งชาวบ้าน เขาไม่ได้รับประโยชน์จากโครงการไหนเลยทั้งสิ้น ทำไมพระองค์ท่านทรงทราบ ไม่มีใครรู้ แม้กระทั่ง ข้าราชการที่ทำงานอยู่ทุกวัน ทำงานเพื่อประชาชนด้วยเช่นกัน เขายังไม่รู้เลยว่า ทำไมถึงทรงมีพระ อัจฉริยะอย่างนั้น”

¹⁸⁶ พล.ต.อ.วิเชียร เดชกุญชร, รอยพระยุคลบาท(กรุงเทพฯ: มติชน, 2549), หน้า 18-21. พล.ต.อ.วิเชียร เดชกุญชร ได้บันทึกไว้ว่า การพระราชทานเลี้ยงอาหารค่ำแก่ข้าราชการพลเรือน ตำรวจ ทหาร รวมทั้งบุคคลสำคัญ ในท้องถิ่นและนักธุรกิจในระหว่างเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับในต่างจังหวัด พระองค์มักให้มีบุคคลร่วมโต๊ะ เสวย โดย “กระแสรราชดำรัสที่พระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระ มีโนโต๊ะเสวย ... กระแสรราชดำรัสทุกองค์ สะท้อนความสนพระราชหฤทัยที่ทั้งสองพระองค์ทรงมีในทุกข์สุขของประชาชน โดยเฉพาะในท้องที่ที่เพิ่งจะ เสด็จฯ ทรงเยี่ยม และเมื่อผู้เฝ้าฯ อยู่ที่โต๊ะเสวยหลายคนเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายพลเรือน ทหารและตำรวจ (อย่างผม) พระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระ ก็ทรงซักผู้เฝ้าฯ เกี่ยวกับงานในหน้าที่ด้วย โต๊ะเสวยจึงเป็นแหล่งข้อมูลข่าวสารสำคัญอีก แหล่งหนึ่งของพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระ”

สมลักษณ์ โดสกุล, “พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน,” ใน พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน และ พระ ราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 72. “ที่ภูพิงคราชนิเวศน์ ไม่เคยว่างการเข้าเฝ้าฯ เลย ตลอดระยะเวลาเดือนกว่าที่ประทับ อยู่ ณ เชียงใหม่ ทรงพระมหากษัตริย์คุณให้ข้าราชการฝ่ายต่างๆ ทั้ง ทหาร ตำรวจ แพทย์ และพลเรือนที่ตามเสด็จ หรือมีข้าราชการที่เกี่ยวข้องเดินทางขึ้นไปเฝ้าฯ รายงานเรื่องราวต่างๆ ให้ทรงทราบอยู่ตลอดเวลา และทุกคืนจะ โปรดให้เชิญบุคคลเหล่านั้นเข้าร่วมโต๊ะเสวย คั่นละอย่างน้อย 2 คู่ผลัดกันไป”

¹⁸⁷ กรณีवादภัยครั้งร้ายแรงที่ภาคใต้เมื่อปี 2505 อันเป็นเหตุการณ์ที่ทำให้ประชาชนสูญเสียชีวิตและ ทรัพย์สินจำนวนมาก ซึ่งไทยไม่เคยประสบมาก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้เครื่องมือที่พระองค์มีอยู่ใน ขณะนั้น ที่สามารถสื่อสารกับประชาชนโดยตรงได้ คือ สถานีวิทยุ อ.ส. ซึ่งเป็นสถานีวิทยุส่วนพระองค์ ออกข่าวรับ บริจาคเงินและสิ่งของโดยเสด็จพระราชกุศลช่วยผู้ประสบภัยพิบัติเหล่านั้น ได้เงินสดทั้งสิ้นถึง 11 ล้านบาท และ สิ่งของอีกนับไม่ถ้วน เมื่อสภาพเหตุการณ์คืนเข้าสู่ภาวะปกติ ยังเหลือเงินบริจาคอยู่อีก 3 ล้านบาท จึงทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ พระราชทานจัดตั้งเป็น มูลนิธิราชประชานุเคราะห์ในพระบรมราชูปถัมภ์ หรืออีกกรณีหนึ่ง คือการ ระดมเงินเพื่อสมทบทุนช่วยทหาร ตำรวจ และอาสาสมัคร ที่ “ทุกปีในงานกาชาด” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บุคคลระดับพ่อค้าวานิชและนายธนาคารทั่วประเทศ “ร่วมโต๊ะเสวย” เล่าว่าครั้งหนึ่ง ผู้ที่จะร่วมโต๊ะ เสวยนั้นต้องบริจาคคนละ 2,500 บาท หรือ คู่ละ 5,000 บาท แต่บรรดานายธนาคารพร้อมใจกันกำหนดบริจาคคู่ละ

“โครงการตามพระราชประสงค์” “โครงการหลวง” “โครงการในพระบรมราชานุเคราะห์” และ “โครงการตามพระราชดำริ”¹⁸⁸ และพัฒนาการของพระราชกรณียกิจที่เพิ่มระดับความเข้มข้นมากขึ้น เป็นลำดับดังกล่าวของพระองค์ จึงตั้งสมเป็น “พระบารมี” เฉพาะพระองค์ ที่เสริมให้พระมหากษัตริย์ “ดำรงอยู่ในฐานะอันเป็นที่เคารพสักการะ ผู้ใดจะละเมิดมิได้” อย่างแท้จริง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานสัมภาษณ์แก่นักหนังสือพิมพ์ชาวอเมริกัน (Gereon Zimmerman) เมื่อปี พ.ศ.2510 พระองค์ได้มีกระแสพระราชดำรัสตอบต่อคำถามที่ว่า ทรงเบื่อหน่ายในพระราชกรณียกิจที่จะต้องเสด็จพระราชดำเนิน ไปในงานที่ต่างๆ บ้างหรือไม่ ดังนี้

ถ้าข้าพเจ้าเบื่อในการไปประกอบพิธีต่างๆ อันเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้านั้น ก็ นับว่าเป็นความผิดของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าต้องการกระทำสิ่งที่ดีงามเพื่อคนไทย ต้องการสร้างพลังให้บังเกิดขึ้นแก่ประชาชนไทย เพื่อทำงานให้แก่ประเทศชาติ เมื่อ 8 ปีมาแล้ว ข้าพเจ้าตัดสินใจที่จะทำสิ่งหนึ่งอันเกี่ยวเนื่องกับพิธีทางพระพุทธศาสนา ข้าพเจ้าไปวัดพระศรีรัตนศาสดารามรวม 3 ครั้ง และเปลี่ยนเครื่องทรงประจำของแต่ ละฤดู ข้าพเจ้าเคยนำน้ำทรงพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร มาพรมให้แก่ข้าราชการซึ่ง คิดตามมาในขบวนเสด็จฯ ซึ่งก็กลายเป็นน้ำมนต์อันศักดิ์สิทธิ์สำหรับเขาเหล่านั้น และ แน่ละ ย่อมนับเป็นเกียรติยศสำหรับเขาที่ได้รับการประพรมน้ำมนต์จากข้าพเจ้า และ ข้าพเจ้าก็คิดว่า ราษฎรของข้าพเจ้าที่อยู่นอกอุโบสถก็ย่อมจะมีความเชื่อถือน้ำมนต์ ซึ่งจะนำความดีงามมาสู่เขาเช่นกัน และเขาก็ย่อมจะเชื่อถือน้ำมนต์นี้มากยิ่งขึ้น เพราะถ้า ท่านเชื่อว่าน้ำมนต์จะทำให้ท่านเป็นคนดีได้ ก็ย่อมจะทำได้จริงๆ

ครั้งแรก คนจับแท็กซีบอกเพื่อนของเขาว่า ข้าพเจ้าพรมน้ำมนต์ให้เขา แน่นนอน เพื่อนของเขาจะไม่เชื่อว่าพระเจ้าแผ่นดินจะทำเช่นนั้น แต่ข้าพเจ้าก็ได้ พรมให้เขา และเขาก็มีความสุข นี่ละคือเกียรติยศ ซึ่งก็ไม่มีอะไรมากนอกเสียจาก ความสุขใจที่นับว่าเป็นสิ่งสำคัญและชายผู้นั้นก็ย่อมมีความรู้สึกว่าเขาถูกทำให้บริสุทธิ์

8,000 บาท จาก 15 ธนาคาร รวม 80 คน หรือ 40 คู่ ซึ่งทำให้ได้รับเงินบริจาคในปีนั้นถึง 717,050 บาท การร่วมโต๊ะ เสวยนี้มีขึ้นที่ศาลาภาภิรมย์ และพระราชทานระบำประกอบเพลง “ความฝันอันสูงสุด” ให้ชม และในวันนั้น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ฯ ได้ทรงแสดงด้วย” คูใน สมถักษณ์ โดสฤฎ, “พระมหากษัตริย์คุณต่อ ประชาชน,” ใน พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน และ พระราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 73-74 และ 72-73.

¹⁸⁸ ความหมายของคำและการศึกษาอย่างละเอียดได้ใน ชนิดา ชิตบัณฑิตย์, โครงการอันเนื่องมาจาก พระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว(กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำรา สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2550), หน้า 6-7.

และมีความดีงาม ท่านก็ยอมเห็นแล้วว่า พิธีการเช่นนั้นไม่ใช่การบังคับกะเกณฑ์ให้ ต้องมาเฝ้าข้าพเจ้าแต่อย่างใด แต่แล้วบรรดาพสกนิกรของข้าพเจ้าทุกผู้ทุกนาม ทั้งเด็ก และผู้ใหญ่และมีอาชีพต่างๆ กัน ก็พร้อมใจกันมาที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกครั้งที่ ข้าพเจ้าไป¹⁸⁹

กระแสพระราชดำรัสตอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนี้ แสดงให้เห็นถึงพระบารมีที่ มากล้น ซึ่งสิ่งนี้อาจเป็นไปได้โดยไม่ครบถ้วนหากพระองค์มิได้สั่งสมบารมีในการเยี่ยมเยียนและ ช่วยเหลือราษฎรดังกล่าว และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสแก่นักหนังสือพิมพ์ ชาวอเมริกันนั้นอีก ต่อคำถามที่ว่า พระองค์ทรงมีความรู้สึกว่าจะอะไรคือสิ่งตอบแทนในการที่เสด็จขึ้น ครองราชย์สมบัติ พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสตอบว่า

ความรู้สึกที่เป็นรางวัลตอบแทนอันยิ่งใหญ่ที่สุดของพระองค์ ก็คือ การที่ยัง ทรงมีพระชนม์อยู่และไม่ถูกอัญเชิญเสด็จออกไปให้พ้นราชบัลลังก์ และทรงกล่าว เสริมว่า โดยแท้จริงแล้ว พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ก็โดยที่ประชาชนเลือกกัน ขึ้นมา ดังนั้น ถ้าหากประชาชนของพระองค์ไม่ปรารถนาในพระองค์อีกต่อไปแล้ว ประชาชนนั้นแหละ จะเป็นผู้อัญเชิญเสด็จให้พระองค์ออกไป และก็เป็นสิ่งที่แน่นอน ว่า เมื่อนั้นก็ต้องทรงเป็นคนว่างงานนั่นเอง¹⁹⁰

พระราชดำรัสตอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนี้ ด้านหนึ่งก็แสดงถึงพระอารมณณ์ขัน ของพระองค์ แต่อีกด้านหนึ่งนั้น ก็ทำให้รำลึกถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกในระบอบประชาธิปไตย และที่ทรงเป็น พระมหากษัตริย์พระองค์แรกเช่นกันที่ต้องทรงสละราชสมบัติในปี พ.ศ.2477 และเสด็จประทับอยู่ที่ ต่างประเทศ (อังกฤษ) กระทั่งสวรรคต ดังนั้น พระราชกรณียกิจในทัศนะของพระองค์ ก็ถือเป็น เสมือนพระราชภาระงานของพระองค์ขณะทรงดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกัน พระราช กรณียกิจต่างๆ ที่พระองค์ทรงกระทำให้แก่ประชานนั้น ก็จะสั่งสมเป็นพระบารมี เสมือนเป็นเชื้อ

¹⁸⁹ Gereon Zimmerman, "A visit with the King and Queen of Thailand," *The Asia Magazine* 7, 33 (August 13, 1967): 6-7. อ้างจาก สมลักษณ์ โคสกุล, "พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน," ใน *พระมหากษัตริย์คุณ ต่อประชาชน และ พระราชกรณียกิจใน 25 ปี*, หน้า 96-97.

¹⁹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

เพราะคุ้มพระวรกาย อันส่งผลให้พระองค์สามารถจะดำรงสถานะความเป็นพระมหากษัตริย์สืบต่อมา
ได้นั่นเอง

พระบารมีที่มีต่อประชาราษฎรเหล่านี้ ส่งผลให้พระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวตามรัฐธรรมนูญและตามประเพณีทางการเมืองนั้นเพิ่มพูนและทรงพลัง ด้านหนึ่ง พระองค์ก็
ทรงบรรลุถึงหลักวัตถุประสงค์ที่ว่า “การที่ยังทรงมีพระชนม์อยู่และไม่ถูกอัญเชิญเสด็จออกไปให้พื้น
ราชบัลลังก์” ขณะที่ยังอีกด้านหนึ่ง พระองค์ก็ทรงสามารถสรุปได้ถึงสถานภาพและบทบาทของ
พระองค์ต่อประเทศนี้ว่า “ฉันเป็นที่ปรึกษาใหญ่ ที่ปรึกษาของชาติ”¹⁹¹

ในฐานะที่ทรงเป็น “ที่ปรึกษาใหญ่ ที่ปรึกษาของชาติ” นั้น ในปี 2498 ในสมัยรัฐบาลจอมพล
ป. พิบูลสงคราม เห็นได้อย่างชัดเจนว่าการที่ทรงให้ “คำปรึกษา” แก่รัฐบาลนั้นส่งผลในทางปฏิบัติ
อย่างมากยิ่ง ดังในกรณีการแต่งตั้งนายทหารให้ดำรงยศ “จอมพล” ของกองทัพไทย โดยในการ
ประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 3/2498 วันจันทร์ที่ 10 มกราคม พ.ศ.2498 จอมพล ป. พิบูลสงคราม
นายกรัฐมนตรี เสนอตามรายงานกระทรวงกลาโหม “ขอพระราชทานเลื่อนยศนายทหารเป็นกรณี
พิเศษ”

นายทหารซึ่งดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีที่มีหน้าที่ราชการติดต่อกใกล้ชิดและได้
ช่วยเหลือราชการทหารตลอดมาด้วยดียิ่ง ประกอบกับได้ดำรงอยู่ในชั้นยศปัจจุบันมา
เป็นเวลานานพอสมควรแล้ว รวม 5 นาย

พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็น จอมพล จอมพลเรือ และ จอมพลอากาศ
พลเอกเผ่า ศรียานนท์ เป็น จอมพล จอมพลเรือ และ จอมพลอากาศ
พลเรือเอก หลวงยุทธศาสตร์โกศล เป็น จอมพล จอมพลเรือ และ

จอมพลอากาศ

พลโทเถา เพียรเลิศ บริรักษ์ยุทธกิจ เป็น พลเอก
พลตรีละม้าย อุทยานานนท์ เป็น พลโท

....

และท่านนายกรัฐมนตรีได้นำความกราบบังคมทูลไปแล้ว

¹⁹¹ สุเมธ ดันดิเวชกุล, ใต้เบื้องพระยุคลบาท, หน้า 48. สุเมธอธิบายถึงที่มาว่าเหตุใดจึงใช้คำว่า “อัน
เนื่องมาจากพระราชดำริ” หรือที่โดยทั่วไปเรียกกันว่า “ตามพระราชดำริ” ไม่เรียก “โครงการตามพระราชประสงค์”
ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานมาเอง ด้วยพระองค์ทรงรับสั่งว่า “ฉันเป็นที่ปรึกษาใหญ่ ที่ปรึกษา
ของชาติ” ด้วยเหตุนี้ “ทุกสิ่งทุกอย่างที่พระองค์พระราชทานพระราชดำริไปนั้น เป็นเรื่องของหน่วยราชการ คือพวก
เราต้องนำกลับไปคิดอีกทีหนึ่ง และดูดีว่าเหมาะสมไหม เป็นไปได้ไหม ทำได้ไหม ถ้าทำไม่ได้อย่าได้ไปรับ ไป
กราบบังคมทูลว่าไม่เหมาะสมไม่ควร”

มติ - ทราบ¹⁹²

แต่อีกเพียง 10 วันต่อมา การขอเลื่อนชั้นยศจอมพล 3 นายทหารก็ไม่บรรลุผล ดังปรากฏใน บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรีครั้งที่ 6/2498 วันพุธที่ 19 มกราคม พ.ศ.2498 เกี่ยวกับการเลื่อนยศชั้นจอมพลเป็นกรณีพิเศษนี้ว่า

เรื่องขอพระราชทานยศทหาร ท่านนายกรัฐมนตรีรายงานว่า ในการเข้าเฝ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีรับสั่งถึงเรื่องการขอพระราชทานยศทหารที่ได้ขอ ยศจอมพลไปนั้น ในที่สุดได้ขอพระราชทานเรื่องคืนมา ท่านนายกรัฐมนตรีจึงเสนอ ขอดอนเรื่องนี้ทั้งหมด

มติ - อนุมัติให้ดอนเรื่องคืนได้ (มติเดิม 10 มกราคม 2498)¹⁹³

โดยทั่วไป บันทึกรายงานการประชุมคณะรัฐมนตรีมีลักษณะบันทึกเป็นแบบสรุปผล หรือ บันทึกโดยสรุป แทบไม่ได้มีการบันทึกคำอธิบายหรือข้อโต้แย้งหรือข้อสงสัยของนายกรัฐมนตรี และของรัฐมนตรีในที่ประชุม และหลักฐานในปีต่อๆ มา พบว่า พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารบก ได้เลื่อนยศขึ้นเป็น จอมพล เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2499 และได้ยศเป็น จอมพลเรือ และ จอมพลอากาศ อันเท่ากับเป็นจอมพลของ 3 เหล่าทัพในอีก 3 ปีถัดมาเมื่อวันที่ 19 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2502 หรือเมื่อดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและผู้บัญชาการทหารสูงสุด ส่วน พลเรือเอก หลวงยุทธศาสตร์โกศล นั้นได้เลื่อนยศเป็น จอมพลเรือ ในปี พ.ศ.2499 ขณะดำรงตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารเรือ และมีอายุ 63 ปี¹⁹⁴ สำหรับ พลตำรวจเอกเผ่า ศรียานนท์ ซึ่งยังคงมียศทางทหารเป็น “พลเอก” ดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมตำรวจ ไม่ได้รับการเลื่อนยศเป็น จอมพล กระทั่งต้องลี้ภัยทางการเมืองไปยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์เมื่อครั้งรัฐประหารปี 2500

ดังนั้น การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก่อนที่จะลงพระปรมาภิไธยในประกาศหรือ กฎหมายฉบับต่างๆ ที่ทางรัฐบาลส่งไปตามกระบวนการในรัฐธรรมนูญ 2475 แก้ไขปี 2495 ตาม “มาตรา 8 พระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจบริหารทางคณะรัฐมนตรี” โดย “ได้มีรับสั่งถึงเรื่องการขอพระราชทานยศทหารที่ได้ขอยศจอมพลไปนั้น” แม้ไม่อาจพบหลักฐานใดๆ ว่า ทรง “รับสั่ง” ประการใด แต่ผลของ “รับสั่ง” นั้น ก็ทำให้จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรียอม “ขอ

¹⁹² บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 3/2498, วันจันทร์ที่ 10 มกราคม 2498.

¹⁹³ บันทึกการประชุมคณะรัฐมนตรี ครั้งที่ 6/2498, วันพุธที่ 19 มกราคม 2498.

¹⁹⁴ ศรีพนม สิงห์ทอง, 6 จอมพลไทยยุคระบอบประชาธิปไตย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2539),

พระราชทานเรื่องคืนมา” และต้อง “เสนอขอลอนเรื่องนี้ทั้งหมด” ออกจากกระบวนการในการเป็น “มติคณะรัฐมนตรี” ปราบฏาการณ์นี้น่าจะเป็นปราบฏาการณ์แรกๆ ที่แสดงให้เห็นถึงฐานะของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงเป็น “ที่ปรึกษาใหญ่ ที่ปรึกษาของชาติ” และอาจกล่าวอย่าง เฉพาะเจาะจงได้ว่า พระองค์ทรงเป็นที่ปรึกษาของรัฐบาล และของกองทัพไทย อย่างชัดเจน

ในช่วงสองปีระหว่างปี พ.ศ.2499-2500 อันเป็นช่วงที่แทบไม่ปรากฏว่ามีพระราชกรณียกิจ เสด็จเยี่ยมราษฎรทั้งใกล้ทั้งไกลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ อาจเป็นไปได้ว่าทั้งนี้เพราะในปี พ.ศ.2499 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง ผนวชระหว่างวันที่ 22 ตุลาคม ถึงวันที่ 5 พฤศจิกายน รวม 15 วัน ซึ่งในระหว่างนี้สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถต้องทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในฐานะ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และใน ระยะต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถก็ทรงตั้งครุฑและประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี วันพฤหัสบดีที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ.2500¹⁹⁵ อย่างไรก็ตาม งาน ศึกษาของเดวิด วิลสัน กลับพิจารณาเห็นว่านี่เป็นภาพสะท้อนความตึงเครียดระหว่างรัฐบาลทหารกับ พระมหากษัตริย์ เนื่องจากรัฐบาลทหารเห็นประชาชนชื่นชมพระบารมีของพระองค์ในระหว่างการ เสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรภาคกลางและภาคอีสานนั้น รัฐบาลจึงต้องงบประมาณการเสด็จประพาส เยี่ยมราษฎรของพระองค์ออกไป¹⁹⁶

อย่างไรก็ตาม สถานะแห่งความชอบธรรมทางการเมืองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็สั่นคลอนอย่างยิ่ง เมืองงานใหญ่ของรัฐบาล คืองานฉลอง 25 พุทธศตวรรษนั้น ดำเนินไปโดย “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีบทบาทร่วมในการเฉลิมฉลอง” และ “แม้ว่าตาม หมายกำหนดการจะต้องเสด็จไปร่วมพิธีสำคัญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยังคงประทับอยู่ที่ พระราชวังฤดูร้อนที่หัวหิน “เพราะประชวรด้วยโรคหวัด”¹⁹⁷ ซึ่งปัญหาความชอบธรรมทางการเมือง ในเรื่องพระมหากษัตริย์นี้ ยังเกิดขึ้นในท่ามกลางปัญหาความชอบธรรมของรัฐบาลจากกรณี “การ เลือกลงสภปรก” ก็ยังส่งผลต่อการสั่นคลอนเสถียรภาพของรัฐบาล และในวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2500 วันที่ฝ่ายจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และทหารกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ทำการยึดอำนาจรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามนั้น จึงมี “ประกาศพระบรมราชโองการตั้งผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร” ซึ่งเป็นประกาศที่ ไม่มีผู้รับสนองพระบรมราชโองการแต่ประการใด ที่ระบุว่า “ข้าพเจ้า (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

¹⁹⁵ ประมวลพระราชกรณียกิจสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, เล่ม 1, หน้า 149-215,

¹⁹⁶ David A. Wilson, Politics in Thailand, p. 114.

¹⁹⁷ ทักษิณ เจริญเศียรณ, การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ, หน้า 117-120, และ เชิงอรรถที่ 102 หน้า 149.

- ผู้เขียน) จึงขอตั้งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร ขอให้ประชาชนทั้งหลายจงอยู่ในความสงบ และให้ข้าราชการทุกฝ่ายฟังคำสั่งจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป” อันเท่ากับเป็นการยุติสถานการณ์แห่งความตึงเครียดและความขัดแย้งทางการเมือง

ความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้อย่างรวดเร็วและชัดเจน เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์หลังการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 ดังปรากฏข้อความข่าวพาดหัวหนังสือพิมพ์ไทยวัน เมื่อฉบับวันที่ 27 กันยายน คือ “นายกฯสั่งนำรูปในหลวงราชินีติดทำเนียบ ปฏิวัติจิตใจ ให้ ททท. บรรเลงเพลงสรรเสริญ” (ซึ่งนายกรัฐมนตรีตามข่าวนี้คือ นายพจน์ สารสิน ส่วน ททท. คือ สถานีวิทยุโทรทัศน์) มีรายละเอียดของข่าวดังนี้

การเปลี่ยนแปลงในกิจการและสถานที่ราชการหลายแห่ง จากระบบตราไก่มาเป็นรัฐบาลใหม่ ได้มีขึ้นแปลกตาแปลกใจประชาชนหลายอย่าง โดยเฉพาะการเคารพสักการะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่เดิมไม่มีเลย ปัจจุบันมาสรรเสริญบารมีกันตามคำสั่งของรัฐบาลใหม่

การสิ้นสุดของรัฐบาลพรรคเสรีมนังคศิลาและจอมพลแปลก ทำให้วิทยุกรมประชาสัมพันธ์ยุติเพลงสวดจี๋จอมพล และเพลงดินตระกูลไทยของจอมพลแปลกไปตั้งแต่เช้าวันที่ 20 เดือนนี้ (กันยายน - ผู้เขียน)

วิทยุโทรทัศน์ของไทยทีวี ไม่เคยมีเพลงสรรเสริญบารมีเมื่อหมดรายการแสดง แต่เมื่อคืนวันที่ 25 นี้ ได้เปิดเพลงสรรเสริญบารมีขึ้นท้ายรายการแล้ว

ตึกสันติไมตรีไม่เคยติดพระบรมฉายาลักษณ์ มีแต่ภาพของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม และภาพของมาดามละเอียด พิบูลสงคราม หลายสิบภาพ โดยมากเป็นภาพมาจากต่างประเทศ ใส่หมวกควาบอยก็มี แต่วานนี้ (เปรสคอนเฟอร์เรน) ปรากฏว่ามีพระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระฉายาลักษณ์ของสมเด็จพระบรมราชินีนาถประทับที่หน้าเวทีประชุมเป็นครั้งแรก¹⁹⁸

¹⁹⁸ สจข. ก/ป7/2500/สร.1 ไทย(27 กันยายน 2500). “ตราไก่” เป็นสัญลักษณ์ปีเกิดของจอมพล ป. พิบูลสงคราม, “เปรสคอนเฟอร์เรน” หรือ press conference เป็นการที่นายกรัฐมนตรีพบปะแถลงข่าวแก่หนังสือพิมพ์จอมพล ป. นำวิธีการนี้มาใช้เมื่อครั้งกลับจากการเยือนประเทศต่างๆ รอบโลกในปี 2498 เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการอธิบายว่าเป็นรัฐบาลในระบอบประชาธิปไตย ที่ควรต้องเปิดเผยการดำเนินงานของรัฐบาลในทุกๆ ด้านให้ประชาชนทราบ โดยผ่านหนังสือพิมพ์

การที่พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ประดิษฐานที่ทำเนียบรัฐบาล “เป็นครั้งแรก” ย่อมแสดงความหมายอย่างสำคัญของการเป็นจุดเปลี่ยนผ่านทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยว่า รัฐบาลที่จัดตั้งขึ้นนับตั้งแต่นี้เป็นต้นไป จะต้องอ้างสถานภาพว่าเป็น “รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” อย่างจริงจัง หาได้เป็นรัฐบาลตามรัฐธรรมนูญ หรือรัฐบาลในระบอบประชาธิปไตยเท่านั้นไม่ ดังปรากฏเป็นคำอธิบายของนายวิสูตร อรรถยุกติ ผู้อำนวยการฝ่ายต่างประเทศ กองบัญชาการคณะปฏิวัติ และเอกอัครราชทูตประจำกระทรวงการต่างประเทศ ในคราวรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติที่นำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2501 ว่า

ในเมื่อคณะปฏิวัติจัดตั้งรัฐบาลชั่วคราวขึ้นแล้ว รัฐบาลต่างประเทศทุกประเทศคงให้การรับรองโดยทั่วถึงกัน เพราะเหตุว่ารัฐบาลของเรายังคงมีสภาพเป็นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

การปฏิวัติครั้งนี้เป็นการปฏิวัติภายในเท่านั้น ไม่ใช่เป็นการปฏิวัติแบบในประเทศอิรัก ซึ่งมีการโค่นระบอบกษัตริย์ลง จึงไม่มีปัญหาหรือข้อยุ่งยากเกี่ยวกับการขอการรับรองจากรัฐบาลต่างประเทศใดๆ เกิดขึ้น¹⁹⁹

อันที่จริง ก่อนที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารบกและผู้บัญชาการทหารสูงสุด จะทำการยึดอำนาจในนามคณะปฏิวัติในปี 2501 นั้น จอมพลสฤษดิ์เองก็ต้องเผชิญหน้ากับข้อกล่าวหาว่า จอมพลสฤษดิ์อาจจะเปลี่ยนแปลงระบอบการเมืองประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแบบประธานาธิบดี และสถาปนาจอมพลสฤษดิ์เองเป็น “ประธานาธิบดี” ดังนั้น การที่เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2501 จอมพลสฤษดิ์ต้องเดินทางจากประเทศอังกฤษกลับสู่ประเทศไทยอย่างลับ โดยทั่วไปวิเคราะห์กันว่าเป็นเพราะจอมพลสฤษดิ์กังวลใจในสถานการณ์ด้านเสถียรภาพของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ซึ่งกำลังถูกกดดันจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 ของพรรคชาติสังคม ในเรื่องตำแหน่งฝ่ายบริหารและเรื่องการจัดสรรงบประมาณรายจ่ายประจำปี แต่คำสัมภาษณ์ของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น ซึ่งให้สัมภาษณ์เสมือนเป็น “กระบอกเสียง” แก่จอมพลสฤษดิ์เกี่ยวกับการเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่า หนึ่งในภารกิจสำคัญของการเดินทางกลับสู่ประเทศไทยในครั้งนี้ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็คือ การแสดงความบริสุทธิ์ใจต่อหน้าพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า ยังคงยึดมั่นในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข และน่าจะประมาณได้ว่า

¹⁹⁹ ศจข. ก/ป7/2501/บ.21.1 สยามรัฐ(28 ตุลาคม 2501).

จากนั้นมาอีก 3 เดือน การรัฐประหารในนามคณะปฏิวัติเดือนตุลาคม พ.ศ.2501 จึงสามารถดำเนินการ และบรรลุความสำเร็จ คำสัมภาษณ์ของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) นายกรัฐมนตรี มีดังนี้

เรื่องที่จอมพลสฤษดิ์เข้าเฝ้าฯนี้ ดูเหมือนจอมพลสฤษดิ์จะได้ให้สัมภาษณ์แก่ หนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งไปแล้ว ไม่ทราบว่าเป็น “ไทรายวัน” หรือ “สารเสรี” เกี่ยวกับ เรื่องถูกหาว่าจะเป็นประธานาธิบดี ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ก็ได้กราบบังคมทูลไปว่า ไม่เป็น ความจริง และยืนยันจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อยู่²⁰⁰

ในทางสังคมวัฒนธรรม พระบรมฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเพลง สรรเสริญพระบารมี กล่าวได้ว่านับแต่การรัฐประหารปี 2500 ก็ได้เริ่มต้นกลายเป็นเสมือนส่วนหนึ่ง ในชีวิตประจำวันของประชาชนไทยทั้งโดยการผ่านวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ ซึ่ง “แต่เดิมไม่มีเลย” บุคสมัยเชื่อผู้นำและตามผู้นำที่เป็นเพียงทหารและมาจากสามัญชน ซึ่งจอมพล ป. พิบูลสงคราม สร้าง ขึ้นมาตั้งแต่เมื่อกลางทศวรรษ 2480 สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้น ได้มาถึงจุดสิ้นสุด

ประเพณีต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ส่งเสริมสนับสนุนให้ฟื้นฟูขึ้น คือ พระราชพิธีจรดพระนังคัลในวันพืชมงคล ประจำปี ซึ่งได้เลิกร้างไปหลายทศวรรษที่ล่วงมาแล้ว พระราชพิธีนี้ได้กลับมีขึ้นอีกนับ แต่ พ.ศ.2503 เป็นต้นมา พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ซึ่งตั้งแต่ประเทศไทยได้ เปลี่ยนการปกครองเมื่อ พ.ศ.2475 มาแล้ว ได้ถูกทอดทิ้งให้มีแต่พระราชพิธีภายใน ขณะนี้ก็ได้กลายเป็นพระราชพิธีที่เป็นหน้าตาของรัฐและประชาชนอีกครั้งหนึ่ง เช่น จัดให้มีพิธีเสด็จพระราชดำเนินตรวจพลสวนสนามของหน่วยทหารรักษาพระองค์ขึ้น ที่ลานพระบรมรูปทรงม้า ตามอาคารบ้านเรือนของราษฎรทั่วราชอาณาจักร ก็มี การประดับตกแต่งด้วยโคมไฟและอื่นๆ อย่างสวยงาม และได้มีการยกย่องให้วันเฉลิม พระชนมพรรษาเป็นวันชาติ ทั้งนี้ ได้เริ่มมีมาตั้งแต่ พ.ศ.2503

พระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินทอดผ้าพระกฐิน โดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค อันเป็นกระบวนแห่แห่นางเรือตามโบราณราชประเพณีที่สวยงามยิ่ง ก็ได้ เริ่มรื้อฟื้นใน พ.ศ.2504 และพระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรา ทางสถลมารค ตามพระราชประเพณีในโบราณสมัย ซึ่งได้งดไปเป็นระยะเวลาหลาย ทศวรรษแล้วเช่นกันนั้น ก็ได้ฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ.2506 เนื่องใน

²⁰⁰ สจข. ก/ป7/2501/สร.1.1 ชาวไทย(12 กรกฎาคม 2501).

คราวเฉลิมพระชนมพรรษาครบสามรอบ พระราชประเพณีต่างๆ ดังกล่าวมาแล้วนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงถือเป็นพระราชกรณียกิจ ที่จะรักษาไว้ให้ เรียบร้อย ยังผลให้พระราชประเพณีของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยได้รุ่งเรือง ไปพลุล้วนอีกวาระหนึ่ง²⁰¹

ความเรียงร้อยแก้วเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เรื่อง “พระราชกรณียกิจใน 25 ปี” ของนายบุญรักษ์ บุญญะเขตมาลา นักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ซึ่งได้รับรางวัลที่ 1 ประเภทนิสิตนักศึกษาที่จัดประกวดโดยรัฐบาลสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร เนื่อง ในวาระพระราชพิธีฉลองสิริราชสมบัติครบ 25 ปี หรือ “รัชดาภิเษก” วันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ.2514 ความเรียงนี้กล่าวได้ว่า น่าจะเป็นลักษณะของการประมวลภาพรวมด้านพระราชกรณียกิจของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลุ่มแรกๆ ที่ทำให้เห็นภาพพัฒนาการของการฟื้นฟูพระราชประเพณีอัน เกี่ยวเนื่องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และพระองค์ก็ “ทรงถือเป็นพระราชกรณียกิจที่จะรักษา” พระ ราชประเพณีที่ฟื้นฟูขึ้นมาได้นี้ไว้ให้ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องไม่ขาดตอนในทุกปี สำหรับวันที่ 24 มิถุนายนของทุกปีที่เคยเป็น “วันชาติ” ตามที่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในฐานะรัฐบาล คณะราษฎรที่ทำการเปลี่ยนแปลงระบอบทางการเมืองเมื่อปี พ.ศ.2475 ได้ประกาศเมื่อปี พ.ศ.2482 ให้ วันที่ 24 มิถุนายน เป็นวันชาติครั้งแรกนั้น ก็มาถึงจุดจบในปี พ.ศ.2503 เมื่อ “รัฐบาลสมัยระบอบ ปฏิวัติ” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ประกาศให้ยกเลิก และประกาศให้วันเฉลิมพระชนมพรรษาเป็น วันสำคัญของชาติ เป็นวันหยุดราชการแทนที่และมีงานเฉลิมฉลอง อันเป็นการยุติมรดกของระบอบ ประชาธิปไตยที่เน้นการมีรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดของคณะราษฎร และเป็นการเริ่มต้นยุคใหม่ ของระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขอย่างแท้จริง

พระราชกรณียกิจที่แสดงถึงพระบารมีเปี่ยมล้นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คือการ เสด็จประพาสต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคราวเสด็จประพาสสหรัฐอเมริกาและประเทศใน ยุโรปรวม 14 ประเทศในปี พ.ศ.2503 การเสด็จประพาสต่างประเทศกล่าวได้ว่าเป็นอีกชุดหนึ่งของ พระราชกรณียกิจ หลังจากเสร็จสิ้นการเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรในประเทศหมดทุกภาคแล้วในปี พ.ศ.2502 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มต้นเสด็จประพาสต่างประเทศที่สาธารณรัฐเวียดนาม หรือเวียดนามได้เป็นประเทศแรก ระหว่างวันที่ 18-21 ธันวาคม พ.ศ.2502 ถัดมาเป็นประเทศ อินโดนีเซีย ระหว่างวันที่ 8-16 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502 ประเทศที่ 3 คือ พม่า ระหว่างวันที่ 2-5 มีนาคม

²⁰¹ บุญรักษ์ บุญญะเขตมาลา, “พระราชกรณียกิจใน 25 ปี,” ใน พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน และ พระราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 186-187.

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งใหญ่ในปี พ.ศ.2503 นี้ที่ต้องเสด็จโดยใช้ระยะเวลาานราว 6 เดือนนั้น เป็นเรื่องสำคัญที่ทางรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องจัดเตรียมงานให้เรียบร้อยโดยจอมพลสฤษดิ์ได้แต่งตั้งให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม เป็นประธานกรรมการจัดการเตรียมเสด็จครั้งนี้ ด้วยเหตุผลว่า “เพราะเห็นว่า พลเอกถนอมเป็นผู้มีความชำนาญ เคยจัดการรับเสด็จเจ้าหญิงอเล็กซานดราแห่งเคนท์ (แห่งประเทศอังกฤษ เสด็จเยือนประเทศไทยระหว่างวันที่ 27 กันยายน ถึง 2 ตุลาคม พ.ศ.2502-ผู้เขียน) ด้วยความเรียบร้อยมาแล้ว”²⁰² ซึ่งภารกิจในการเป็น “แม่งาน”²⁰³ เพื่อดูแลและจัดเตรียมการเสด็จประพาสสหรัฐฯและประเทศในยุโรปที่จอมพลถนอม (พลเอก) ได้รับในครั้งนี้น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นช่วงเวลาอันสำคัญที่ทำให้จอมพลถนอม (พลเอก) มีโอกาสเข้าเฝ้ารับใช้อย่างใกล้ชิดกับพระองค์ท่าน และน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรู้จักจอมพลถนอม (พลเอก) ทั้งทางความคิดและบุคลิกภาพมากยิ่งขึ้นนอกเหนือจากสมัชชาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเมื่อปี 2501 ตลอดทั้งในระยะอีกสามปีต่อมา (พ.ศ.2504-2506) จอมพลถนอม (พลเอก) ก็ยังได้รับมอบภารกิจในฐานะ “แม่งาน” หรือประธานคณะกรรมการฯ ชุดต่างๆ ของรัฐบาลในการดูแลและเตรียมการการเสด็จประพาสประเทศต่างๆ และการต้อนรับพระราชอาคันตุกะที่เสด็จเยือนประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง ด้วยปัจจัยนี้น่าจะกล่าวได้ว่าเมื่อเกิดสภาวะช่องว่างทางอำนาจการเมืองในวันที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแก่อสัญกรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำรัสสนับสนุนให้จอมพลถนอม (พลเอก) ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีอย่างทันที

อย่างไรก็ตาม การเสด็จประพาสสหรัฐฯและประเทศในยุโรปรวม 14 ประเทศ ได้แก่ สหรัฐอเมริกา สวิตเซอร์แลนด์ อังกฤษ เยอรมัน โปรตุเกส เดนมาร์ก นอร์เวย์ สวีเดน อิตาลี เบลเยียม ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์ ลักเซมเบิร์ก สเปน²⁰⁴ ในครั้งนี้ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงแจ้งต่อ

²⁰² สจข. ก/ป7/2502/สร.1.1 สยามรัฐ(13 ตุลาคม 2502).

²⁰³ สจข. ก/ป7/2503/สร.1.2 ไท(1 มกราคม 2503). ในฐานะ “แม่งาน” จอมพลถนอม (พลเอก) ต้องดูแลเตรียมการและประสานงานเพื่อความเรียบร้อยตั้งแต่หมายกำหนดการเดินทางและการเข้าเฝ้าของบุคคลต่างๆ เรื่องของพระราชยานที่ประทับจากที่หนึ่ง ไปอีกที่หนึ่ง และที่ประทับประจำวัน ฯลฯ จากคำสัมภาษณ์ของจอมพลถนอม (พลเอก) จะเห็นว่าการเสด็จประพาสต่างประเทศนั้นเป็นแผนการระยะยาว นั่นคือ “จะไปอเมริกาและยุโรปก่อน ส่วนประเทศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะเสด็จในภายหลัง”

²⁰⁴ ไกรฤกษ์ นานา, “การเสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศ เสด็จพระเกียรติรัชกาลที่ 9 ในโลกตะวันตก,” ศิลปวัฒนธรรม 29,2(ธันวาคม 2550): 79-110. การเสด็จประพาสประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นประเทศแรกในระหว่างวันที่ 14 มิถุนายน ถึง 14 กรกฎาคม รวมระยะเวลา 1 เดือนนั้น จะได้รับการกล่าวถึงกันมากที่สุด เช่นงานนิพนธ์ในรูปบันทึกแบบจดหมายของพระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ขณะนั้นเป็น หม่อมเจ้า ในฐานะนางสนองพระโอษฐ์ที่ติดตามเสด็จอย่างเป็นทางการในครั้งนี้ด้วย ได้นิพนธ์ไว้อย่างละเอียดเฉพาะเสด็จประพาส

สหรัฐอเมริกาเท่านั้น ดู พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต, เสด็จพระราชดำเนินสหรัฐอเมริกา พุทธศักราช 2503 ปากีสถาน พ.ศ.2505 และสหพันธรัฐมลายา พ.ศ.2505(ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิภาวดีรังสิต ณ เมรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร วันพฤหัสบดีที่ 7 เมษายน พุทธศักราช 2520)(กรุงเทพฯ: วัฒนาพานิช, 2520).

คณะเดินทางเสด็จประพาสครั้งนี้มีรวม 51 คน/พระองค์ แบ่งออกเป็น 3 กลุ่มด้วยกันคือ กลุ่มทางการ 10 ไม้ทางการ 20 และกลุ่มส่วนพระองค์ 21

เป็นทางการ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ นายถนัด คอมันตร์ (รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ ซึ่งเป็นผู้แทนระดับสูงของฝ่ายรัฐบาลเพียงคนเดียว) พระยาศรีวิสารวาจา องคมนตรี พล.อ.หลวงสุรณรงค์ สมุหราชองครักษ์ นายกัลย์ อิศรเสนา ณ อยุธยา ผู้แทนเลขาธิการพระราชวัง ม.ร.ว.กิตินัดดา กิตติยากร ผู้แทนราชเลขาธิการ ม.จ.วิภาวดี รังสิต นางสนองพรโอบุษฐ์ น.อ.ม.ร.ว. พันธุม ทวีวงศ์ ร.น. หรือ น.อ.อ. ไกวัล ฉาวรธาร ราชองครักษ์ นายพูนเพิ่ม ไกรฤกษ์ ราชเลขานุการในสมเด็จพระนางเจ้าฯ

ไม่เป็นทางการ ได้แก่ พ.ท. ม.ล.จินดา สนิทวงศ์ น.อ. ม.ร.ว. พันธุม ทวีวงศ์ ร.น. หรือ น.อ.อ. ไกวัล ฉาวรธาร ราชองครักษ์ พ.ต.อ.ชุมพล โลหะชาละ นายพาสาน์ ชูโต นายอุทัย สุวรรณจินดา นายแก้วขวัญ วัชโรทัย นายขวัญแก้ว วัชโรทัย นายสุภักดิ์ สุวรรณจินดา นายสหัส พุกกะมาน นางสาวผุสสดี ศรีวิถิ นางสาวทัศนีย์ เทวกุล นางสาวออมทรัพย์ สุจริตกุล นางสาวพึงจิตร อัครนิพัทธ์ นายหน่วง อินทรสุด นายชนัญชัย ราชวัลลภานุ สิษฐ์ นายตุล บุญนาค คุณหญิงสุรณรงค์ คุณภรณ์ท์ สุจริตกุล เจ้าหน้าที่กระทรวงการต่างประเทศ นายปรีชาวัช คุณะเกษม และเจ้าหน้าที่กระทรวงการคลัง นายไชย บุญนาค

ส่วนพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุบลรัตน์ราชกัญญา สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสิรินทรเทพรัตนราชสุดา สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ม.ล. บัว กิตติยากร ม.ล.เดช สนิทวงศ์ คุณหญิงประยงค์ สนิทวงศ์ หลวงประเสริฐไมตรี นางสาวพรสม คุณชลจินดา นางสาววิไล อมาตยกุล นางสาวทวิ มณีนุช นางสาวจันทิมา พึ่งบารมี นางสาวอิมจิตร กุลบุตร นายแพทย์อรุณ เนตรศิริ นางสาวทิพา สรกุล ม.ล.คิ้ว ชลมารคพิจารณ์ นางสาวมณี เสมอสำอางค์ นางสาวสุนานันท์ เลขยานนท์ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายเฉลียว เมลาณนท์ ช่างภาพกรมประชาสัมพันธ์ และนายวรรณบุลย์ พิทยาคม ผู้บันทึกข่าวกรมประชาสัมพันธ์ (ถึงแก่กรรมด้วยโรคหัวใจ ขณะที่ตามเสด็จไปเยือนนิวยอร์กแลนด์)

สำหรับ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้เป็นโฆษกประชาสัมพันธ์ในการเสด็จครั้งนี้ นับว่าสามารถใช้ความสามารถส่วนตัวและองค์การของตนเอง คือ หนังสือพิมพ์สยามรัฐทั้งรายวันและรายสัปดาห์ เผยแพร่การเสด็จประพาสสหรัฐฯและประเทศในยุโรปได้อย่างดีเยี่ยม รวมทั้งการออกรายการโทรทัศน์ที่เล่าถึงพระปรีชาชาญของทั้งสองพระองค์ในการเสด็จประพาสยังที่ต่างๆ คู่ตัวอย่างนี้ใน ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, การเสด็จพระราชดำเนินเยือนสหรัฐอเมริกาและยุโรป. (บรรยาย ณ หอประชุมใหญ่ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 21 มกราคม 2504)(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายประหยัด ทองอุไร และนางทองดี ชูเกษ ณ ฌาปนสถานวัดเสนหา อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม)(พระนคร: บุรณะการพิมพ์, 2505).

ประชาชนเมื่อครั้งมีกระแสพระราชดำรัสพระราชทานแก่ประชาชนชาวไทย ในโอกาสขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2503 เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2502 ว่า จะเสด็จ “เป็นเวลาประมาณ 6 เดือน”²⁰⁵ และเป็นเช่นเดียวกัน ที่ก่อนจะเสด็จพระราชดำเนิน พระองค์ก็ทรงมีพระราชดำรัสอลาประชาชนชาวไทยเมื่อวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ.2503 ว่า “ข้าพเจ้าจะลาท่านไปเป็นเวลาราว 6 เดือน”²⁰⁶ รวมทั้งพระราชดำรัสตอบ ขอบใจแก่นายกรัฐมนตรีและบุคคลต่างๆ ณ สนามบินดอนเมืองเมื่อวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ.2503 ก่อนที่พระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินไปประทับเครื่องบินพระที่นั่งและเครื่องบินเคลื่อนตัวออกจาก สนามบินเวลา 18.18 น. นั้น พระองค์ทรงพระราชดำรัสถึงระยะเวลาของการเสด็จประพาส ต่างประเทศครั้งนี้ว่า “เราต้องไปเป็นเวลานาน เพราะมีหลายประเทศที่เชิญถึง 14 ประเทศ ต้องใช้เวลา ถึง 6 เดือน”²⁰⁷

แต่ “ประกาศแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์” คือ ประกาศแต่งตั้งสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เมื่อวันที่ 7 มิถุนายนนั้น ระบุเพียงวันเริ่มต้นการเสด็จ คือ “กำหนดเสด็จพระราชดำเนินจากพระนคร ในวันที่ 14 มิถุนายน 2503 และเพื่อการนี้จำเป็นต้องประทับอยู่นอกราชอาณาจักรชั่วระยะเวลาหนึ่ง”²⁰⁸ เห็นได้ว่าประกาศฉบับนี้ไม่ได้ระบุวันเสด็จกลับ ถึงกรุงเทพฯ อันแตกต่างจากประกาศฉบับอื่นๆ เช่นเมื่อเสด็จประพาสประเทศเวียดนามใต้ อินโดนีเซีย และพม่า นั้น จะระบุวันเสด็จไปและวันเสด็จกลับไว้อย่างแน่ชัด²⁰⁹ ดังนั้น เมื่อพระองค์ ทรงแจ้งว่า “ประมาณ 6 เดือน” โดยทั่วไปก็สามารถคาดหมายได้อย่างกว้างๆ ว่า พระองค์น่าจะทรงเสด็จกลับมาทำงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม ซึ่งปีนี้เป็นปีที่รัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ได้ยกสถานะวันเฉลิมพระชนมพรรษาให้เป็นวันสำคัญของชาติ

²⁰⁵ ประมวลพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาทที่พระราชทานในโอกาสต่างๆ ตั้งแต่พุทธศักราช 2498-2508 (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจ่านทรราชกิจ (เจริญ บุญยรัตพันธุ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 มีนาคม พุทธศักราช 2516) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2516), หน้า 88-89.

²⁰⁶ บุญรักษ์ บุญญะเขตมาลา, “พระราชกรณียกิจใน 25 ปี,” ใน พระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชน และพระราชกรณียกิจใน 25 ปี, หน้า 199-200.

²⁰⁷ เฉลิม วุฒิชัยสิต, เสด็จเยือนสหรัฐอเมริกา (พระนคร: รุ่งเรืองรัตน์, 2503), หน้า 10-11.

²⁰⁸ “ประกาศแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์,” (แต่งตั้งสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ มี พลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร ประธานสภาว่างรัฐธรรมนูญ ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ เมื่อ 7 มิถุนายน พ.ศ.2503) ราชกิจจานุเบกษา 77,49 ฉบับพิเศษ (9 มิถุนายน 2503): 26-27.

²⁰⁹ “ประกาศแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์,” (แต่งตั้งสมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ มี พลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร ประธานสภาว่างรัฐธรรมนูญ ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ เมื่อ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2503) ราชกิจจานุเบกษา 77,10 ฉบับพิเศษ (4 กุมภาพันธ์ 2503): 6-7.

แต่เมื่อพระราชกรณียกิจเสด็จประพาสเมืองโลซานน์ เมืองหลวงของรัฐโวว์ (Vaud) ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ เป็นประเทศสุดท้ายของการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการครั้งนี้สิ้นสุดลงเมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ.2503 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและพระบรมวงศานุวงศ์ทรงประทับอยู่ที่นั่น และบางช่วงก็เสด็จประพาสประเทศอังกฤษ อย่างไรก็ตามเป็นทางการ รวมระยะเวลาที่พระองค์ทรงขยายเวลาประทับอยู่ในต่างประเทศ “ตามพระราชอัธยาศัย” เป็นเวลาอีกถึง 47 วัน²¹⁰ หรือราวหนึ่งเดือนครึ่ง (เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2504) โดยที่ฝ่ายรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัับทราบถึงพระราชอัธยาศัยนี้ล่วงหน้าไม่นานนัก ดังที่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ให้สัมภาษณ์เมื่อกลางเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2503 ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ “จะเสด็จนิวัติไทยราวกลางเดือนมกราคม” โดยจะรักษาพระทนต์กับทันตแพทย์ที่สวิสเซอร์แลนด์เป็นเวลา 30 วัน และจะเสด็จไปยังประเทศอังกฤษอีกครั้งเพื่อตรวจพระวรกายต่างๆ ไป²¹¹

แม้จะยังไม่พบหลักฐานการอธิบายและทัศนคติของฝ่ายรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ใดๆ เกี่ยวกับการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลื่อนเวลาเสด็จกลับประเทศ รวมทั้งไม่ได้ทรงประทับอยู่ในพระนคร ในช่วงเวลาอันสำคัญในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา 5 ธันวาคม และการประกาศให้วันนี้เป็นวันสำคัญของประเทศเป็นวันแรก รวมทั้งการสวนสนามของทหารรักษาพระองค์ประจำปีด้วย นอกเหนือจากอธิบายว่าพระราชกรณียกิจใดๆ ให้เป็นไปตาม “พระราชอัธยาศัย” แต่จากปรากฏการณ์ทางการเมืองในอดีตนั้น การที่พระมหากษัตริย์ทรงไม่ประทับอยู่ในพระนคร หรือเสด็จประทับยังที่อื่นๆ โดยที่ทางรัฐบาลไม่อาจตอบคำถามได้ว่าจะทรงเสด็จกลับวันใดอย่างแน่ชัด ดังเช่นเหตุการณ์ในสมัยรัฐบาลพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา นับแต่เหตุการณ์คราวกบฏบวรเดช เรื่อยมา กระทั่งเสด็จเดินทางไปยังประเทศอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เมื่อปี พ.ศ.2476 หรือกรณีงานฉลองกิ่งพุทธกาล หรือ 25 พุทธศตวรรษในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม เมื่อปี พ.ศ.2500 ก่อนที่ฝ่ายจอมพล ป. จะถูกยึดอำนาจในท้ายสุด ปรากฏการณ์นี้ย่อมส่งผลต่อความนึกคิดทางสาธารณะได้ว่า อาจมีความขัดแย้งตึงเครียดระหว่างพระมหากษัตริย์กับฝ่ายรัฐบาล และข่อมเปิดทางให้ “ข่าวลือ” ต่างๆ ในสังคมแพร่กระจายได้อย่างน่าเชื่อถือ อันเท่ากับว่าเสถียรภาพและความชอบธรรมของรัฐบาลย่อมถูกสั่นคลอน อย่างไรก็ตาม แม้ในกรณีนี้จะไม่มีการขอสันเทศใดๆ ที่จะบ่งได้ว่าเป็นภาพสะท้อนของปัญหาความตึงเครียดขัดแย้งระหว่างพระมหากษัตริย์กับฝ่ายรัฐบาล แต่ก็แสดงให้เห็นนัยสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ในสังคมการเมืองไทยได้ว่า

²¹⁰ ดูรายละเอียดพระราชกรณียกิจเสด็จประพาสครั้งนี้ได้ใน ประมวลพระราชกรณียกิจสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, เล่ม 2, หน้า 36-109,

²¹¹ สจข. กป7/2503/สร.1.2 สยามรัฐ(27 พฤศจิกายน 2503).

พระบารมีที่สั่งสมในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาของพระองค์นั้น ได้ส่งผลให้พระองค์ทรงสามารถมีพระราชดำริ พระราชดำรัส และพระบรมราโชวาท²¹² ตลอดทั้งดำเนินพระราชกรณียกิจของพระองค์ได้ตามพระราชอัธยาศัย

เมื่อพระองค์เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2504 สิ่งแรกที่ทรงปฏิบัติคือเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวันต่อมา 19 มกราคม ภาคเช้าเป็นพระราชพิธีสมโภช ในพระบรมมหาราชวัง ภาคบ่ายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทั้งสองพระองค์ทรงเสด็จออกให้ประชาชนเฝ้า ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม โดยเมื่อเสร็จพิธีอย่างเป็นทางการหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบแก่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ที่ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายดอกไม้ธูปเทียนกราบบังคมทูลถวายพระพร “ประชาชนที่ไปร่วมชุมนุมได้ร้องเพลงสรรเสริญพระบารมีพร้อมกัน” ถัดนั้น ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จขึ้น ได้ทรงมีพระราชกระแสพระราชดำรัส “เป็นพิเศษโดยตรง” แก่ประชาชน ณ สี่พันธุจรด้านทักษิณ ความว่า

“เวลาเราไปเยี่ยมราษฎรในต่างจังหวัด ราษฎรพระนครก็น้อยใจ เพราะว่าไม่ได้เยี่ยม วันนี้ก็น้อยใจไม่ได้แล้ว เพราะวันนี้ก็ทำเช่นเดียวกับในต่างจังหวัด คือมาชุมนุมกันอย่างนี้ เรารู้สึกดีใจมาก แต่วันนี้ก็พิเศษมีกองเกียรติยศอยู่กลาง พร้อมมีท่านผู้ใหญ่อยู่ที่นี้ด้วย รวมทั้งท่านนายกรัฐมนตรี ที่จริงระหว่างที่เราอยู่ต่างประเทศ รู้สึกว่าควรจะขอบใจนายกรัฐมนตรี และรัฐบาลก็ได้ทำงานอย่างแข็งขันอยู่ตลอดเวลา ขอชักชวนให้ชาวไทยให้นายกรัฐมนตรีอีกสักครั้งหนึ่ง” (ประชาชนต่างเปล่งเสียงไชโย) แล้วทรงมีพระราชดำรัสต่อว่า “นายกรัฐมนตรีก็เยี่ยม เป็นการขอบใจที่ได้ปกครองประเทศ ช่วยกันให้ทุกคนมีความสุขสบาย ข้อสำคัญคือทุกคนต้องช่วยกันเพื่อให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรืองและปลอดภัย ถ้าทุกคนร่วมใจกัน ร่วมแรง เชื่อว่า

²¹² พระบรมราโชวาทที่น่าจะกล่าวได้ว่าเป็นองค์แรกๆ ตามที่ปรากฏเป็นหลักฐานเอกสาร ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรัสด้วยพระองค์เอง คือ “พระบรมราโชวาทในพิธีพระราชทานปริญญาบัตรแก่นิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย” วันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ.2504 โดยพระองค์ทรงกล่าวถึงเรื่องสิทธิและหน้าที่ และความสามัคคี ซึ่งความสามัคคีที่สำคัญที่สุด ก็คือ “สามัคคีในชาติ” โดยยกตัวอย่างจากเรื่องปัญหาความขัดแย้งในสมัยพุทธกาลระหว่างพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งแคว้นมคธ ที่ประสงคัยกัทัพิศแคว้นวัชชีด้วยวิธีทำลายความสามัคคีของคนในแคว้นวัชชี โดยใช้ “ความอิจฉา” เป็นเครื่องมือเบื้องต้น ดูใน ประมวลพระราชดำรัสและพระบรมราโชวาทที่พระราชทานในโอกาสต่างๆ ตั้งแต่พุทธศักราช 2498-2508, หน้า 114-117.

ประเทศไทยมีแต่เจริญและปลอดภัย ขอให้ประเทศไทยมีความเจริญยิ่งขึ้น
ต่อไป ขอให้ไขโยกันหน่อย”²¹³

พระราชดำรัสชื่นชมนายกรัฐมนตรีในท่ามกลางประชาชนที่มาชุมนุมนั้น ทำให้จอมพล
สฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้ให้สัมภาษณ์ว่ามี “ความรู้สึกซาบซึ้งมาก และรู้สึกปลื้มใจอย่างยิ่ง”²¹⁴ แต่
นักหนังสือพิมพ์ในสังกัดสยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ ได้อธิบายถึงนัยอันสำคัญของพระเสพอพระราชดำรัส
ครั้งนี้ โดยอธิบายว่า

กระแสพระราชดำรัส ที่ได้พระราชทานแก่ประชาชนอย่างเป็นทางการเป็นกันเองขณะ
เสด็จสีหบัญชรทักษิณ โดยมิได้ทรงตระเตรียมมาก่อนนี้ ต้องนับว่าเป็นครั้งแรกแห่ง
ประวัติศาสตร์ไทย เพราะยังมีได้เคยมีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดพระราชทานพระ
มหากรุณาธิคุณแก่ประชาชนเช่นนี้มาก่อนเลย และถ้าจะนับแต่ได้มีการเปลี่ยนแปลง
การปกครองแผ่นดินเข้าสู่ระบอบรัฐธรรมนูญเป็นต้นมา ก็กล่าวได้อย่างเต็มปากว่า ยัง
ไม่เคยมีนายกรัฐมนตรีของเมืองไทยคนใด เคยได้รับพระราชทานพระมหากรุณาธิคุณ
จากสมเด็จพระมหากษัตริย์ ยิ่งไปกว่าท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีคน
ปัจจุบันนี้เลย เพราะกระแสพระราชดำรัสดังกล่าวนี้ มิใช่แต่เพียงแสดงให้เห็นถึง
ความไว้วางพระราชหฤทัย ซึ่งทรงมีต่อหัวหน้าคณะรัฐบาลผู้มีหน้าที่บริหารประเทศ
เป็นส่วนพระองค์เท่านั้น หากแต่ยังเป็นเสมือนได้พระราชทานคำรับรองใน
ความสามารถ และอาการแห่งความประพฤติทั้งปวงของท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์
นายกรัฐมนตรี เพื่อให้ประชาชนไว้วางใจอีกด้วย ซึ่งถ้าได้คำนึงว่า ท่านนายกรัฐมนตรี
คนปัจจุบันนี้ ได้เข้ารับภาระและหน้าที่บริหารประเทศโดยอาศัยผลแห่งการปฏิบัติอัน
มิใช่วิถีทางของประชาธิปไตยด้วยแล้ว กระแสพระราชดำรัสดังกล่าวนี้ย่อมจัดได้ว่า
มีความหมายและคุณค่าแก่ชีวิตของท่านจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เกินกว่าจักสรรหาคำ
มาพรรณนาได้ครบถ้วน²¹⁵

²¹³ ประจวบ, “นายกรัฐมนตรีผู้ที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณสูงสุดในรอบปี,” สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ 7,
32 (29 มกราคม 2504): 3.

²¹⁴ สจช. กป7/2504/สร.1.1 ชาวไทย(26 มกราคม 2504).

²¹⁵ เรื่องเดียวกัน

จากคำอธิบายของ “ประจวบ” (ทองอุไร) ผู้เขียนบทความนี้ สามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ว่า ประการแรก พระราชดำรัสนี้เป็นพระราชดำรัสที่ทรงประทานให้โดยไม่มีการเตรียมการมาก่อน และ “นับเป็นครั้งแรก” ของพระองค์ในงานพระราชพิธีหรือรัฐพิธีของประเทศ ประการที่สอง พระราชดำรัสของพระองค์ครั้งนี้ “แสดงให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัย” และ “รับรองในความสามารถ” ของนายกรัฐมนตรีและรัฐบาล ประการที่สาม มีนัยถึงการรับรองความชอบธรรมของรัฐบาลที่มาจาก การรัฐประหารและยังไม่ได้อยู่ในระบบประชาธิปไตยที่แท้จริง ซึ่งหากพิจารณาโดยตรรกแล้ว บุคคลที่จะพึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระราชดำรัสครั้งนี้ด้วยเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในประเด็น “แสดงให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัย” และ “รับรองในความสามารถ” ก็คือ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ผู้เป็น “แม่งาน” ในการเสด็จประพาสสหรัฐฯ และยุโรปในครั้งนี้นั่นเอง

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ยังได้ ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเยือนบ้านพักของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ที่ อำเภอปากเกร็ด นนทบุรี ถึง 2 ครั้งในช่วงก่อนที่จอมพลถนอม (พลเอก) จะได้ดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีในปลายปี พ.ศ.2506 ซึ่งกล่าวได้ว่าน่าจะไม่เคยมีผู้นำในวงการเมืองและผู้นำในวงการ ทหารได้รับพระมหากรุณาธิคุณในลักษณะดังกล่าวมานี้นับแต่การรัฐประหารปี 2500 เป็นต้นมา อัน ยิ่ง “แสดงให้เห็นถึงความไว้วางพระราชหฤทัย” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่มีต่อจอมพล ถนอม (พลเอก) มากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ครั้งแรก เป็นการเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ทรงนำ สมเด็จพระราชาธิบดีเฟรเดอริกและพระราชินีแห่งเดนมาร์ก ไปเสวยพระกระยาหารกลางวัน²¹⁶ เมื่อ วันอาทิตย์ที่ 15 มกราคม พ.ศ.2505²¹⁷ ครั้งที่สองในปีถัดมา เมื่อวันที่ 7 เมษายน พ.ศ.2506 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จประพาสสวนลีนจี ที่ บ้านพักอำเภอปากเกร็ด นนทบุรี ดังปรากฏเป็นภาพถ่ายและคำบรรยายภาพเป็นหลักฐานในหนังสือ ของ “913” เรื่อง “จอมพลถนอม นายฯ คนซื่อ” ซึ่งจัดพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ.2507 หลังจอมพลถนอมขึ้น ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้ไม่นานนัก เป็นภาพขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประทับ ยืนริมคูในสวน ถัดไปนั้นบนไม้กระดานพาดข้ามคู สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ประทับ

²¹⁶ ถ. กิตติขจร (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ จอมพล จอมพลเรือ จอมพลอากาศ ถนอม กิตติขจร ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส)(กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2550), หน้า 194.

²¹⁷ ในหนังสือ “ถ. กิตติขจร” ไม่ได้ระบุวันเดือนปีไว้ ซึ่งเมื่อตรวจเช็คแล้ว หากเป็นวันที่มีการเสด็จ ประพาสทางชลมารค ก็จะเป็นวันที่ 15 มกราคมนี้ สมเด็จพระเจ้ากรุงเดนมาร์ก และสมเด็จพระราชินีอินกิด เสด็จ เยือนประเทศไทยระหว่างวันที่ 12-24 มกราคม พ.ศ.2505 ดูรายละเอียดใน ประมวลพระราชกรณียกิจสมเด็จพระ นางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ, เล่ม 2, หน้า 167-173,

ขึ้นและยื่นพระหัตถ์ทรงปลัดข้อนลินจี โดยมีจอมพลดอนอม (พลเอก) ขึ้นบนแผ่นไม้พาดข้ามคูเดียวกัน นั้น ได้ยื่นมือขวาโน้มกึ่งลั้นจีลงมาให้พระองค์ท่าน²¹⁸

ยิ่งไปกว่านั้น เพียง 6 วันก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะ “ทรงมีรับสั่งว่า ให้ (จอมพลดอนอม – ผู้เขียน) บริหารราชการแผ่นดินสืบแทนต่อไป” ในทันทีที่จอมพลสฤษดิ์ รัชต์ ถึงแก่สัญกรรมนั้น พระองค์ก็ทรงมีพระบรมราโชวาทในพิธีสวนสนามของนายทหารรักษาพระองค์ ที่มีพลเอกจิตติ นาวีเสถียร รองผู้บัญชาการทหารบก ที่เพิ่งขึ้นดำรงตำแหน่งนี้ได้เพียง 2 เดือน ผู้ปฏิบัติหน้าที่เป็นประธานฝ่ายทหารในนามจอมพลสฤษดิ์ รัชต์ ผู้บัญชาการทหารบก ซึ่งกำลังป่วยหนัก โดยหนังสือพิมพ์สามารถจับประเด็นพระบรมราโชวาทและพาดเป็นหัวข้อใหญ่ได้ว่า “พระเจ้าอยู่หัวทรงเตือนทหารทุกคน จงอยู่ในระเบียบวินัยโดยเคร่งครัด อย่าให้แตกแยกกันเป็นอันขาด”²¹⁹ รายละเอียดของพระบรมราโชวาทแก่ทหารรักษาพระองค์ในส่วนที่สำคัญ มีดังนี้

บ้านเมืองเราจะร่วมเย็นเป็นสุขได้ก็อยู่ที่ทหารของชาติช่วยป้องกันรักษา ดังนั้น ทหารจะต้องมีความสามัคคีกลมเกลียวกัน เพื่อจะได้มีกำลังอันมั่นคง ช่วยกันรักษา ความเป็นเอกราชของชาติไว้ให้ได้โดยไม่คิดคำนึงถึงประโยชน์อื่นใดทั้งสิ้น นอกจาก ความมั่นคงสมบูรณ์ของบ้านเมือง ระเบียบนี้ เหตุการณ์ของโลกกำลังผันผวนอยู่ ตลอดเวลา อาจนำความคับขันมาสู่บ้านเมืองเราเมื่อใดก็ได้ ขอให้ผู้บังคับบัญชาทุกชั้น

²¹⁸ 913,นามแฝง (สว่าง ลานเหลือ), จอมพลดอนอม นายกฯ คนชื้อ, ภาพประกอบไม่มีเลขหน้า. หนังสือ “ถ. กิตติขจร” ให้ข้อมูลว่า การเสด็จพระราชดำเนินไปบ้านพักของจอมพลดอนอมที่ปากเกร็ดครั้งที่ 2 มีขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2509 โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานน้ำสังข์แก่จอมพลดอนอมและภริยาใน วาระครบรอบแต่งงาน 35 ปี เสด็จพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าฟ้าอุบลรัตน์ฯ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ และ สมเด็จพระเจ้า ฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ฯ และ “ในครั้งกระนั้น หลังจากเสวยพระกระยาหารกลางวันแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนิน ไปทรงเก็บลั้นจีในสวน สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทั้งสามพระองค์ประทับบนเสื่อใต้ต้นไม้ เมื่อทรงเก็บลั้นจีมาแล้วก็ทรง ล้างและเสวยเลย” ซึ่งหากพิจารณาว่า หนังสือ “จอมพลดอนอม นายกฯคนชื้อ” จัดพิมพ์เมื่อปี 2507 ดังนั้น ก็น่าเชื่อได้ อย่างยิ่งว่ามีการเสด็จในปี 2506 อีกครั้งหนึ่งก่อนที่จอมพลดอนอมจะได้ขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรี และหากพิจารณา เปรียบเทียบจากภาพถ่าย การเสด็จฯในปี 2506 นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ด้วยชุดราชการ ทหาร ส่วนปี 2509 ทรงฉลองพระองค์ด้วยชุดสุภาพ ดู ถ. กิตติขจร, ภาพหน้า 2. ดังนั้น การเสด็จพระราชดำเนิน ไปยังบ้านพักของจอมพลดอนอมที่ปากเกร็ด นนทบุรี มีรวม 3 ครั้ง คือ ครั้งแรกในปี 2505 ครั้งที่ 2 ในปี 2506 และ ครั้งที่ 3 ในปี 2509

²¹⁹ สยามรัฐ(4 ธันวาคม 2506): 1. ส่วนปี พ.ศ.2505 นั้น พระบรมราโชวาทแก่ทหารรักษาพระองค์ หนังสือพิมพ์พาดหัวใหญ่ว่า “ให้รักษามรดกที่ตกทอดมาไว้ให้ดี เพื่อตกทอดไปถึงอนุชนรุ่นหลัง” สยามรัฐ(5 ธันวาคม 2505): 1. พระบรมราโชวาทแต่ละปีจะได้รับการพิจารณาวิเคราะห์ในท่ามกลางบริบทของสภาพทางสังคม การเมืองไทยและของโลกในขณะนั้นด้วย

ตลอดจนทหารทุกคนอยู่ในระเบียบวินัยโดยเคร่งครัด อย่าให้แตกแยกกันเป็นอันขาด ต้องพร้อมอยู่เสมอที่จะเผชิญกับเหตุการณ์อันจะเกิดขึ้นได้ทุกขณะ ยิ่งเป็นทหารรักษาพระองค์ด้วยแล้ว ก็ควรประพฤติตนให้ดีเป็นเยี่ยงอย่างแก่หน่วยอื่นๆ ต่อไป²²⁰

ระเบียบวินัยเป็นสิ่งสำคัญของการดำรงอยู่ของกองทัพ การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเน้นความสำคัญของเรื่องนี้แก่ “ผู้บังคับบัญชาทุกชั้น” ในห้วงที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ กำลังจะถึงแก่อสัญกรรม ข่อมเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ยิ่งแก่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด และรองนายกรัฐมนตรี ผู้ซึ่งกำลังจะได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในขณะที่ตนเองขาดฐานกำลังอำนาจที่แท้จริงในระบอบรัฐบาลสมัยปฏิวัติ คือ กองทัพบก

กล่าวโดยสรุป ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา พัฒนาการด้านพระบารมีแก่ราษฎรในด้านต่างๆ ช่วยสร้างเสริมพระราชอำนาจในระบอบประชาธิปไตย และพระบรมเดชานุภาพตามประเพณีการปกครองให้มีเพิ่มมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมาถึงจุดเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญของปี พ.ศ.2500 ที่คณะทหารที่ยึดครองอำนาจในการบริหารประเทศไว้ได้ จะต้องอ้างการเป็นรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างจงรักภักดีทั้งโดยวาจาและการปฏิบัติอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ก็ได้รับความไว้วางพระหฤทัยจากพระองค์มากกว่าผู้นำทางทหารคนอื่นๆ นอกเหนือจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดังนั้น ปัจจัยด้านพระมหากษัตริย์จึงเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งที่ทำให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) สามารถก้าวขึ้นเป็นนายกรัฐมนตรีได้อย่างเป็นทางการในวันถัดจากการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั่นเอง

3.2.3 ปัจจัยด้านกองทัพ

เมื่อจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีในวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2506 นั้น จอมพลถนอม (พลเอก) มีปัจจัยสนับสนุนด้านกองทัพที่แตกต่างจาก 3 นายทหารบกก่อนหน้านี้ที่ได้ขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ทั้งกรณีของ พันเอก พระยาพลพลพยุหเสนา (21 มิถุนายน พ.ศ.2496) พันเอก หลวงพิบูลสงคราม (16 ธันวาคม พ.ศ.2481) และจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (9 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502) คือ จอมพลถนอม (พลเอก) ไม่ได้ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบก แต่ดำรงตำแหน่งทางทหารเป็น รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด อันเท่ากับว่า จอมพลถนอม (พลเอก) ไม่ได้มีกำลังอำนาจในกองทัพบกที่แท้จริงโดยตนเอง เพราะการเมืองไทยในระบอบประชาธิปไตยนับแต่การปฏิวัติ 2475 นั้น กล่าวได้ว่าเป็นการเมืองที่ต้องอาศัยการคำนวณอำนาจทางการเมืองจากกองทัพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากกองทัพบกเป็นสำคัญ

²²⁰ สยามรัฐ(4 ธันวาคม 2506): 1. เน้นโดยผู้เขียน

หากพิจารณาจากภาพรวมด้านพัฒนาการของกลุ่มทหารสี่เสาเทเวศร์ ที่มีจอมพลสฤษดิ์ ธีระราชต์ เป็นผู้นำ นับแต่หลังการรัฐประหารปี 2490 เป็นต้นมานั้น กล่าวได้ว่า เป็นพัฒนาการที่จะเห็นความเด่นชัดมากขึ้นเป็นลำดับเกี่ยวกับสถานภาพของอีก 2 นายทหารบก ที่สามารถเปรียบเสมือน เป็น “แขนซ้ายแขนขวา” ทั้งในทางทหารและทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ คือ จอมพลถนอม กิตติขจร และพลเอกประภาส จารุเสถียร แม้ว่าในทางทหารนั้นจะมีอีก 2 นายทหารบกที่อยู่ใน ตำแหน่งที่ดูจะเป็นอันดับรองถัดจากจอมพลสฤษดิ์ คือ พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร และพลเอกไสว ไสวแสนยากร แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว เห็นได้ว่าที่ทั้งสองนายทหารบกนี้ดำรงตำแหน่งรองจากจอมพล สฤษดิ์ก็เนื่องจากลำดับความอาวุโสในระบบของกองทัพเป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ขึ้นดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน พ.ศ.2497 และอีก 3 เดือนต่อมา (16 กันยายน พ.ศ.2497) ก็ได้มีการสร้างฐานอำนาจที่แท้จริงในกองทัพบกของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์

สถานภาพทางทหารของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) ในกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ กล่าวได้ว่ามีความสำคัญต่อจอมพลสฤษดิ์ ธีระราชต์อย่างยิ่ง หากพิจารณาจากกรณีวิกฤตการณ์ก่อนการ รัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ.2500 ดังจะเห็นว่า เมื่อกลุ่มนายทหารระดับรองของฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ถูก ปลดจากตำแหน่งบังคับบัญชาฝ่ายกำลังรบทั้ง 3 กองทัพภาค (ขณะนั้นยังไม่มีกองทัพภาคที่ 4) โดยให้ คงตำแหน่งฝ่ายสนับสนุนกำลังรบไว้เท่านั้น จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) จะเป็นนายทหารคน เดียวของกลุ่มที่จอมพลสฤษดิ์น่าจะต่อรองกับฝ่ายจอมพล ป. พิบูลสงคราม และกลุ่มชอขรราชครู ให้ คืนสถานภาพในฐานะผู้ช่วยที่สำคัญของจอมพลสฤษดิ์ในกองทัพบก กล่าวคือ พลเอกประภาส จารุ เสถียร (พลตรี) เป็นคนแรกของกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ที่ถูกย้ายออกจากหน่วยคุมกำลังรบในตำแหน่งรอง แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 โดยตั้งให้เป็น “ที่ปรึกษากองทัพบก” ตั้งแต่วันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ.2499 (ประกาศลงวันที่ 18 มกราคม พ.ศ.2500)²²¹ และอีกครั้งเดือนต่อมา

²²¹ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,14(5 กุมภาพันธ์ 2500): 303-304.

ตารางที่ 3 นายทหารกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ในกองทัพบก (ตั้งแต่วันที่ 16 กันยายน พ.ศ.2497)

ตำแหน่ง	ผู้ดำรงตำแหน่ง	ตำแหน่งเดิม
ผู้บัญชาการทหารบก	พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (16 มิถุนายน 2451 – 8 ธันวาคม 2506)	รองผู้บัญชาการทหารบก (ตั้งแต่ 8 เมษายน 2495) และรักษาราชการแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 (สองตำแหน่งหลัง ตั้งแต่ 11 ส.ค. 2493 แต่เป็นรักษาราชการตั้งแต่ 2 มิ.ย. 2494 โดยเป็น ผช.ผบ.ทบ.ด้วย)
รองผู้บัญชาการทหารบก	พลโทสุทธิ สุทธิสารธรรณกร (31 มกราคม 2444 – 17 เมษายน 2511)	ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก (ตั้งแต่ 20 พฤษภาคม 2497 ก่อนหน้านี้ตั้งแต่ปี 2493 เป็น เสนาธิการทหารบก)
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก	พลโทไสว ไสวแสนยากร (8 พฤษภาคม 2447 – 1 กรกฎาคม 2523)	แม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 (ตั้งแต่ 30 เมษายน 2495)
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1	พลตรีธนิม กิตติขจร (11 สิงหาคม 2454 – 16 มิถุนายน 2547)	รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 (2 ตำแหน่งนี้ตั้งแต่ 29 ธันวาคม 2494)
รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1	พลตรีประกาศ จารุเสถียร (25 พฤศจิกายน 2455 – 18 สิงหาคม 2541)	ผู้บัญชาการกองพลที่ 1 ผู้บัญชาการมณฑลทหารบกที่ 1 ผู้บังคับการจังหวัดทหารบก กรุงเทพฯ (3 ตำแหน่งนี้ตั้งแต่ 1 ธันวาคม 2494)
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2	พลตรีกรวย สุทธานินทร์	แม่ทัพกองทัพภาคที่ 3 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 3 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 3	พลตรีม่วง บุญสม	รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และรองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2

หมายเหตุ: กองทัพภาคที่ 4 ยังไม่ได้จัดตั้ง

ที่มา: “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพันตำแหน่งหน้าที่,” ราชกิจจานุเบกษา 71,61(28 กันยายน 2497): 2088-2090; กองทัพบกในรอบสี่สิบปี(กรุงเทพฯ: โอ.เอส. พรินต์เฮาส์, 2538), ไม่ระบุเลขหน้า. ชีวิตประวัติของพลเอก พลเรือเอก พลอากาศเอก หลวงสุทธิสารธรรณกร(กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2511), หน้า 5; อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกไสว ไสวแสนยากร(กรุงเทพฯ: หนึ่งเจ็ดการพิมพ์, 2524), หน้า 22.

ก็มีประกาศย้อนหลังอีกหนึ่งฉบับ (ลงนามประกาศ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2500) โดยให้มีผลตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2500 เป็นต้นไป²²² ปลดแม่ทัพทั้ง 3 กองทัพภาคของฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ให้เหลือแต่ตำแหน่งสนับสนุนฝ่ายกำลังรบ กล่าวคือ ปลด จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) จากตำแหน่งแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1 ให้เหลือตำแหน่งเป็นเพียง ผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 และปลด พลโทสนิท สนิทยุทธการ ไทยานนท์ แม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 ไปเป็น เจ้ากรมยุทธศึกษาทหารบก²²³ ปลด พลโทผ่อง บุญสม จากตำแหน่งแม่ทัพกองทัพภาคที่ 3 ให้เป็น ผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 เพียงตำแหน่งเดียว

ตามโครงสร้างของกองทัพบกที่จัดตามพระราชบัญญัติจัดวางระเบียบราชการทหารบกในกระทรวงกลาโหม พ.ศ.2495²²⁴ แบ่งโครงสร้างออกเป็น 4 ส่วนใหญ่ คือ 1) ส่วนกลาง ประกอบด้วย ฝ่ายเสนาธิการ ฝ่ายธุรการ ฝ่ายเทคนิค และฝ่ายกิจการพิเศษ 2) ส่วนการศึกษา มีโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า โรงเรียนเสนาธิการทหาร และกรมยุทธศึกษา 3) ส่วนภูมิภาค ซึ่งเป็นฝ่ายสนับสนุนกำลังรบ แบ่งเป็น ภาคทหารบกที่ 1 ภาคทหารบกที่ 2 ภาคทหารบกที่ 3 และมณฑลทหารบกที่ 5 (ยังไม่มีภาคทหารบกที่ 4) มี ผู้บัญชาการภาคทหารบก เป็นผู้บังคับบัญชา และ 4) ส่วนกำลังรบ แบ่งเป็น กองทัพภาคที่ 1 (มี กองพลที่ 1 กองพลที่ 2 ขึ้นตรง) กองทัพภาคที่ 2 (มี กองพลที่ 3 กองพลที่ 6 ขึ้นตรง) กองทัพภาคที่ 3 (มี กองพลที่ 4 กองพลที่ 7 ขึ้นตรง) ทั้ง 3 กองทัพภาคนี้มี แม่ทัพภาค เป็นผู้บังคับบัญชา ในส่วนกำลังรบนี้ยังมีหน่วยกำลังรบที่บังคับบัญชารองอีก 3 กองพล 1 กรม ได้แก่ กองพลที่ 5 กองพลน้อยทหารปืนใหญ่ต่อสู้อากาศยาน กองพลน้อยทหารม้า และกรมผสมที่ 20 ดังนั้น การที่นายทหารในสังกัดกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ถูกปลดออกจากการเป็นแม่ทัพภาคทั้ง 3 ภาค โดยให้คงเป็นเพียง ผู้บัญชาการภาคทหารบกของทั้ง 3 ภาคอันเป็นตำแหน่งฝ่ายสนับสนุนกำลังรบ ย่อมมีนัยสำคัญ

²²² “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพ้นจากตำแหน่งหน้าที่,” ราชกิจจานุเบกษา 74,16(19 กุมภาพันธ์ 2500): 474-476. จากการสืบค้น ไม่พบว่ามีประกาศตั้งใครขึ้นมาดำรงตำแหน่งแม่ทัพภาคต่างๆ แทน จนกระทั่งต้นปี พ.ศ.2501 (ประกาศลงวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2501) หลังจากที่ฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ได้รับชัยชนะในการต่อสู้ทางอำนาจโดยการรัฐประหารแล้ว จึงมีการประกาศปรับเปลี่ยนตำแหน่งในกองทัพบกครั้งใหญ่ โดยระบุงการตั้งแม่ทัพภาคทั้ง 3 แต่ไม่มีการกล่าวถึงใดๆ เลยว่า มีการปลดย้ายแม่ทัพทั้ง 3 ภาคที่อาจได้รับแต่งตั้งในช่วงปี พ.ศ.2500 ออกไป ดังนั้น น่าจะเป็นไปได้ว่า ในช่วงปี 2500 อาจไม่มีการแต่งตั้งใครมาดำรงตำแหน่งแม่ทัพภาคทั้ง 3 ภาค ซึ่งน่าจะเป็นในทางปฏิบัติที่ว่า รองแม่ทัพภาคแต่ละภาคทำหน้าที่รักษาการแม่ทัพภาค

²²³ ในช่วง 3 ปีก่อนหน้านั้น ตำแหน่งแม่ทัพกองทัพภาคที่ 2 และผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 2 นี้ในส่วนของแม่ทัพภาคที่มีการปรับเปลี่ยนผู้บังคับบัญชา โดย พลโทสนิท สนิทยุทธการ ไทยานนท์ มาดำรงตำแหน่งแทน พลโทครวญ สุทธานินทร์ ที่ได้ปรับย้ายไปเป็น เจ้ากรมยุทธศึกษาทหารบก และในการปรับย้ายครั้งนี้พลโทครวญได้รับแต่งตั้งให้กลับเข้ามาดำรงตำแหน่งสำคัญของกองทัพบกโดยเป็น เสนาธิการทหารบก

²²⁴ กองทัพบกในรอบสี่สิบปี, หน้า 13. เป็นแผนภาพการจัดวางระเบียบราชการทัพบก พ.ศ.2495

ของการชิงอำนาจบังคับบัญชาในกองทัพบกที่ฝ่ายสี่เสาเทเวศร์เป็นฝ่ายเพลี่ยงพล้ำในการต่อรองทาง การเมือง

แต่ก่อนที่จะไปถึงจุดสุดยอดแห่งความขัดแย้งของฝ่ายต่างๆ ในกองทัพบกและการเมืองไทย ในปี 2500 นั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้นำฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ สามารถกู้สถานภาพผู้ช่วยดำเนินงาน ทางทหารและการเมืองคนสำคัญไว้ได้ 1 คน คือในวันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ.2500 ได้มีประกาศตั้งให้ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก และยังคงเป็น ผู้บัญชาการภาค ทหารบกที่ 1 ด้วย²²⁵ เท่ากับว่าในส่วนบัญชาการกองทัพบกก่อนการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ. 2500 นั้น จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็น ผู้บัญชาการทหารบก พลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร เป็น รองผู้ บัญชาการทหารบก พลเอกไสว ไสวแสนยากร เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก พลโทถนอม กิตติ ขจร เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก และพลโทครวญ สุทธานินทร์ เป็น เสนาธิการทหารบก ซึ่งใน กลุ่มผู้นำทางทหารบกนี้ จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท) เป็นนายทหารที่จอมพลสฤษดิ์ไว้วางใจ และเป็นกำลังสำคัญในการยึดอำนาจจากฝ่ายรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

การที่จอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท-พลเอก) ได้รับเลือกจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้ เป็นนายกรัฐมนตรีนหลังการเลือกตั้งทั่วไปปลายปี 2500 นั้น ย่อมแสดงให้เห็นถึงความไว้วางใจต่อ จอมพลถนอม (พลโท-พลเอก) เป็นอย่างยิ่งว่าสามารถเชื่อมั่นได้ในภาวะที่จอมพลสฤษดิ์ต้องพักรักษา สุขภาพ แต่โดยวิธีการควบคุมดูแลแห่งอำนาจในกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ของจอมพลสฤษดิ์เองนั้น ก็คงจะ พยายามกระจายอำนาจออกไป ไม่ให้นายทหารระดับรองๆ ของตนเองนั้นมีอำนาจที่รวมศูนย์หรือ มากเกินไป และให้มีสภาพการถ่วงดุลอำนาจระหว่างกันในกลุ่มผู้นำทหารระดับรองของตน ดังนั้น บทบาทของจอมพลถนอม (พลโท-พลเอก) จึงค่อนข้างถูกจำกัดโดยวิธีการสร้างดุลและควบคุม อำนาจจากจอมพลสฤษดิ์ ดังเช่นจากกรณีของพลเอกสุทธิ สุทธิสารณกร²²⁶ แม้จะอยู่ในตำแหน่งรอง ผู้บัญชาการทหารบก แต่ก็จะไม่พบ “ข่าว” เกี่ยวกับบทบาทด้านการทหารที่โดดเด่น หากทว่า จอมพลสฤษดิ์จะให้ไปดำรงตำแหน่งประธานสภาผู้แทนราษฎรหลังการรัฐประหาร 16 กันยายน พ.ศ. 2500 หรือในสมัยรัฐบาลชั่วคราวของนายพจน์ สารสิน (ดำรงตำแหน่งนี้ระหว่าง 20 กันยายน ถึง 14 ธันวาคม พ.ศ.2500) ซึ่งถือได้ว่าเป็น 1 ใน 3 ของผู้นำของสถาบันการเมืองหลักในระบบ ประชาธิปไตย นอกเหนือจากจะมีบทบาทในการควบคุมเกมทางการเมืองในระบบสภาแล้ว ยังเป็น

²²⁵ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,76(17 กันยายน 2500): 2247.

²²⁶ ชีวประวัติของพลเอก พลเรือเอก พลอากาศเอก หลวงสุทธิสารณกร(กรุงเทพฯ: ศิวพร, 2511), หน้า 120-124.

ตารางที่ 4 นายทหารกลุ่มสี่เสาทเวศร์ในกองทัพบก (ตั้งแต่วันที่ 30 ธันวาคม พ.ศ.2500)

ตำแหน่ง	ผู้ดำรงตำแหน่ง	ตำแหน่งเดิม
ผู้บัญชาการทหารบก	พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (16 มิถุนายน 2451 – 8 ธันวาคม 2506)	
รองผู้บัญชาการทหารบก	พลโทสุทธิ สุทธิสารธรรณกร (31 มกราคม 2444 – 17 เมษายน 2511)	
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก	พลโทไสว ไสวแสนยากร (8 พฤษภาคม 2447 – 1 กรกฎาคม 2523)	
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก	พลโทถนอม กิตติขจร (11 สิงหาคม 2454 – 16 มิถุนายน 2547)	(ตั้งแต่ 27 สิงหาคม 2500 โดยควบตำแหน่ง ผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1 ด้วย)
เสนาธิการทหารบก	พลโทคราววุ สุทธานินทร์	(ตั้งแต่ 1 มกราคม 2500)
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1	พลโทประกาศ จารุเสถียร (25 พฤศจิกายน 2455 – 18 สิงหาคม 2541)	ที่ปรึกษากองทัพบก (ตั้งแต่ 25 ธันวาคม 2499)
รองแม่ทัพกองทัพภาคที่ 1	พลตรีวิชัย พงศ์อนันต์	พลาธิการทหารบก
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 2	พลตรีชลอ จารุกัลป์	รองผู้บัญชาการภาคทหารบกที่ 1
แม่ทัพกองทัพภาคที่ 3	พลตรีประพันธ์ กุลพิจิตร	ผู้บัญชาการกองพลที่ 4

ที่มา: “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพ้นตำแหน่งหน้าที่,” ราชกิจจานุเบกษา 71,61(28 กันยายน 2497): 2088-2090; “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการและพ้นตำแหน่งหน้าที่,” ราชกิจจานุเบกษา 75,10 ฉบับพิเศษ(28 มกราคม 2501): 1-4. ลงนามประกาศเมื่อ 23 มกราคม 2501 ให้มีผลบังคับใช้ย้อนหลังตั้งแต่วันที่ 30 ธันวาคม 2500 เป็นต้นไป

ตำแหน่งสำคัญในช่วงที่หากมีวิกฤติหรือความขัดแย้งทางการเมือง กับผู้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ตำแหน่งประธานสภาฯ ก็จะสามารถเป็นช่องทางหนึ่งในการต่อสู้และกำจัดนายกรัฐมนตรีที่ฝ่ายสี่เสาเทเวศร์ไม่อาจควบคุมได้ออกไป แทนช่องทางในแบบการใช้กำลังทหารยึดอำนาจ ซึ่งกล่าวได้ว่า น่าจะเป็นวิธีการท้ายสุดในการรักษาสถานภาพทางอำนาจของกลุ่มทหารฝ่ายตนไว้ และหลังการรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติเมื่อ 20 ตุลาคม 2501 พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร ก็จะได้ดำรงตำแหน่งประธานสภาฯ รัฐธรรมนูญซึ่งทำหน้าที่สภานิติบัญญัติด้วย กระทั่งถึงแก่อสัญกรรม (ดำรงตำแหน่งนี้ระหว่าง 6 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2502-17 เมษายน พ.ศ.2507)

กรณีของพลเอกไสว ไสวแสนยากร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก²²⁷ ซึ่งหลังการรัฐประหารปี 2500 พลเอกไสวจะได้รับการเสนอจากจอมพลสฤษดิ์ให้ไปดูแลจัดการด้านกรมตำรวจในตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจ โดยได้รับยศ พลตำรวจเอก ดังนั้น แม้พลเอกไสวจะยังคงดำรงตำแหน่งเป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกกระทั่งถูกปลดย้ายในคราวปรับย้ายนายทหารบกครั้งใหญ่เดือนตุลาคม พ.ศ.2506 แต่ก็กล่าวได้ว่า เป็นการดำรงตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบกที่แทบไม่มีบทบาททางการเมือง ต่อมาเมื่อจอมพลสฤษดิ์ซึ่งดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ประสงค์ที่จะกุมอำนาจในกรมตำรวจด้วยตนเอง ในเดือนกันยายน พ.ศ.2502 จึงย้ายพลเอกไสวจากตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจไปดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าการรถไฟแห่งประเทศไทยกระทั่งเกษียณอายุราชการ

นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า นายทหารระดับรองทั้งสองนี้ คือ พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร และพลเอกไสว ไสวแสนยากร (ทั้งสองเป็นนายทหารร่วมรุ่นปี 2465)²²⁸ ต่างก็ไม่ได้รับการสนับสนุนจากจอมพลสฤษดิ์ให้มีตำแหน่งทางการเมืองในการเป็นรัฐมนตรี นับแต่หลังการรัฐประหารปี 2500 เป็นต้นมา มีเพียงพลเอกไสวที่เคยเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงคมนาคมครั้งแรกและครั้งเดียวในปี 2498 สมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม อันเป็นปีเดียวกันกับที่จอมพลถนอม (พลตรี) ได้เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงครั้งแรก ดังนั้น กรณีของสองนายทหารระดับสูงในกองทัพบกนี้ จอมพลสฤษดิ์ให้สถานภาพและบทบาทในด้านต่างๆ ยกเว้นบทบาทด้านการทหารและการเมืองในฝ่ายบริหาร แต่นายทหารทั้งสองนี้ก็มีประโยชน์อย่างสำคัญในสถานะด้านอาวุโส ที่กลายเป็นเครื่องมือของจอมพลสฤษดิ์ในการชะลอบทบาทด้านการทหารของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท-พลเอก) และพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) ไว้ได้ด้วยโดยปริยาย

²²⁷ อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกไสว ไสวแสนยากร, หน้า 22-23, 26-27, 200-209.

²²⁸ พลเอกไสว ไสวแสนยากร, “คำไว้อาลัย,” ใน ชีวประวัติของพลเอก พลเรือเอก พลอากาศเอก หลวงสุทธิสารธรรณกร, หน้า 40.

กรณีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลโท-พลเอก) แม้จะได้รับความไว้วางใจจากจอมพลสฤษดิ์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับในช่วงทศวรรษ 2490 ที่ผ่านมา กระทั่งกลายเป็นนายทหารอันดับรองจากจอมพลสฤษดิ์ในกลุ่มสี่เสาเทเวศร์ แต่เมื่อจอมพลถนอม (พลโท-พลเอก) มีจังหวะและโอกาสในการเติบโตทางการเมืองได้เป็นทั้งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมในปี 2501 ขณะที่ทางทหารก็เป็น ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ด้วยเหตุนี้ บทบาททางทหารในกองทัพบกของจอมพลถนอม (พลเอก) จึงถูกจำกัดลงหลังการรัฐประหาร 20 ตุลาคม พ.ศ.2501 เมื่อถูกปรับย้ายให้ไปดำรงตำแหน่งเป็น รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2502 เป็นต้นไป อันเป็นช่วงขณะที่ยังคงอยู่ในอำนาจของคณะปฏิวัติซึ่งจอมพลถนอม (พลเอก) อยู่ในฐานะรองหัวหน้าคณะปฏิวัติ ซึ่งจะแตกต่างจากกรณีของ พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร เมื่อได้รับแต่งตั้งให้เป็น รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด ในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2503 แต่จอมพลสฤษดิ์ยังคงให้ดำรงตำแหน่งเป็น รักษาราชการในตำแหน่งรองผู้บัญชาการทหารบก อีกด้วย ซึ่งจอมพลสฤษดิ์ได้อธิบายในจดหมายของผู้บัญชาการทหารสูงสุดและนายกรัฐมนตรีถึงพลเอกสุทธิว่า “ผมไม่เคยไว้วางใจและรักใคร่นับถือผู้ใดเหมือนท่าน เหตุการณ์ในอดีตย่อมเป็นเครื่องชี้ชัดอยู่แล้ว ตราบใดที่ผมมีท่านอยู่เคียงข้าง ผมรู้สึกว่าคุณจะสามารถฝ่าฟันอุปสรรคต่างๆ ไปได้ด้วยความมั่นใจ”²²⁹ อันเท่ากับว่าในทางอาวุโสในกองบัญชาการทหารสูงสุด ก็ยังมี พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร อยู่ในลำดับที่สองรองจากจอมพลสฤษดิ์นั่นเอง หาใช่เป็นจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) แต่อย่างใด

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากบทบาทของพลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร ในสมัยรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ ระหว่างปี 2502-2506 นั้นเน้นไปที่บทบาทการเป็นประธานสภาร่างรัฐธรรมนูญและทำหน้าที่สภานิติบัญญัติที่ต้องออกกฎหมายด้วย รวมถึงปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ที่มีเป็นระยะๆ ในห้วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ จึงเสมือนเป็นจังหวะโอกาสที่เปิดพื้นที่ให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้แสดงบทบาทในฐานะผู้นำทางทหารในฐานะอันดับรองจากจอมพลสฤษดิ์ ในประเด็นการปกป้องรักษาชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ปัญหาเสถียรภาพและความมั่นคงของประเทศ ปัญหาคอมมิวนิสต์ทั้งในประเทศและในภูมิภาคอินโดจีน ปัญหาความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน ทั้งกัมพูชา ลาว และเวียดนาม ปัญหา “จีนแดง” กับไทย และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อเกิด “วิกฤตการณ์ลาว” ในปี 2503-2504 กล่าวได้ว่า เป็นปีสวดยอดของการแสดงบทบาทผู้นำทางทหารของจอมพลถนอม (พลเอก) ในบทบาทที่เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด

²²⁹ จดหมายจาก จอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุด และนายกรัฐมนตรี ถึง พลเอกสุทธิ สุทธิสารธรรณกร ลงวันที่ 25 กุมภาพันธ์ 2503 ใน ชีวประวัติของพลเอก พลเรือเอก พลอากาศเอก หลวงสุทธิสารธรรณกร, หน้า 120.

230 ที่จะให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์หรือเป็นผู้แถลงข่าวของฝ่ายทหารเกี่ยวกับการต่อสู้ชิงอำนาจ การเมืองและการสู้รบทางทหาร ที่เป็นสงครามกลางเมืองในประเทศลาวของกลุ่มลาว 3 ฝ่าย คือ ลาวฝ่ายขวา ลาวฝ่ายเป็นกลาง และลาวฝ่ายซ้าย ที่ชัยชนะและการรุกคืบหน้าเป็นของลาวฝ่ายซ้าย²³¹ อันถูกแปลความว่า คอมมิวนิสต์กำลังกลายเป็นผู้รุกรานและบ่อนทำลายเสถียรภาพและความมั่นคง ของประเทศไทยไปด้วย ตามแนวคิดยุทธศาสตร์ของการต่อสู้เพื่อป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ ของรัฐบาลทหารไทย วิฤตการณ์ลาวนี้เป็นวิฤตการณ์สำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อัน เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้รัฐบาลสหรัฐอเมริกา ได้เพิ่มระดับความช่วยเหลือทางทหารและเศรษฐกิจต่อ รัฐบาลไทยมากขึ้น และในขณะห้วงปีวิฤตนี้ สหรัฐฯก็ได้ส่งทหารของตนนับหมื่นนายเข้ามาประจำ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ.2504 อย่างเป็นทางการลับ²³² กล่าวโดยสรุป นับจากเกิดวิฤตการณ์ลาวและการเข้ามาเกี่ยวข้องกับปัญหาของฝ่ายสหรัฐอเมริกา ก็ทำให้จอมพล ถนอม กิตติขจร (พลเอก) ได้แสดงบทบาทการเป็นผู้นำทางทหารรองจากจอมพลสฤษดิ์ แม้ว่าใน

²³⁰ เห็นได้อย่างชัดเจนจากปริมาณของข่าวสัมภาษณ์ด้านความมั่นคงจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ทั้ง ในฐานะรองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด จากเพิ่มข่าวตัด ก/ป7/2502/กท.1.1 กระทรวงกลาโหม - รัฐมนตรี; ก/ป7/2503/กท.1.1 กระทรวงกลาโหม - รัฐมนตรี; ก/ป7/2504/กท. 1.1 กระทรวงกลาโหม - รัฐมนตรี; ก/ป7/2505/กท.1.1 กระทรวงกลาโหม - รัฐมนตรี; ก/ป7/2506/กท.1.1 กระทรวงกลาโหม - รัฐมนตรี; ดังเช่นคำสัมภาษณ์ในปี 2503 เมื่อถูกถามปัญหาการรุกรานของจีนแดงต่อเกาะ คีมอยและเกาะมัดสุของจีนคณะชาติหรือได้วันนั้น จอมพลถนอม (พลเอก) ตอบว่า “ในฐานะที่มีหน้าที่รับผิดชอบ ต่อความปลอดภัยของประเทศชาตินั้น รู้สึกสนใจในเรื่องนี้เป็นอย่างมาก และกำลังรอฟังผลของที่ประชุม สนธิสัญญาที่จะผูกพันในการประชุมที่วอชิงตัน” (สยามรัฐ, 3 มิถุนายน 2503, เน้นโดยผู้เขียน) หรือในกรณีปัญหา วิฤตการณ์ลาว จอมพลถนอม (พลเอก) ให้สัมภาษณ์เชิงแสดงบทบาทว่า “กองทัพไทยได้เตรียมกำลังพร้อมที่จะปฏิบัติการได้ทันที และในฐานะรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม พร้อมทั้งจะสั่งใช้กำลังได้ทุกเมื่อ ในกรณีถ้า หากสถานการณ์ในประเทศลาวคุกคามความปลอดภัยและความมั่นคงของประเทศ” (สยามรัฐ, 23 กันยายน 2503, เน้นโดยผู้เขียน) จากถ้อยคำที่เน้นให้เห็นนั้น แม้ว่าในทางบังคับบัญชากำลังกองทัพแล้ว รัฐมนตรีว่าการ กระทรวงกลาโหมแทบไม่มีอำนาจบังคับบัญชาที่เป็นจริงดังกล่าวนี้อยู่ แต่การที่จอมพลถนอม (พลเอก) สามารถ กล่าวอ้างอำนาจบังคับบัญชานี้ได้ ก็น่าจะเพราะการได้รับความเชื่อถือโดยทั่วไปว่าเป็นผู้บังคับบัญชาทางทหารรอง จากจอมพลสฤษดิ์ ณะรัชคัตนั้นเอง

²³¹ ศรีพนม สิงห์ทอง และ ทำนอง ประชาธิ์, สงครามยึดเชื้อโนลาวและเวียตนาม(พระนคร: โอเดียน สโตร์, 2507), หน้า 63-209; กรมสารนิเทศ, “ปฏิทินเหตุการณ์ในรอบปี 2503,” สราญรมย์ (2504): 264-276; กระบวน พร โสภณ, “ปฏิทินเหตุการณ์ในรอบปี 2504,” สราญรมย์ (2505): 211-227.

²³² แดมสุข นุ่มนนท์, “ไทย-อเมริกา : พันธะสงครามเวียตนาม,” ใน การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2528), หน้า 98-99; โรเบิร์ต เจ. มัสแคต, สหรัฐอเมริกากับการพัฒนาเศรษฐกิจและความมั่นคงในประเทศไทย, แปลโดย กุสุมาลย์ รัชตะนันท์, สัจฉวี สายบัว และ ดิระพร นูนนาค (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2536), หน้า 26-28.

ข้อเท็จจริงแล้ว จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) แทบไม่มีกำลังอำนาจในกองทัพบกอยู่เลย หลังจากพ้นจากสายบังคับบัญชาทหารของกองทัพบกเป็นระยะเวลาเกือบ 5 ปีจนถึงวันอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ในปลายปี 2506

กรณีของพลเอกประภาส จารุเสถียร ก็มีลักษณะที่ไม่แตกต่างไปจากกรณีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) หรืออาจจะมีปัญหามากกว่าในประเด็นความ “ไว้วางใจและรักใคร่นับถือ” จากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ดังปรากฏในหลักฐานของกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกา ว่าการรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติเมื่อ 20 ตุลาคม พ.ศ.2501 นั้น “อาจเป็นการขัดขวางแผนการใดๆ ของพลโทประภาส จารุเสถียร รองนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทยที่อาจต้องยึดความเป็นผู้นำในกลุ่มผู้ปกครองจากจอมพลสฤษดิ์”²³³ และในการเล่าสรุปเหตุการณ์ตั้งแต่จอมพลสฤษดิ์เดินทางอย่างลับจากลอนดอนมากรุงเทพฯ และจอมพลสฤษดิ์ได้แจ้งข้อมูลแก่ผู้แทนลับของสถาบันพระมหากษัตริย์ว่า “การยึดอำนาจเป็นความจำเป็นที่ตัดหน้าการจะฉวยอำนาจโดยพลโทประภาส จารุเสถียร”²³⁴ แต่ทางฝ่ายสหรัฐก็ตั้งข้อสังเกตจากเหตุการณ์นี้ด้วยว่า “แม้จะยังไม่มีความชัดเจนใดที่พลโทประภาสจะถูกกำจัดออกจากคณะทหาร” เอกสารของฝ่ายสหรัฐทั้งสองฉบับที่ยกมาข้างต้นนี้ แม้ในเอกสารของการประมวลสรุปเรื่องนั้นจะไม่ได้ระบุถึงแหล่งอ้างอิงฝ่ายไทยที่น่าเชื่อถือได้ แต่มีเอกสารอีกฉบับหนึ่งก่อนหน้าที่เป็นโทรเลขจากเอกอัครราชทูตสหรัฐประจำประเทศไทย ถึงกระทรวงการต่างประเทศสหรัฐฯ เป็นบันทึกการได้รับแจ้งข่าวจากพันเอกเฉลิมชัย จารุวัตร นายทหารคนสนิทผู้บัญชาการทหารบก ผู้แทนจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติ ที่ได้โทรศัพท์แจ้งรายละเอียดของเหตุการณ์ต่อเอกอัครราชทูตสหรัฐฯ หลังการยึดอำนาจผ่านไปแล้วเพียง 15 นาที รวมถึงเรื่องบทบาทและสถานภาพของพระมหากษัตริย์ในการรัฐประหารครั้งนี้ด้วย²³⁵ ดังนั้น ข้อมูลที่ฝ่ายสหรัฐฯ ได้รับในห้วงเวลานั้นก็น่าจะแสดงให้เห็นถึงปัญหาภายในคณะทหารสี่เสาเทเวศร์บางประการ โดยเฉพาะปัญหาความ “ไว้วางใจและรักใคร่นับถือ” ในตัวของพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) ซึ่งเป็นลูกน้องสนิทเก่าแก่ของจอมพลสฤษดิ์มาตั้งแต่เมื่อครั้งรัฐประหารเมื่อปี 2490

²³³“Memorandum From the Director of the Bureau of Intelligence and Research (Cumming) to the Acting Secretary of State, October 20, 1958,” Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia, pp. 1045-1046.

²³⁴“Memorandum From the Director of the Office of Southeast Asian Affairs (Kocher) to the Acting Secretary of State for Far Eastern Affairs (Parsons), October 21, 1958,” Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia, pp. 1046-1047.

²³⁵“Telegram From the Embassy in Thailand to the Department of State, October 20, 1958,” Foreign Relations of the United States, 1958-1960, Volume XV, South and Southeast Asia, pp. 977-978.

แม้หลังการรัฐประหารปี 2501 จะไม่มีสัญญาณใดๆ ในปฏิบัติการต่อปัญหาความไว้วางใจในตัวพลเอกประภาส จารุเสถียร (พลโท) จากจอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติอย่างทันทีทันใด ทว่าอีก 5 เดือนกว่าถัดมา ในวันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2502 ประภาสได้รับการเลื่อนยศให้เป็นพลเอก²³⁶ แต่อีก 2 วันต่อมา ก็มีประกาศให้พลเอกประภาส จารุเสถียร แม่ทัพภาค กองทัพภาคที่ 1 เป็น ที่ปรึกษาการทหาร กรมเสนาธิการกลาโหม และรักษาราชการ แม่ทัพภาค กองทัพภาคที่ 1 อีกตำแหน่งหนึ่ง²³⁷ (ประกาศทั้งสองฉบับนี้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการโดย จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ในฐานะรองนายกรัฐมนตรี) และในระหว่างเวลาอีก 9 เดือนต่อมาพลเอกประภาส น่าจะเหลือเพียงตำแหน่งเดียวคือ ที่ปรึกษาการทหาร กรมเสนาธิการกลาโหม โดยกล่าวได้ว่าหลุดออกจากหน่วยของกองทัพไปแล้ว แต่ด้วยปัจจัยบางประการที่น่าจะทำให้จอมพลสฤษดิ์ยอมรับได้อีกครั้ง พลเอกประภาสจึงได้กลับมาประจำกองทัพบกอีกครั้งในตำแหน่ง ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2503 เป็นต้นไป²³⁸

กล่าวโดยสรุป ตำแหน่ง “ที่ปรึกษาการทหาร”²³⁹ นั้น โดยทั่วไปคือวิธีการในการกำจัดบทบาทของนายทหารระดับสูงในกองทัพต่างๆ ให้ออกไปจากสายบังคับบัญชาคำสั่งรบ ดังเช่นกรณีหลังจากที่ฝ่ายทหารสี่เสาเทเวศร์ยึดอำนาจได้เมื่อ 16 กันยายน พ.ศ.2500 ก็กำจัดนายทหารของฝ่าย

²³⁶ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องพระราชทานยศทหาร,” ราชกิจจานุเบกษา 76,41 ฉบับพิเศษ (3 เมษายน 2502): 1.

²³⁷ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 76,42 (7 เมษายน 2502): 997.

²³⁸ “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 77,6 (26 มกราคม 2503): 102-103.

²³⁹ ตัวอย่างที่ใกล้เคียงกันกับเหตุการณ์ร่วมสมัยขณะศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คือความขัดแย้งไม่สมานฉันท์ทางอำนาจในหมู่ทหารที่ทำการรัฐประหารเมื่อ 19 กันยายน พ.ศ.2549 ยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือโท พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร โดย พล.ร.อ.บรรณวิทย์ เก่งเรียน ประธานคณะที่ปรึกษากระทรวงกลาโหมและสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ “เดินสายขึ้นฟ้องศาลอาญาและศาลปกครอง ว่า พล.อ.สุรยุทธ์ จุลานนท์ นายกรัฐมนตรี พล.อ.บุญรอด สมทัศน์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม ฐานปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบกรณีย้ายจากรองปลัดกระทรวงกลาโหมไปเป็นประธานคณะที่ปรึกษากระทรวงกลาโหม” พล.ร.อ.บรรณวิทย์กล่าวว่า สาเหตุการถูกย้ายตำแหน่งในครั้งนี้ เพราะ “การที่ผมมีหน้าที่ตรวจสอบโครงการทุจริตหลายโครงการในสมัยที่เป็น สนช. ... แต่วันนี้ผมถูกกล่าวหา และมีเหตุการณ์เกิดขึ้นมากมาย หากประชาชนที่รักความเป็นธรรมอย่างเช่นตัวผมต้องถูกกระทำเช่นนี้ ในอนาคตคงไม่มีใครกล้าตรวจสอบการทุจริต” มติชน(3 พฤศจิกายน 2550):1, 3. โดยพาดหัวข่าวว่า “บรรณวิทย์ ฟ้องสุรยุทธ์-บุญรอด อ้างปฏิบัติหน้าที่ไม่ชอบ ฐานแต่งตั้งที่ปรึกษา กท.”

กองทัพอากาศและกองทัพเรือให้ไปอยู่ตำแหน่ง “ที่ปรึกษาการทหาร”²⁴⁰ ได้แก่ ให้จอมพลอากาศพื้น
 ธรณอากาศ ฤทธาณีย์ พ้นจากผู้บัญชาการทหารอากาศ ให้เป็น “ที่ปรึกษาการทหาร” ให้ พลอากาศ
 เอก หลวงเชิดวุฒากาศ พ้นจากตำแหน่งรองผู้บัญชาการทหารอากาศ ให้เป็น “ที่ปรึกษาการทหาร”
 ให้ จอมพลเรือ หลวงยุทธศาสตร์โกศล พ้นจากผู้บัญชาการทหารเรือ ให้เป็น “ที่ปรึกษาการทหาร”
 ดังนั้น การที่พลเอกประภาส จารุเสถียร ถูกปลดย้ายออกจากโครงสร้างการบังคับบัญชาของ
 กองทัพบก ย่อมหมายถึงความระแวงทางอำนาจของจอมพลสฤษดิ์ ษณะรัชต์ต่อพลเอกประภาสมีสูง
 ยิ่ง อันเหมือนกับกรณีของพลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์ อดีตเสนาธิการกองทัพอากาศ ขณะนั้นเป็น
 รองเสนาธิการกลาโหม ที่หลังการยึดอำนาจโดยคณะปฏิวัติปี 2501 พลอากาศเอกทวีเกือบถูกปลด
 ชีวิตจากจอมพลสฤษดิ์หัวหน้าคณะปฏิวัติ อันเนื่องมาจากความระแวงว่าพลอากาศเอกทวีจะทำการยึด

²⁴⁰ “ประกาศตั้งและแต่งตั้งข้าราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 74,79 ฉบับพิเศษ (21 กันยายน 2500): 1-4.
 ตัวอย่างที่ใกล้เคียงกันกับเหตุการณ์ร่วมสมัยขณะศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ คือความขัดแย้งไม่สมานฉันท์ทางอำนาจ
 ในหมู่ทหารบกที่ทำการรัฐประหารเมื่อ 19 กันยายน พ.ศ.2549 โดย พล.อ.สพรั่ง กัลยาณมิตร ผู้ช่วยผู้บัญชาการ
 ทหารบก ซึ่งเป็นบุคคลสำคัญในการทำรัฐประหารคนหนึ่งขณะดำรงตำแหน่งแม่ทัพภาคที่ 3 แต่เพียงหนึ่งปีหลังการ
 รัฐประหาร พล.อ.สพรั่ง ก็ถูกย้ายจากตำแหน่ง ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ไปเป็น รองปลัดกระทรวงกลาโหม
 แทนที่จะได้ขึ้นตำแหน่งเป็น ผู้บัญชาการทหารบก ในกรณีนี้ พล.ร.อ.บรรณวิทย์ เก่งเรียน ซึ่งดำรงตำแหน่งรอง
 ปลัดกระทรวงกลาโหมขณะนั้น ได้กล่าวถึงการย้าย พล.อ.สพรั่งครั้งนี้ว่า “หากถามว่า พล.อ.สพรั่งได้รับความเป็น
 ธรรมหรือไม่ ตรงนี้พูดไม่ได้ แต่เห็นว่าคนที่อยู่สำหรับทำงานมาถึงขนาดนี้แล้วได้รับความเป็นธรรมหรือไม่ ไป
 พิจารณากันเอาเอง เพราะตำแหน่งรองปลัดกระทรวงกลาโหม แม้จะได้อัตราจอมพลก็จริง แต่ถ้าคุณจริงๆ แล้ว
เหมือนโดนลงโทษ ก็ไม่รู้ว่าไปลงโทษ พล.อ.สพรั่งทำไม ทำอะไรผิดหรือ แม้จะได้อัตราจอมพล ขยับขึ้นสูงกว่า
พล.อ.ก็จริงอยู่ แต่ตำแหน่งรองปลัดกระทรวงกลาโหมเหมือนไม่มีอะไรทำ เปรียบเสมือนเสมียนสำนักงานคนหนึ่ง
นั่งอยู่ในห้องแคบๆ วันๆ ไม่มีอะไรทำ เพราะรองปลัดกระทรวงกลาโหมขณะนี้มียัง 4 คน แต่ละคนก็ว่างงาน ถ้าให้
พล.อ.สพรั่งไปเป็นผู้บัญชาการทหารสูงสุด (ผบ.สส.) จะจะมีศักดิ์ศรีเรียกว่า เพราะคนเป็นนักรบจะให้มาเป็น
 เสมียน มันเสียความรู้สึก ซึ่งคุณแล้วแย่มากๆ” มติชน(24 กันยายน 2550): 1, 13. (เน้นโดยผู้เขียน) พาดหัวข่าวนี้มีว่า
 “บรรณวิทย์ โวยล้ม ‘บิกบัง’ ย้าย ‘สพรั่ง’ เหมือนลงโทษ” (บิกบัง คือ พลเอกสนธิ บุญยกุลกลิน ผู้บัญชาการทหารบก
 หัวหน้าคณะปฏิรูปการปกครองแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข และต่อมา
 แปลงรูปเป็น ประธานคณะมนตรีความมั่นคงแห่งชาติ ตามรัฐธรรมนูญฉบับชั่วคราวปี 2549)

จากคำสัมภาษณ์นี้เห็นถึงสถานภาพของตำแหน่งทางการทหารได้ว่า ตำแหน่ง รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด
 “จะมีศักดิ์ศรี” กว่า ตำแหน่ง รองปลัดกระทรวงกลาโหม ที่ถูกเปรียบเทียบว่าเท่ากับ “เสมียน” และ “ไม่มีอะไรทำ”
 เท่านั้น ดังนั้น เมื่อ พลเอกประภาส จารุเสถียร ถูกจอมพลสฤษดิ์ย้ายไปที่ตำแหน่ง ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารสูงสุด คง
 มีความรู้สึกไม่แตกต่างจาก พลเอกสพรั่ง กัลยาณมิตร สักเท่าไรหรอก เพียงแต่ว่าอีกเพียงสองเดือนถัดมา จอม
 พลสฤษดิ์ก็ถึงแก่อสัญกรรมเสียก่อน พลเอกประภาสจึงยังมีโอกาสกลับเข้าสู่ตำแหน่งในกองทัพบกอีกครั้งหนึ่งโดย
 การสนับสนุนของจอมพลถนอม กิตติขจร

อำนาจซ้อน²⁴¹ แต่หลังจาก “เคลียร์” กันได้ จอมพลสฤษดิ์ก็จะใช้งานจากความเชี่ยวชาญการติดต่อระหว่างประเทศจากพลอากาศเอกทวี จุลละทรัพย์อีกครั้งหนึ่งในตำแหน่ง เสนาธิการทหาร

ปัญหาความไว้วางใจในตัวพลเอกประภาส จารุเสถียรของจอมพลสฤษดิ์ ฐนะรัชต์ น่าจะยังคงดำรงอยู่ตลอดมา และปรากฏเป็นการจัดตั้งนายทหารผู้บังคับบัญชาาระดับสูงในกองทัพบกใหม่ทั้งหมดเมื่อ 1 ตุลาคม พ.ศ.2506 โดย พลเอกสุทธิ สุทธิสารกรมกร รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด และรักษาราชการรองผู้บัญชาการทหารบก เกษียณอายุราชการ แต่ยังคงเป็นประธานสภาว่างรัฐธรรมนูญ และเป็นผู้อำนวยการโรงงานยาสูบ พลเอกไสว ไสวแสนยากร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ถูกให้ไปดำรงราชการกองบัญชาการทหารสูงสุด เพื่อคอยการเกษียณในปีต่อไป แต่ก็ยังมีตำแหน่งเป็นผู้ว่าการรถไฟแห่งประเทศไทย และเป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการธนาคารทหารไทย พลเอกประภาส จารุเสถียร ให้พ้นจากตำแหน่งผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก ไปเป็นผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารสูงสุด ซึ่งพลเอกประภาสให้สัมภาษณ์ หลังจากที่ได้อีกกลับคืนสู่กองทัพบกอีกครั้งหลังการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ว่า

ครั้งก่อนได้ถูกย้ายออกจากกองทัพบกไปโดยกะทันหัน รู้สึกเสียใจ เพราะเป็นทหารบกมา 30 กว่าปี ก็อยากอยู่ในกองทัพบกต่อไป มาในตอนนี้อยู่สึกดีใจที่ได้ย้ายกลับมาอยู่ในกองทัพบกอีก....²⁴²

การปรับย้ายตำแหน่งของนายทหารในกองบัญชาการทหารสูงสุดและกองทัพบก ได้แสดงให้เห็นว่า ทั้งจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด และพลเอกประภาส จารุเสถียร ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารสูงสุด ได้หมดอำนาจทางทหาร เหลือเพียงตำแหน่งที่ดูสูงแต่มีบทบาทเพียงด้านการประสานงานระหว่างเหล่าทัพต่างๆ และเมื่อตำแหน่งทางทหารในกองทัพบกหมดไป ก็อาจส่งผลต่อการสิ้นอำนาจทางการเมืองของทั้งสองในอนาคตด้วยก็เป็นไปได้

²⁴¹ ไทยน้อย, ประชาธิปไตย 42 ปี, เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา, 2517), หน้า 421-504. เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2502 โดยมีอีก 3 นายพลทหารเรือที่ถูกควบคุมตัวไปสอบสวนด้วย ได้แก่ พลเรือตรีชวน บึงจุสานนท์ อดีตรองเสนาธิการทหารเรือ และ พลเรือตรีชลิ ตินธุโสภณ อดีตผู้บังคับการกองบัญชาการทหารเรือ ซึ่งเป็นนายทหารเรือสำคัญที่ถูกปลดออกหลังเหตุการณ์กบฏแมนฮัตตันปี 2494 ทั้งสามนายพลนี้ต่างได้รับการปล่อยตัวหลังเหตุการณ์

²⁴² ก/ป7/2506/กท.1.1 พิมพ์ไทย(14 ธันวาคม 2506).

ตารางที่ 5 กองบัญชาการทหารสูงสุดและ กองทัพบก (ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2506)

ตำแหน่ง	ผู้ดำรงตำแหน่ง	ตำแหน่งเดิม
ผู้บัญชาการทหารสูงสุด	พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์	(ตั้งแต่ 27 กันยายน 2500)
รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด	พลโทถนอม กิตติขจร (11 สิงหาคม 2454 – 16 มิถุนายน 2547)	(ตั้งแต่ 1 มกราคม 2502)
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารสูงสุด	พลโทประภาส จารุเสถียร (25 พฤศจิกายน 2455 – 18 สิงหาคม 2541)	ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก (ตั้งแต่ 1 มกราคม 2503)
ผู้บัญชาการทหารบก	พลเอกสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (16 มิถุนายน 2451 – 8 ธันวาคม 2506)	(ตั้งแต่ 23 มิถุนายน 2497)
รองผู้บัญชาการทหารบก	พลเอกจิตติ นาวิเสถียร	เสนาธิการทหารบก (ตั้งแต่ 1 มกราคม 2503)
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก	พลโทชลอ จารุกุล	แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 1 (ตั้งแต่ 30 ธันวาคม 2503)
ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารบก	พลโทประพันธ์ กุลพิจิตร	แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 1
เสนาธิการทหารบก	พลเอกสนิท สนิทยุทธการ ไทยานนท์	รองเสนาธิการทหาร
แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 1	พลโทกฤษณ์ สีวะรา	แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 2 (ตั้งแต่ 30 ธันวาคม 2503)
แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 2	พลโทจิตต์ สุนทรานนท์	ผู้ชำนาญการกองทัพบก
แม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 3	พลตรีอรุณ ศศิประภา	รองแม่ทัพภาค กองทัพบกที่ 3

ที่มา: “ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องให้นายทหารรับราชการ,” ราชกิจจานุเบกษา 80,99 (8 ตุลาคม 2506): 2275-2278;

อย่างไรก็ตาม ระยะเวลาเพียง 2 เดือนกับอีก 8 วันหลังการปรับย้ายครั้งใหญ่ในส่วนกองทัพบกนี้ กล่าวได้ว่าเป็นระยะเวลาที่สั้นเกินไปสำหรับนายทหารกลุ่มผู้ได้รับความไว้วางใจจากจอมพลสฤษดิ์ชุดใหม่ที่น่าโดย พลเอกจิตติ นาวิเสถียร และพลโทกฤษณ์ สีวะรา ที่จะสร้างฐานการยอมรับในอำนาจบังคับบัญชา ตลอดจนปัญหาของความอาวุโสในกองทัพ ซึ่งเมื่อสิ้นนายทหาร

อาวุธของกองทัพบกทั้งสองคนคือ พลเอกสุทธิ และพลเอกไสว ก็เป็นปัจจัยให้จอมพลถนอม (พลเอก) กลายเป็นนายทหารที่มีอาวุธในทางตำแหน่งรองจากจอมพลสฤษดิ์ไปโดยปริยาย ทั้งจอมพลถนอม (พลเอก) ยังได้แสดงบทบาทเป็นผู้นำของกองทัพไทยในหลายปีที่ผ่านมา ย่อมเท่ากับจอมพลถนอม (พลเอก) ได้เสริมสร้างบารมีด้านภาวะผู้นำให้กับตนเองมาอย่างยาวนานแล้วด้วย ในช่วงการปรับเปลี่ยนนายทหารในกองทัพบกครั้งใหญ่นี้ ทางฝ่ายสหรัฐฯก็ได้ประเมินสถานการณ์ไว้เมื่อ 11 ตุลาคม พ.ศ.2506 ว่า

ถ้าจอมพลสฤษดิ์ ฐานะรั้งตำแหน่งชีวิตหรือเป็นบุคคลที่ไร้ความสามารถ พลเอกถนอม กิตติขจร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม อาจเป็นผู้สืบทอดอำนาจ ด้วยการดำเนินการสนับสนุนอย่างเข้มแข็งจากพลเอกประภาส จารุเสถียร แม้พลเอก จิตตินาวีเสถียร และพลโทกฤษณ์ สีวะรา จะมีศักยภาพในการสืบทอดอำนาจ แต่มันอาจเป็นไปได้ว่า พลเอกถนอมจะเข้ายึดครองตำแหน่งแทนจอมพลสฤษดิ์อย่างทันทีทันใด²⁴³

และเหตุการณ์ทางทหารและการเมืองของไทยก็จะเป็นไปตามที่ฝ่ายสหรัฐฯ ได้คาดคะเนไว้ เพราะเมื่อจอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรมในเย็นวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2506 จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ก็เข้าสืบทอดตำแหน่งนายกรัฐมนตรีได้อย่างทันที หลักฐานของฝ่ายสหรัฐฯบันทึกไว้ว่า

ก่อนที่จอมพลสฤษดิ์จะถึงแก่อสัญกรรม ผู้นำทหารคนสำคัญได้เห็นพ้องกันว่า พลเอกถนอม กิตติขจรจะเป็นผู้สืบทอดตำแหน่งของจอมพลสฤษดิ์ หากแม้ว่า พลเอกถนอมไม่อาจที่จะดำรงตำแหน่งดังกล่าวนี้ได้ บุคคลที่รู้จักกันดีอีกผู้หนึ่งที่มีบุคลิกคล้ายกับพลเอกถนอม ซึ่งเป็นที่เคารพ แต่ไม่มีบุคลิกภาพด้านอำนาจ จะได้รับการเลือกแทน²⁴⁴

แม้จะไม่ได้ระบุว่าใครคือ “บุคคลที่รู้จักกันดีอีกผู้หนึ่งที่มีบุคลิกคล้ายกับพลเอกถนอม” แต่เอกสารสหรัฐฯก็ได้ระบุไว้ต่อมาว่า บุคคลที่เป็นคู่แข่งที่สำคัญที่สุดที่กองทัพบกสนับสนุน คือ

²⁴³ “Summary of Discussion, October 11, 1962,” *Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XXIII, Southeast Asia* (Washington, D.C.: United States Government Printing Office, 1994), pp. 974.

²⁴⁴ “Memorandum From the Assistant Secretary of State for Far Eastern Affairs (Hilsman) to the Secretary of State (Rusk), December 9, 1963,” *Foreign Relations of the United States, 1961-1963, Volume XXIII, Southeast Asia*, pp. 1002-1003.

พลเอกประภาส จารุเสถียร รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย และผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารสูงสุด พลเอกจิตติ นาวีเสถียร รองผู้บัญชาการทหารบก และพลโทกฤษณ์ สีวะรา แม่ทัพกองทัพภาคที่ 1

อย่างไรก็ตาม การที่ช่วงแห่งการเปลี่ยนผ่านอำนาจสามารถดำเนินการได้อย่างราบรื่นใน ขณะที่อำนาจทางทหารที่แท้จริงในกองทัพบกนั้นอยู่ที่กลุ่มพลเอกจิตติและพลโทกฤษณ์นั้น น่าจะเป็นเพราะปัจจัยสำคัญด้านการยอมรับจากพระมหากษัตริย์ ที่มีต่อจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) จึงทำให้ “คำสั่ง” ของจอมพลถนอม (พลเอก) ในฐานะรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด “เรื่องการห้ามเคลื่อนย้ายกำลัง” เมื่อวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2506 อันเป็นคำสั่งในแบบเดียวกันกับการรัฐประหารโดย คณะทหาร ได้รับการยอมรับและปฏิบัติตามจากหน่วยทหารทุกเหล่า ดัง “คำสั่ง” ที่ว่า

เนื่องจากได้ทราบข่าวเป็นที่น่าเศร้าสลดใจอย่างสุดซึ้งว่า ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้บัญชาการทหารสูงสุดได้ถึงแก่อสัญกรรมเสียแล้ว เพื่อการรักษา ความสงบเรียบร้อย จึงให้ทหารทุกหน่วย ทั้งกองทัพบก กองทัพเรือ กองทัพอากาศ เตรียมพร้อมอยู่ที่ตั้ง ห้ามเคลื่อนย้ายกำลังออกจากหน่วยที่ตั้งของตน โดยมีคำสั่ง จากข้าพเจ้า ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป²⁴⁵

สรุป เมื่อพิจารณาปัจจัยด้านกองทัพอันเป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ทำให้จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสืบต่อจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ได้อย่างทันทีทันใดนั้น เห็นได้ว่าเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นในช่วงช่องว่างแห่งอำนาจทางทหารอันเป็น โอกาสอันสำคัญที่ทำให้จอมพลถนอม (พลเอก) สามารถยึดครองอำนาจการควบคุมกองทัพเสมือนหนึ่งการรัฐประหารเมื่อครั้ง คณะปฏิวัติปี 2500 ที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ได้รับแต่งตั้งตาม “ประกาศพระบรมราชโองการตั้ง ผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร” หลังจากนั้นจอมพลสฤษดิ์จึงใช้อำนาจสั่งการต่างๆ ในฐานะผู้รักษาพระนครฝ่ายทหาร เพียงแต่ว่าในครั้งนี้ จอมพลถนอม (พลเอก) ใช้วิธีการ “เปิดเผย” ข้อมูลสำคัญว่า “พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งว่า ให้บริหารราชการแผ่นดินสืบแทนต่อไป” ทั้งในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี ทั้งในทางสาธารณะ และน่าจะในหมู่หน่วยทหารระดับสูงของกองทัพด้วย อันเท่ากับว่า จอมพลถนอม (พลเอก) ได้รับสถานะที่ชอบธรรมทางอำนาจด้านการทหารในการออก คำสั่งในนามรองผู้บัญชาการทหารสูงสุด ดังนั้นจึงสามารถควบคุมสถานการณ์ภายในกองทัพไว้ได้ อย่างรวดเร็ว

ภาพลักษณ์ที่อธิบายกันว่า จอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) และพลเอกประภาส จารุเสถียร เปรียบเสมือนเป็น “แขนซ้ายแขนขวา” ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั้น จากข้อเท็จจริงในพัฒนาการ

²⁴⁵ สมบูรณ์ วรพงษ์, จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์, หน้า 16-17.

ด้านการทหาร เห็นได้ว่าทั้งสองค่อยๆ เสื่อมสภาพทางอำนาจการทหารนับแต่หลังการรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติ 2501 และดำรงอยู่ในลักษณะสิ้นสถานะทางอำนาจการทหารเมื่อพลเอกประภาส จารุเสถียร ถูกปลดย้ายออกจากตำแหน่งบังคับบัญชาในกองทัพบกก่อนหน้าที่จอมพลสฤษดิ์จะถึงแก่อสัญกรรมเพียงสองเดือนกว่าเท่านั้น ดังนั้น การขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) จึงเป็นเสมือนการยึดอำนาจด้วยการสนับสนุนอย่างสำคัญจาก พลเอกประภาส จารุเสถียรนั่นเอง²⁴⁶

3.3 สรุป

จากภูมิหลังประวัติด้านการทหารและการเมืองของจอมพลถนอม กิตติขจร ที่ได้เข้ามาสังกัดในกลุ่มของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ โดยนำหน่วยกำลังนักเรียนนายร้อยทหารบกในบังคับบัญชาของตนเองเข้าร่วมในการทำรัฐประหารปี พ.ศ.2490 อย่างเข้มแข็ง ส่งผลให้เส้นทางชีวิตทางการทหารเปลี่ยนย้ายจากสายการศึกษาของฝ่ายทหาร มาเป็นผู้บังคับบัญชาฝ่ายกำลังรบของกองทัพบก และโดยเฉพาะอย่างยิ่งนับแต่ปี พ.ศ.2491 ที่จอมพลถนอมได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นให้มีบทบาทสำคัญในฐานะผู้บังคับบัญชานายกกำลังของกองทัพบกในกรุงเทพฯ ที่กรมทหารราบที่ 11 และนับแต่นั้นมากล่าวได้ว่า จอมพลถนอม กิตติขจร ได้เข้าสังกัดในกลุ่มทหารของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์อย่างแท้จริง

จอมพลถนอม กิตติขจรได้เลื่อนฐานะความสำคัญในกลุ่มขึ้นมามีบทบาทเป็นอันดับ “รอง” ของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ ในด้านการทหารหลังการปราบกบฏวังหลวงปี พ.ศ.2492 และในทางการเมืองตั้งแต่ปี พ.ศ.2498 เมื่อได้เริ่มเข้าดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีเป็นครั้งแรก ประเด็นสำคัญคือ ในช่วงทศวรรษแห่งความสัมพันธ์ระหว่างจอมพลถนอม กิตติขจร กับจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ที่ผ่านมานั้น จอมพลถนอมสามารถรักษาสถานภาพของการเป็น “ผู้ใต้บังคับบัญชา” หรือเป็น “รอง” ของจอมพลสฤษดิ์ได้ตลอดเวลา โดยบทบาทและจังหวะก้าวการเติบโตของจอมพลถนอมไม่ทำให้จอมพลสฤษดิ์รู้สึกหรือนึกคิดได้ว่ากำลังถูกเทียบรัศมี หรือมีการแข่งขันทางอำนาจกับตน ด้วยเหตุดังกล่าว

²⁴⁶ ในกรณีพลเอกประภาส จารุเสถียร นั้น กล่าวได้ว่า ด้านหนึ่งก็อยู่ในฐานะผู้แข่งขันทางอำนาจการทหารและการเมืองกับจอมพลถนอม กิตติขจร (พลเอก) แต่อีกด้านหนึ่ง ทั้งสองก็เปรียบเสมือนผู้ร่วมมือทางการทหารและการเมืองที่ดีจึงสามารถรักษาลำดับแห่งสถานภาพในกองทัพระหว่างกันไว้ได้ตลอดทศวรรษ 2490 และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการสมรสพระราชทานระหว่าง ณรงค์ กิตติขจร นายทหารผู้เป็นบุตรของจอมพลถนอม กับนางสาวสุภา บุตรีของพลเอกประภาสในกลางปี 2502 ซึ่งจอมพลถนอมได้บันทึกไว้ว่า “การสมรสของคนทั้งสองนั้น ผู้คนมักพูดว่า เป็นการจับคู่ให้เพื่อเหตุผลทางการเมือง ซึ่งความจริงมิได้เป็นเช่นนั้นเลย” อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในท่ามกลางบริบททางการเมืองและการเมืองในห้วงขณะนั้น ความเชื่อที่แพร่หลายเกี่ยวกับการสมรสของบุตรของทั้งสองนี้ อาจจะเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาความไว้วางใจของจอมพลสฤษดิ์ รัชชต์ก็เป็นได้ ดู ถนอม กิตติขจร, บันทึกจากใจ, หน้า 112.

นี้ เมื่อโอกาสทางการเมืองเกิดขึ้นหลังการรัฐประหารปี พ.ศ.2500 อันเนื่องมาจากปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์เป็นสำคัญ จอมพลถนอมจึงได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสมัยแรก “โดยบังเอิญ” เป็นระยะเวลาเกือบ 10 เดือนในปี พ.ศ.2501

แม้การดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจรในครั้งนี้จะเป็บบทบาททางการเมืองที่อยู่ภายใต้การกำกับของจอมพลสฤษดิ์ ๓๓ รัชต์ แต่ก็ส่งผลให้ความรับรู้เกี่ยวกับสถานภาพและบทบาทของจอมพลถนอมโดยทั่วไปเชื่อกันว่า จอมพลถนอม กิตติขจร เป็น “ทายาท” ทางทหารและการเมืองอันดับที่ 1 ของจอมพลสฤษดิ์ ๓๓ รัชต์ อย่างไรก็ตาม โดยข้อเท็จจริงแล้ว หลังการรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติปี พ.ศ.2501 ได้ไม่นานนั้น จอมพลสฤษดิ์ ๓๓ รัชต์ ได้ลดบทบาททางการเมืองของจอมพลถนอมในส่วนที่เกี่ยวกับกองทัพบกกลง ซึ่งเป็นวิธีการสร้างคุณอำนาจภายในกลุ่มทหารของตนเอง เพื่อให้จอมพลสฤษดิ์สามารถดำรงสถานภาพความเป็นผู้นำทางการเมืองและการเมืองต่อไปได้ โดยให้ย้ายจอมพลถนอมไปสังกัดในฝ่ายกองบัญชาการทหารสูงสุด ในตำแหน่ง รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด ซึ่งเป็นตำแหน่งที่ไม่มีกำลังอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง ส่วนบทบาททางการเมืองนั้น จอมพลถนอมยังคงดำรงสถานภาพในฐานะเป็นที่สองรองจากจอมพลสฤษดิ์เช่นเดิม ซึ่งเท่ากับว่าในสมัยรัฐบาลระบอบปฏิวัติของจอมพลสฤษดิ์ ๓๓ รัชต์นั้น บทบาทสำคัญของจอมพลถนอม กิตติขจร จะเป็นบทบาททางการเมือง ในตำแหน่งรองนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม

ปัญหาสุขภาพของจอมพลสฤษดิ์ ๓๓ รัชต์ ผู้เป็น นายกรัฐมนตรี ผู้บัญชาการทหารสูงสุด ผู้บัญชาการทหารบก รักษาการอธิบดีกรมตำรวจ ในช่วงเกือบ 5 ปีสมัยรัฐบาลระบอบปฏิวัติ (พ.ศ.2502-2506) ที่มีขึ้นเป็นระยะๆ นั้น เป็นปัจจัยด้านโอกาสที่เปิดให้จอมพลถนอม กิตติขจร ได้แสดงบทบาททางการเมืองและการทหารในฐานะผู้รักษาราชการในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และในฐานะผู้ดูแลความเรียบร้อยด้านการทหารแทนจอมพลสฤษดิ์ ร่วมกับสถานการณ์ด้านภัยคอมมิวนิสต์ที่ปรากฏความรุนแรงในประเทศลาว เวียดนาม และปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชา ก็ทำให้จอมพลถนอมได้มีบทบาททั้งในนามของรัฐบาลและในนามของฝ่ายทหาร ในเรื่องเสถียรภาพและความมั่นคงของประเทศ ซึ่งบทบาทของจอมพลถนอมในลักษณะดังกล่าวนี้ตลอดสมัยรัฐบาลระบอบปฏิวัติ ก็ยังเน้นให้เห็นถึงภาพลักษณ์ของการเป็นทายาททางการเมืองและการทหารของจอมพลถนอม กิตติขจร สูงเด่นมากยิ่งขึ้นหากว่าจอมพลสฤษดิ์ถึงแก่อสัญกรรม และเมื่อสถานการณ์นี้เกิดขึ้นจริงในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ.2506 จอมพลถนอม กิตติขจรก็สามารถยึดกุมสืบทอดอำนาจทางการเมืองในส่วนของรัฐบาลไว้ได้อย่างฉับพลัน และจอมพลถนอมได้ทำการบริหารราชการแผ่นดินอย่างต่อเนื่องทันทีในวันแห่งการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์นั้น เสมือนหนึ่งว่าเป็นการสืบทอดอำนาจทางการเมืองจากจอมพลสฤษดิ์อย่างชอบธรรม

อย่างไรก็ตาม ปัจจัยแห่งความชอบธรรมทางการเมืองของการขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม กิตติขจรในครั้งนี้ที่แท้จริง ก็คือปัจจัยด้านพระมหากษัตริย์ อันเนื่องมาจาก พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้จอมพลถนอม กิตติขจร ดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรีสืบต่อไปในห้วงช่องว่างแห่งอำนาจทางการเมือง อันเป็นวันเวลาแห่งการอสัญกรรมของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และการมีพระบรมราชโองการประกาศแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรีอย่างรวดเร็วในวันถัดมา ก็ช่วยให้ปัญหาที่อาจเกิดขึ้นเนื่องจากความไม่เห็นพ้องและการแตกความสามัคคีในหมู่ทหารกล้าคลายลงไปได้ ซึ่งพระบารมีและพระบรมเดชานุภาพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นปัจจัยสำคัญของการขึ้นสู่ตำแหน่งนายกรัฐมนตรี หรือแม้กระทั่งความสำเร็จของการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองโดยการรัฐประหาร ดังได้ปรากฏมาให้เห็นแล้วเป็นระยะๆ นับตั้งแต่ปีแรกของการขึ้นครองราชย์สมบัติ พ.ศ.2489 และปีแรกที่ทรงเสด็จกลับมาประทับยังประเทศไทยเป็นการถาวร พ.ศ.2494 ต่อจากนั้นมา ตลอดเวลาแห่งการสั่งสมพระบารมีแก่อาณาประชาราษฎร์โดยการเสด็จประพาสเยี่ยมราษฎรทั้ง 4 ภูมิภาค พระราชกรณียกิจการช่วยเหลือประชาชนในด้านต่างๆ ก็ช่วยเพิ่มพูนสถานภาพแห่งพระราชอำนาจและพระบรมเดชานุภาพให้มากยิ่งขึ้น อันมีผลสำคัญในปีแห่งการรัฐประหาร พ.ศ.2500 และการรัฐประหารโดยคณะปฏิวัติ พ.ศ.2501 ที่คณะทหารอันนำโดยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ต้องอ้างอิงความชอบธรรมจากพระบรมเดชานุภาพเพื่อยุติระบอบการเมืองที่อ้างอิงความชอบธรรมจากรัฐธรรมนูญแบบประชาธิปไตย

ด้วยเหตุนี้ การที่จอมพลถนอม กิตติขจร ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อันนับเนื่องจากการเสด็จประพาสสหรัฐอเมริกาและยุโรปในปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมานั้น ก็ทำให้จอมพลถนอม กิตติขจร โดยความสนับสนุนจากพลเอกประภาส จารุเสถียร ในฝ่ายกองบัญชาการทหารสูงสุด ซึ่งทั้งสองนายทหารที่เคยเป็นเสมือนทนายทนายทหารและการเมืองอันดับที่หนึ่งและที่สองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์นั้น ต่างก็ไม่มีฐานกำลังอำนาจในการบังคับบัญชาทหารในกองทัพบกที่แท้จริง เพราะต่างก็ถูกจอมพลสฤษดิ์คัดออกจากฝ่ายกำลังของกองทัพบกเพื่อสร้างเสถียรภาพทางอำนาจของจอมพลสฤษดิ์เอง แต่การวางดุลอำนาจในกองทัพบกใหม่ของจอมพลสฤษดิ์ โดยครั้งนี้ได้ดุลพลเอกประภาส จารุเสถียรออกในช่วง 2 เดือนสุดท้ายก่อนที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์จะถึงแก่อสัญกรรม จึงยังไม่มีระยะเวลาที่พอเพียงที่จะช่วยให้กลุ่มนายทหารที่จอมพลสฤษดิ์เลื่อนขึ้นมาเป็นผู้บังคับบัญชาอันดับรองกลุ่มใหม่ของตนเองนั้นสร้างเสริมอำนาจในกองทัพบกได้ ด้วยเหตุนี้ จอมพลถนอม กิตติขจรจึงสามารถยึดอำนาจรัฐบาลไว้ได้อย่างฉับพลันด้วยความชอบธรรมจากพระบารมีและพระบรมเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์

กล่าวโดยสรุป การขึ้นสู่อำนาจทางการเมืองในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของจอมพลถนอม
กิตติขจร เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ.2506 จึงเป็นเสมือนการยึดอำนาจจากวงในรัฐบาลโดยผู้นำทาง
ทหารจากกองบัญชาการทหารสูงสุด